

PU: . . . SED

The Asiatic Society

1, Park Street, Calcutta-700 016

Book is to be returned on the Date Last Stamped

Date	Voucher No
20 AUG 2005	33355

THE
KASHI SANSKRIT SERIES
235

CATURVARGACINTAMĀNI
OF
ŚRĪ HEMĀDRI

Volume IV
PRĀYAŚCITTAKHAṆḌA

EDITED BY
PAṆḌITA PRAMATHANĀTHA TARKABHŪṢANA

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publishers and Distributors of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhambha, P. Box No. 1139

Jadau Bhawan, K. 37/116, Gopal Mandir Lane

VARANASI-221001 (INDIA)

© Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi

Phone : 65889

Price : Rs. 2500-00 for the set of four volumes in seven parts
Rs. 400-00 for Volume IV (Prāyaścittakhaṇḍa)

THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA-700016

Acc No. S. 511
Date. 23.3.86

S
294.5926
H 4870
pl. 7
V. 4

Originally Published by The Asiatic
Society of Bengal in 1911
Reprinted 1985

COMPUTERISED

C 1038

Also can be had of

CHAUKHAMBHA VISVABHARATI

Post Box No. 1084

Chowk (Opposite Chitra Cinema)

VARANASI-221001

Phone : 65444

Printers—Srigokul Mudranalaya, Gopal Mandir Lane, Varanasi
and Globe Offset Press, New Delhi

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

चतुर्वर्गचिन्तामणिः

श्रीहेमाद्रिविरचितः

तत्र

प्रायश्चित्तखण्डनामा

चतुर्थखण्डः

श्रीप्रमथनाथतर्कभूषणेन

संशोधितः

चौखम्बा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० मा० चौखम्बा, पो० बा० नं० ११३६

जवाहर भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

मूल्य : रु० २५००-०० संपूर्ण १-४ खण्ड, ७ भाग

रु० ४००-०० चतुर्थ खण्ड (प्रायश्चित्त खण्ड)

मूल रूप से आसियाटिक् सोसायिटि आफ बंगाल द्वारा प्रकाशित, १९११

पुनर्मुद्रणम् १९८५

बन्ध प्राप्तिस्थान

चौखम्भा विश्वभारती

पोस्ट बाक्स नं० १०८४

चौक, (चित्रा सिनेमा के सामने)

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६५४४४

**मुद्रक—श्रीगोकुलमुद्रणालय, गोपाल मन्दिर लेन, वाराणसी एवं
ग्लोब आफसेट प्रेस, नई दिल्ली**

चतुर्वर्गचिन्तामणिः ।

प्रायश्चित्तखण्डात्मकः ।

हेमाद्रिविरचितः ।

श्रील-श्री-

वङ्गदेशीयासियाटिक्सोसाइटीत्याख्यसमाजानामनुमत्या ध्ययेन च

कलिकाताख्य-राजकीय-संस्कृत-विद्यालय-धर्ममीमांसा-

शास्त्राध्यापक-

श्रीप्रमथनाथतर्कभूषणेन

संशोधितः ।

कलिकाताराजधान्याम्

संस्कृतग्रन्थे

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्तिना मुद्रितः ।

चौदहः १८११ ।

मुखबन्धः ।

स्मृतिनिबन्धकारेषु किल हेमाद्रिः प्रायेण सर्वोपरि वर्ध्वर्त्ति ।
स खलु चैत्रपालदेवतनयस्य देवगिरिप्रदेशाधिपतेः महाराज-
चक्रवर्त्तिनो महादेवस्य प्रधानामात्यपदमलञ्चकार, अयञ्च महा-
देवः द्वाशीत्यधिकैकादशशततमे शकाब्दे देवगिरिराजसिंहासन-
मधिरुरोह इति प्रब्रतस्त्वविदां व्याहारः ।

तेन खलु हेमाद्रिणा विरचितस्य सुहृदतत्त्वतुर्व्यर्गचिन्तामणि-
नाम्नः स्मृतिनिबन्धस्य प्रामाण्यं सर्वैरेवाऽर्वाग्भवे रघुनन्दनभट्टा-
चार्यप्रभृतिभिः स्मृतिनिबन्धकारैरविसंवादमङ्गीकृतम् । अन्व-
गौरवेण व्यवस्थापनीयावश्यकविषयातिबाहुल्येन असन्दिग्धप्रामा-
ण्यानां श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादिभ्यः समुद्धृतानां वचनानां
प्राप्त्यर्थेण च अयं चतुर्व्यर्गचिन्तामणिः सर्वैरेवाऽन्वर्थनामा इति
सर्वेषां स्मृतिनिबन्धरसिकानां सूपपन्नं निर्व्वचनम् ।

विविधप्राञ्च-प्रतीच्यावश्यकविद्यासमुदयप्रचारोक्तिसम्पादन-
समुदितदिक्षुल्लसीमण्डनायमानयगोपालस्य परमसम्मानभाजः
सुप्रतिष्ठितस्य 'आसियाटिक् सोसाइटी' इति विश्वविश्रुतनाम्ना
प्रसिद्धस्य विद्वत्समाजस्य आदेशं समधिगम्य तस्यैव चतुर्व्यर्ग-
चिन्तामणिः प्रायश्चित्तखण्डाख्यं भागमेकमिमं ग्रन्थं मुद्रयितुमङ्गी-

कृतो मया महताऽऽदरेण महान् खलु प्रयामः । दश वर्षाणि
यावत् सम्पाद्यतेऽस्य ग्रन्थस्य मया मुद्रणव्यापारः । स चाऽयं
साम्प्रतं समाप्तिमुपगतः ।

अस्य ग्रन्थस्य मुद्रणसम्पादनाय त्रीणि तावत् हस्तलिखि-
तानि पुस्तकानि मया अधिगतानि यथामति पर्यालोचि-
तानि च । तत्रैकं आसियाटिक्सोसाइटीकर्त्तृपक्षैः काशीतः
क्रीतं, द्वितीयं काशीत एव बालमुकुन्दमालविमहोदयस्य करुणया
मया अधिगतं, तृतीयं वाराणसीतएव लक्ष्मिकेकमादर्शपुस्तक-
मुपजीव्य आसियाटिक्सोसाइटीकर्त्तृपक्षैः लेखितम् । तेषु
एतेषु त्रिषु पुस्तकेषु मालविमहोदयकृपया समधिगतं पुस्तकं
विहाय पुस्तकद्वयम् अशुद्धिबहुलम् अन्तराऽन्तरा च नितराम-
संलग्नपाठश्च ।

आसियाटिक्सोसाइटीनाम्ना प्रसिद्धविद्वत्समाजप्रकाशितभ्यः
चतुर्वर्गचिन्तामणेर्भागान्तरग्रन्थेभ्यः सर्वथा विलक्षणत्वेन तावत्
प्रतिभाति अयं प्रायश्चित्तखण्डात्मकोग्रन्थभागः ।

तदेतद्वैलक्षण्यमीदृक् सुस्पष्टम् यदेतत्पर्यालोचनेन चतुर्वर्ग-
चिन्तामणिकर्तृतया सुप्रसिद्धस्य निखिलधर्मशास्त्रार्थपारावार-
पारीणस्य श्रीमतो हेमाद्रेः कृतिरेवाऽयं प्रायश्चित्तखण्डात्मको
भागो न वेति महान् खलु संशयो मे मनसि उत्तरोत्तरमुपचय-
मभ्युपगच्छन्नेव वरीवर्त्तते ।

तथाहि सर्वेष्वेव प्रामाणिकस्मृतिनिबन्धेषु येषु पापविशेषेषु
यानि प्रायश्चित्तानि वैवर्चनेर्व्यवस्थापितानि साम्प्रतं समुप-

लभ्यन्ते, अस्मिन् खलु प्रायश्चित्तखण्डे तेष्वेव पापेषु प्रायेण तद्विरुद्धानि प्रायश्चित्तानि तद्विलक्षणैरेव वचनैर्व्यवस्थापितानि दृश्यन्ते ।

अन्यच्च ब्रह्महत्यासुरापानगुर्व्यङ्गनागमनतत्संसर्गास्थेषु महापातकेषु प्रायश्चित्तप्रतिपादकत्वेन यानि संहितापुराणवचनानि सर्वैरेव इतरनिबन्धकारैरेकमत्वेन उद्धृतानि, प्रायेण तानि सर्वाण्येव वचनानि अस्मिन् ग्रन्थे नितरामुपेक्षितानि इति च महद्वेलक्ष्यम् ।

चतुर्वर्गचिन्तामणेः एतदग्रन्यव्यतिरिक्ताचारसंस्कारदानादिप्रतिपादकग्रन्थभागेषु तु नेतादृक् तत्तदर्थप्रतिपादकेतरस्मृतिनिबन्धेभ्यो वैलक्षण्यं प्रायेण दृश्यते ; तथाहि चतुर्वर्गचिन्तामणेरारादिप्रतिपादकतत्तत्खण्डात्मकभागविशेषेषु यैर्ध्वचनैर्ये तावदाचारादयः यथा च प्रतिपादिता, इतरनिबन्धेषु अपि सत्यपि क्वचित् क्वचिदीषद्वैलक्ष्ये प्रायेण तैर्वचनैस्ते एवाऽऽचारादयः तथैव च प्रतिपादिता इति निपुणतरमुपलक्षितम् ।

अपरञ्च एतस्मिन् प्रायश्चित्तखण्डे मन्वादिमहर्षिप्रणीतासु धर्मसंहितासु स्थितानि इति कृत्वा यानि वचनानि समुद्धृतानि, महदाश्चर्यमेतद् यत्-साम्प्रतं मुद्रितेषु हस्तलिखितेषु वा मन्वादिमहर्षिप्रणीतसंहिताग्रन्थेषु तानि वचनानि प्रायेण नोपलभ्यन्ते, सङ्गदयानां प्रत्ययोत्पादनाय कानिचित् तथाविधानि वचनानि उदाह्रियन्ते यथा —

अस्य ग्रन्थस्य १३ पृष्ठे ब्रह्महत्याप्रकरणे—

“द्विगतेनापगुर्दद्यात् सहस्रेण हतद्विजः ।

द्विगतेन तदा दण्ड्या वृद्धा ब्रजं नृपः” ॥ इति

नितरामस्यष्टार्यकं वचनमिदं मानवीयमिति कृत्वा समुद्धृतं,
साम्प्रतं सुद्धितेषु हस्तलिखितेषु वा मनुसंहितापुस्तकेषु यथाविधि
अनुसन्धता मया नाऽयं श्लोकः समुपलब्ध इति महदेतदस्य
ग्रन्थस्य प्रामाण्यसंशयकारणम् ।

तथा अस्य ग्रन्थस्य ५८६ पृष्ठे—

मृणु धर्मज्ञ वक्ष्यामि स्वर्णकामदुघां सज्जत् ।

योद्विजः प्रतिगृह्णाति स सद्यः पतितोभवेत् ॥

तस्मैव निष्कृतिर्भूय पुनर्ब्रह्मोपदेशतः ।

अष्टलक्षजपाद्राजन् व्ययं वाऽष्टमभागतः ॥

अभिषेकेण वा शम्भोर्यज्ञैर्वा सर्वदक्षिणैः ।

एतैः शुद्धिमवाप्नोति उभयोर्लोकयोर्हितम् ॥ इति

एते त्रयः श्लोका बहवश्चान्य एवं जातीयका महाभारतीया
इति कृत्वा अत्र समुद्धृताः—समुपलभ्यन्ते, परन्तु साम्प्रतिकेषु
सुद्धितमहाभारतपुस्तकेषु महता प्रयासेन अनुसन्धता मया
नैवामेकोऽपि श्लोकः समुपलब्धः ।

एवमेव कूर्मपुराणमत्स्यपुराणलिङ्गपुराणपद्मपुराणादिनाम्ना
यानि वचनानि ग्रन्थेऽस्मिन् समुद्धृतानि, तानि च प्रायेण तेषु
पुराणपुस्तकेषु सुद्धितेषु हस्तलिखितेषु वा नोपलभ्यन्ते ।
एवमादीनि अस्य ग्रन्थस्य अप्रामाण्यसन्देहप्रयोजकानि रूपाणि

(॥०)

इतरस्मृतिनिबन्धेभ्यः चतुर्वर्गचिन्तामणिर्भागान्तरेभ्यश्च महान्ति
वैलक्षण्यानि च बहुशः समधिगम्य अयं ग्रन्थः चतुर्वर्ग-
चिन्तामणिकारेण प्रथितयशसा हेमाद्रिणा रचित एव वा
नवा इति महान् खलु मे मनसि संशयः, स खल्वयं
समीचीनो वा नवा इति तीक्ष्णधियः प्रमाणपारावारपारीणाः
सहृदयाः शिष्टा एव विचारयन्तु इति सविनयं सबहुमानश्च तेषु
विनिवेदयति ।

तर्कभूषणोपाधिक-

श्रीप्रमथनाथशर्मा

कलिकाताराजकीयसंस्कृतविद्यालयधर्ममीमांसाशास्त्राध्यापकः ।

सूचिपत्रम् ।

अ ।

अग्निकार्थे ब्रह्मयज्ञतर्पणलोपप्रायश्चित्तम्	...	५२५
अग्निपतनप्रायश्चित्तम्	...	४६८
अघमर्षणप्रकारः	...	१००३
अघमर्षणविधिः	...	१००१
अजवधप्रायश्चित्तम्	...	१११
अजवस्तहरणप्रायश्चित्तम्	...	२४२
अजागमनप्रायश्चित्तम्	...	३५२
अजारोहणप्रायश्चित्तम्	...	३६१
अज्ञानप्रायश्चित्तम्	...	१३२
अज्ञूतशान्तिप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	२७२
अधीतविस्मृतिप्रायश्चित्तम्	...	१२६
अनडुद्धरणप्रायश्चित्तम्	...	२३३
अनडुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	७७६
अनध्ययनेषु वेदपाठप्रायश्चित्तम्	...	५२८
अनाश्रमिणः प्रायश्चित्तम्	...	११८
अनुजविवाहे हेतुः	...	५४०
अनुवादकप्रायश्चित्तम्	...	४८२

अनुवादकवचनरचनाप्रकारः	१०१३
अन्त्यजातिस्त्री	८८८
अन्नप्राशनकालातिक्रमप्रायश्चित्तम्	५१४
अन्नविक्रयप्रायश्चित्तम्	२०२
अन्योन्यसंस्पृष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४४५
अन्वारभणीयलोपप्रायश्चित्तम्	५४६
अपण्यविक्रयप्रायश्चित्तम्	१३४
अपस्मारिश्चमालदष्टमरणप्रायश्चित्तम्	५०३
अपात्रीकरणम्	१००१
अपात्रीकरणजन्या रोगाः	७५०
अपात्रीकरणप्रायश्चित्तम्	३०४
अभिग्रस्तप्रायश्चित्तम्	३५७
अभुक्तसंज्ञा	७६६
अयाज्ययाजिनः प्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तम्	७८७
अयुतसहस्रब्राह्मणभोजनप्रायश्चित्तम्	३७८
अर्घ्यादिविस्मरणप्रायश्चित्तम्	५५७
अर्धनारीश्वरयोगे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८३१
अल्पसुवर्णपहारप्रायश्चित्तम्	५४
अवकीर्णप्रायश्चित्तम्	३५४
अश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८६६
अश्ववधप्रायश्चित्तम्	८८
अश्वविक्रयप्रायश्चित्तम्	१७८

(३)

अश्वविक्रये दीपः	८६६
अश्वस्तेयप्रायश्चित्तम्	२३८
अष्टविधमैथुनम्	८४१
अस्थिचर्मपक्षिलोमकेशनखलोमोपहतशाकासभोजन- प्रायश्चित्तम्	४२७
अस्यां जलनिक्षेपाभावप्रायश्चित्तम्	४७८
अस्थ्युपहृतिप्रायश्चित्तम्	४७८
अस्नानभोजनप्रायश्चित्तम्	३८७

आ ।

आग्नेयस्थालीपाकादूर्ध्वम् उपासनाप्राकपक्षी सङ्गर्ता वा

यदाऽऽधिग्रस्तौ तदा प्रायश्चित्तम्	५४५
आग्रयणलोपप्रायश्चित्तम्	५४८
आचार्यर्त्विजां पुनः संस्कारः	६३१
आज्यावेक्षणप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८२८
आततायिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८३४
आत्मविक्रयप्रायश्चित्तम्	१४८
आत्रेयीलक्षणम्	१८
आयुर्व्व्योक्ता मार्ज्जनमन्त्राः	६२७
आभीरप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८५०
आरण्यकमृगपक्षिविक्रयप्रायश्चित्तम्	१७५
आरण्यमृगहरणप्रायश्चित्तम्	२४३
आरामजा वृक्षाः	११४

आर्द्रकृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७४१
आर्षविवाहः	५३४
आलिङ्गनदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७६८
आसन्दीभोजनप्रायश्चित्तम्	४६६
आसुरविवाहः	५३७
आहिताग्निदुर्मृतिप्रायश्चित्तम्	५०२
आहितान्नेर्दशपूर्णमासलोपप्रायश्चित्तम्	५६७

इ ।

इक्षुरसधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७३३
इन्धनहरणप्रायश्चित्तम्	२७६

उ ।

उच्छिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४१२
उत्सृष्टपहननप्रायश्चित्तम्	८२
उत्क्रान्तिधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७५८
उत्तरीयशिलापातकर्तृद्रव्यविपर्यये प्रायश्चित्तम्			४७२
उदीव्याङ्गधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७८१
उद्वाहितायाः पुनरुद्वाहप्रायश्चित्तम्	३६३
उद्वाहीपासनमध्ये लाजहोमात् प्राक् अग्निशान्ती			
प्रायश्चित्तम्	५४३
उपकेशविक्रयप्रायश्चित्तम्	२०२
उपनयनकालातिक्रमप्रायश्चित्तम्	५१८
उपपातकजन्या रोगाः	७५०

(५)

उपपातकप्रायश्चित्तम्	८०
उपपातकानि	८८८
उपवीतं विना भोजने प्रायश्चित्तम्	४४१
उपाकर्मलोपप्रायश्चित्तम्	५३४
उपानक्षरणप्रायश्चित्तम्	२६४
उभयतोमुखीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७५७
उष्णोदकस्नानमृत्तिकारहितशौचप्रायश्चित्तम्	४४०
उष्ट्रीक्षीरपानप्रायश्चित्तम्	४२३
उष्ट्रखरवडवामैथुनप्रायश्चित्तम्	३५१
उष्ट्रवधप्रायश्चित्तम्	१०२
उष्ट्रविक्रयप्रायश्चित्तम्	१६७
उष्ट्रस्तेयप्रायश्चित्तम्	२४०
उष्ट्रारोहणप्रायश्चित्तम्	३६१

ऋ ।

ऋतुकालपरित्यागप्रायश्चित्तम्	३४६
ऋतुकालातिक्रमे हेतुः	३४६

ए ।

एकादश्यामन्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४०५
एवं निर्णीतस्य आचरणक्रमः	१००४

औ ।

औदुस्वरभक्षणप्रायश्चित्तम्	४१८
औपासनपरित्यागप्रायश्चित्तम्	५५१

का ।

कतकभक्षणप्रायश्चित्तम्	४१८
कदलीविवाहप्रकारः	८७७
कनकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६७४
कनकस्वरूपम्	६८५
कनकाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६८५
कनकाज्यावेक्षणप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७७८
कन्दादिहरणप्रायश्चित्तम्	२७१
कन्यकागमनप्रायश्चित्तम्	३४८
कन्यकादूषणप्रायश्चित्तम्	३४८
कन्यकाहरणप्रायश्चित्तम्	२५३
कन्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६८५
कन्याशुल्कम्	१५७
कपिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६८८
करमयिततर्कपानपलाण्डुलशुनगृक्षनादिभक्षण- प्रायश्चित्तम्	४१७
करादौ शुक्रोत्सर्गप्रायश्चित्तम्	३५३
कर्तृविपर्ययप्रायश्चित्तम्	४७२
कलशदानमन्त्रः	६२८
कल्पतरुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	५८०
कल्पलताप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६१४
कस्तूर्यादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	२२६

कारणं विना परमाशक्तपराशक्तभोजनप्रायश्चित्तम्	४०३
कारणं विना स्वसतीपरित्यागिनः प्रायश्चित्तम्	८६३
कारागृहवासप्रायश्चित्तम्	३७१
कारुकनापितयोः स्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३३३
कार्त्तिकमासव्रतोद्यापने प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८५३
कार्त्तिकव्रतानि	८५३
कार्पासविक्रयप्रायश्चित्तम्	१८७
कार्पासाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७०८
कालगुरुष्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६६८
कालिङ्गभक्षणप्रायश्चित्तम्	४१८
कांस्यदानमन्त्रः	६२८
कांस्यप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८२५
कांस्यविक्रयप्रायश्चित्तम्	२१८
कांस्यस्तेयप्रायश्चित्तम्	६४
कुग्रामवासिनां प्रायश्चित्तम्	३५८
कुण्डगोलकयोः परिवित्तिपरिवेक्षोश्च अन्नभोजन- प्रायश्चित्तम्	४०८
कुण्डगोलकयोः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८३७
कुण्डलक्षणम्	४०८
कुम्भितसेवाप्रायश्चित्तम्	३६०
कुलालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३३१
कुष्ठान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४०७

(८)

कुशाण्डप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८५८
कूटसाक्षिप्रायश्चित्तम्	२२८
कृषीबलप्रायश्चित्तम्	१३८
केशवापनमन्त्रः	१०१८
केशोपहतशाकान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४२७
कैवर्त्तगमनप्रायश्चित्तम्	३२५
कोटिहोमे आचार्यादीनां प्रायश्चित्तम्	६५८
कोषहरणप्रायश्चित्तम्	२७८
क्रमुकरद्राक्षहरणप्रायश्चित्तम्	२८०
क्रमुकादिदलविक्रयप्रायश्चित्तम्	१८८
क्रीतान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	३८८
क्षत्रियवैश्ययोर्दुर्मृतयोः प्रायश्चित्तम्	४५३
क्षत्रियस्य वैश्यवधप्रायश्चित्तम्	२८
क्षत्रियाणां विप्रहर्तने प्रायश्चित्तम्	१८
क्षीरकण्टकवृक्षस्य दण्डकाष्ठग्रहणमन्त्रः	१०१८
क्षीरधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७२४
क्षीरहरणप्रायश्चित्तम्	२८३

ख ।

खननयोग्यस्य दहने प्रायश्चित्तम्	४७०
खरमेथुनप्रायश्चित्तम्	२५१
खरविकय प्रायश्चित्तम्	१६६
खरहर्जनप्रायश्चित्तम्	१०४

खरस्तेयप्रायश्चित्तम्	२४१
खरोद्गबलीवर्हमहिषवस्ताजारोहणप्रायश्चित्तम्	३६१
खरोद्गहरिणीमृतवत्सगवीक्षीरपानादिप्रायश्चित्तम्	४२३

ग ।

गजप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६६५
गजवधप्रायश्चित्तम्	८७
गजविक्रयप्रायश्चित्तम्	१५८
गजहरणप्रायश्चित्तम्	२३७
गणकान्नदेवलकान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	३८६
गर्भाधानत्यागे प्रायश्चित्तम्	५०७
गर्भाधानादिषोडशकर्म्यातिक्रमप्रायश्चित्तम्	५०७
गर्भिणीमृतिप्रायश्चित्तम्	४८७
गान्धर्वीविवाहः	५३७
गायकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८४८
गुडधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७३६
गुडविक्रयप्रायश्चित्तम्	१८३
गुडहरणप्रायश्चित्तम्	२८२
गुरुतत्पममनप्रायश्चित्तम्	७०
गुरुतत्पसमानि	८८८
गुरुधिकारप्रायश्चित्तम्	१२८
गुरुहत्याप्रायश्चित्तम्	१५
गृह्णनादिभक्षणप्रायश्चित्तम्	४१७

गृहस्थधर्मातिक्रमप्रायश्चित्तम्	५७२
गृहस्थानां ब्रह्मयज्ञलोपप्रायश्चित्तम्	५५०
गृहोपकरणविक्रयप्रायश्चित्तम्	२२०
गृहोपकरणादिहरणप्रायश्चित्तम्	२८८
गोचर्यप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७५४
गोदानकालातिक्रमप्रायश्चित्तम्	५३२
गोधूमतिलमाषविक्रयप्रायश्चित्तम्	१७७
गोवधप्रायश्चित्तम्	८०
गोवधादि अपात्रीकरणम्	१०००
गोमुखजननधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७६६
गोवत्सहननप्रायश्चित्तम्	८८
गोरसविक्रयप्रायश्चित्तम्	२०४
गोलकलक्षणम्	४०८
गोलकस्य अन्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४०८
गोसहस्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	५८२
ग्रहमालिकाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७८२
ग्रामप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८०७
ग्रामलक्षणम्	८०८
ग्राम्यमृगपक्षादिहरणप्रायश्चित्तम्...	...	२४४

घ ।

घण्टाविक्रयप्रायश्चित्तम्	८२२
घृतधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७१७

च ।

चक्रपाणिप्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तम्	...	८१८
चतुर्दशचाण्डालभेदाः	६६६
चतुर्विंशतिमूर्त्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	८११
चतुष्टवारिंशत्संस्काराणां लक्षणम्	...	१७
चर्मकारस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	१२०
चर्मधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६१८
चर्मविक्रयप्रायश्चित्तम्	१८८
चर्मोपहतशकान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	४२७
चाण्डालप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८४३
चाण्डालादिवधप्रायश्चित्तम्	१६
चाण्डालीगमनप्रायश्चित्तम्	१०४
चातुर्मास्यव्रतानि...	८५१
चातुर्मास्यव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	८५१
चामरहरणप्रायश्चित्तम्	२६८
चौलकसंमुख्यकालातिक्रमप्रायश्चित्तम्	..	५१६
चौलसीमन्तान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	१८५

छ ।

छत्रहरणप्रायश्चित्तम्	२६५
छागप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७७५

ज ।

जङ्गोदवधः करवापनमन्त्रः	१०१८
-------------------------	--------	------

जलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७२०
जलहरणप्रायश्चित्तम्	२७७
जातकर्मप्रतिक्रमप्रायश्चित्तम्	५०८
जातिभ्रंशकरजन्या व्याधयः	७५०
जातिभ्रंशकरप्रायश्चित्तम्	३७७

त ।

तक्षकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३२८
तटाकादिहरणप्रायश्चित्तम्	२८५
तण्डुलविक्रयप्रायश्चित्तम्	१७८
तप्तसुद्धाधारिभ्यः प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम्	८००
तर्पणलोपप्रायश्चित्तम्	५२५
ताम्रकांक्षविक्रयप्रायश्चित्तम्	२१८
ताम्रपात्रस्थितगव्यभक्षणप्रायश्चित्तम्	४१८
ताम्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८२४
ताम्रस्तेयप्रायश्चित्तम्	६२
तिलकृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७४४
तिलगर्भप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६७३
तिलचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६७१
तिलदानमन्त्रः	६२८
तिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७१५
तिलपर्वतप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७०५
तिलपात्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८२६

तिलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६७६
तिलयन्त्रिस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	६२८
तिलविक्रयप्रायश्चित्तम्	१७७
तुङ्गक्रीगमनप्रायश्चित्तम्	६१३
तुलादिदानेषु प्रतिग्रहीतृणां आचार्यादीनां भयहरण- यन्त्रोत्तारणप्रकारः	६५४
तुलादिप्रतिग्रहीतृणां नदीस्नानरूपप्रायश्चित्तम्			६३८
तुलादिप्रतिग्रहीतृणां प्रायश्चित्तविशेषः	...		६४३
तुलापुरुषादिदानेषु आचार्यब्रह्मर्षिर्त्विजां अपमृत्युत्तरण- मार्जनम्	६२५
तुलाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	५८०
तेलघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७७८
त्रिकटुकहरणप्रायश्चित्तम्	२८६
त्रिपादचक्रमरणप्रायश्चित्तम्	४६४

द ।

दण्डाजिनमौञ्जभावे वटोः प्रायश्चित्तम्	...		५२३
दत्तापहरणप्रायश्चित्तम्	२४८
दधिधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७३१
दध्यादिहरणप्रायश्चित्तम्	२८४
दन्तकाष्ठग्रहणमन्त्रः	१०१८
दन्तनखविक्रयप्रायश्चित्तम्	२०१
दम्पतिभुक्तशिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...		४१०

दर्शपूर्णमासलोपप्रायश्चित्तम्	५६३
दशदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८१०
दशदानानि	८१०
दशविधब्राह्मणाः	१८५
दशविधहिंसा	८१
दशावतारप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८१४
दहनयोग्यस्य दहनाभावे प्रायश्चित्तम्	४७१
दहनयोग्यस्य प्रोद्यने प्रायश्चित्तम्	४६८
दासीगमनप्रायश्चित्तम्	२६०
दासीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६७८
दासीविक्रयप्रायश्चित्तम्	२००
दासीहरणप्रायश्चित्तम्	२६०
दीर्घसत्रभोजनप्रायश्चित्तम्	३८०
दुराकानि	३७७
दुर्जनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८३२
दुर्भक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तम्	४००
दुर्मृतानां नृणां वर्णचयाणां परलोकक्रमकाले कर्त्तव्यो			
नारायणवलिप्रकारः	८७६
दुर्मृतानां रज्ज्वादिभेत्तृणां प्रायश्चित्तम्	४५४
दुर्मृतिप्रायश्चित्तम्	४५०
दुर्मृतवाहकानां प्रायश्चित्तम्	४५५
दुष्टमन्त्रशान्तिषु धेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७६८

दुष्टनक्षत्रे प्रथमरजोदर्शनशान्तिधेनुप्रतिग्रह-

प्रायश्चित्तम्	७७०
दुष्टमृगविक्रयप्रायश्चित्तम्	१७४
दुष्टवारेषु मृतिप्रायश्चित्तम्	४५८
दुष्टशाकभक्षणप्रायश्चित्तम्	४०२
दुष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४३६
देवपूजात्यागे दोषः	५५४
देवपूजावैश्वदेवपरित्यागप्रायश्चित्तम्	४३८
देवलकादभोजनप्रायश्चित्तम्	३८६
देवार्चनपरित्यागप्रायश्चित्तम्	५५३
देशान्तरमरणप्रायश्चित्तम्	४८७

देशान्तरमृतस्याऽऽहिताग्नेररण्यग्निना विना लौकिकाग्निना

दहने प्रायश्चित्तम्	४८५
देशान्तरमृतादीनामस्त्रिशरीराद्यभावे प्रायश्चित्तम्	४८४
देशान्तरवासिनो द्वादशवर्षादूर्ध्वं परलोकक्रियानन्तरं	
पुनरागतस्य प्रायश्चित्तम्	४८०
दैवोविवाहः	५३५
द्रव्यविपर्ययप्रायश्चित्तम्	४७२
द्रुमच्छेदप्रायश्चित्तम्	११३
द्वादशविधा सुरा	४४

ध ।

धनिष्ठापञ्चमरचे प्रायश्चित्तम्	४५७
---------------------------------------	-----

धरादानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६०८
धर्मविक्रयप्रायश्चित्तम्	२२३
धर्मविक्रयिणः सकाशात् प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७८१
धान्यप्रमाणम्	६६
धान्यस्तेयप्रायश्चित्तम्	६६
धान्याचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७०२
धेनुविक्रयप्रायश्चित्तम्	१६०
धेनुहरणप्रायश्चित्तम्	२३०

न ।

नम्रश्राद्धे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	३८५
नटविटगायकेभ्यः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८४८
नटिनीगमनप्रायश्चित्तम्	३२१
नन्दाभद्रादितिथौ मरणे प्रायश्चित्तम्	४५८
नवग्रहमले प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७८०
नवनीतहरणप्रायश्चित्तम्	२८४
नानावस्तुविक्रयप्रायश्चित्तम्	२२६
नानाविधफलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८५८
नान्दीश्राद्धप्रकारः	८८०
नापितस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३३३
नामकरणातिक्रमप्रायश्चित्तम्	५१३
नामविक्रयप्रायश्चित्तम्	२२५
नारीहरणप्रायश्चित्तम्	२५५

निक्षेपप्रमाणम्	२२८
निक्षेपहरणप्रायश्चित्तम्	२२७
निन्दितधनादानप्रायश्चित्तम्	१४०
निन्दितार्थोपजीवनप्रायश्चित्तम्	१८३
निमित्तगोवधप्रायश्चित्तम्	८४
निमित्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तम्	४२
निषिद्धदिवसेषु द्विर्भोजनप्रायश्चित्तम्	४३८
निषिद्धदिवसे ताम्बूलभक्षणप्रायश्चित्तम्	५७८
नीलीवस्त्रं धृत्वा कर्मकरणे भोजने वा प्रायश्चित्तम्	४४८
नीलीविक्रयप्रायश्चित्तम्	१८८

प ।

पक्षिलोमोपहतशाकाद्यभोजनप्रायश्चित्तम्	४२७
पक्षादिमलमूत्रभक्षणप्रायश्चित्तम्	४२५
पञ्चग्रहादिमेलने प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७८६
पञ्चलाङ्गलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६०५
पतितदुर्भारगदुष्टाक्रान्तपक्वौ भोजनप्रायश्चित्तम्	४१६
पतितपाषण्डबौद्धशूद्रस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३४३
पतितस्त्रयतेः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८७२
पत्नीविक्रयप्रायश्चित्तम्	१५२
पत्नीसहभोजनप्रायश्चित्तम्	४१४
परार्थं गायत्रीजपकर्तृणां प्रायश्चित्तम्	८०५
परिधानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	२८७

परिवित्तिपरिवेत्तृप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	८४४
परिवित्तिपरिवेत्तृविवाहनिर्णयः	४३८
परिवित्ति लक्षणम्	४०८
परिवेत्तेरन्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४०८
परिविन्दलक्षणम्	४०८
परिविन्नलक्षणम्	४०८
परिवेत्तुरन्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४०८
परिवेत्तृप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८४४
परिवेत्तृलक्षणम्	४०८
परिषद्दिनप्रायश्चित्तम्	४८०
पर्णहरणप्रायश्चित्तम्	२७५
पर्युषितान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	३८८
पलाण्डुभक्षणप्रायश्चित्तम्	४१७
पलाण्डुलशुनविक्रयप्रायश्चित्तम्	१५६
पशुपुरोडाशभक्षणप्रायश्चित्तम्	६३६
पार्वणपिण्डभक्ते विङ्गालादिसर्गं च प्रायश्चित्तम्		५६४
पार्वणविस्मृतिप्रायश्चित्तम्	५६३
पार्वणश्राद्धेषु अग्नीकरणहोमलोपप्रायश्चित्तम्	५५८
पाषण्डप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८३६
पाषण्डस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३४३
पिण्डपिण्डयज्ञलोपप्रायश्चित्तम्	५६८
पिण्डोपहृतिप्रायश्चित्तम्	४७४

पितरः	८८१
पितृगृहेऽसंस्कृतकन्यारजोदर्शनप्रायश्चित्तम्	३६८
पितृोराष्ट्रिकपरित्यागप्रायश्चित्तम्	५५६
पीतोदकशेषपानप्रायश्चित्तम्	४२१
पुण्यनद्यः	६३८
पुत्रीविक्रयप्रायश्चित्तम्	१५२
पुनः संस्कारविधिः	६३०
पुनः संस्कारे गायत्रीप्रदातुः प्रायश्चित्तम्	८००
पुरुषहरणप्रायश्चित्तम्	२५७
पुरोडाशभक्षणप्रायश्चित्तम्	७८६
पुष्यविक्रयप्रायश्चित्तम्	२११
पुष्यहरणप्रायश्चित्तम्...	२६८
पुस्तकादिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८४६
पुस्तकादिहरणप्रायश्चित्तम्	३०१
पुंसवनातिक्रमप्रायश्चित्तम्	५०८
पुंसिमैथुनप्रायश्चित्तम्	३५०
पृथिवीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६८२
पैशाचविवाहः	५३७
प्रकीर्णकप्रायश्चित्तम्	४५०
प्रतिज्ञातिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७४८
प्रतिपद्मोमलोपप्रायश्चित्तम्	५४७
प्राच्याङ्गधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७८०

प्राजापत्योविवाहः	५३७
प्रायश्चित्तप्रकारः	६४८
प्रायश्चित्तप्रयोगः	१००५
प्रेतैकोद्दिष्टभोजनप्रायश्चित्तम्	३८४

फ ।

फलहरणप्रायश्चित्तम्...	२७०
------------------------	-----	-----	-----	-----

ब ।

बलीवर्हविक्रयप्रायश्चित्तम्	१६१
बलीवर्हहननप्रायश्चित्तम्	८५
बलीवर्हरोहणप्रायश्चित्तम्	३६१
बालहरणप्रायश्चित्तम्	२५१
बिस्वभक्षणप्रायश्चित्तम्	४१८
बौद्धस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३४३
ब्रह्मचाण्डालग्रामचाण्डालतुरस्कवधप्रायश्चित्तम्	३७
ब्रह्मचाण्डालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३३४
ब्रह्मचारिणो व्रतलोपप्रायश्चित्तम्	५२४
ब्रह्मयज्ञलोपप्रायश्चित्तम्	५२५
ब्रह्महत्याप्रकरणम्	४
ब्रह्महन्तारं प्रति विप्रकृत्यम्	१४
ब्रह्माण्डघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	५८८
ब्राह्मन्-कुष्ठान्न-भोजनप्रायश्चित्तम्...	४०७
ब्राह्मो विवाहः	५३६

भ ।

भक्षभोज्यहरणप्रायश्चित्तम्	२७८
भद्रातिथौ मरणप्रायश्चित्तम्	४५८
भयनिवहानां तुलादि-प्रतिषेद्धीदृशां चरादि-			
रोगहरणप्रतिमापूजाविधानं होमप्रकारश्च	६५७
भर्तृव्रीप्रतिषेद्धप्रायश्चित्तम्	८४०
भिन्नपात्रभोजनप्रायश्चित्तम्	४२१
भूमिहरणप्रायश्चित्तम्	२४६
भृतकाध्ययनप्रायश्चित्तम्	१२५
भृतकाध्यापनप्रायश्चित्तम्	१२१
भोजनकाले क्षुतापानवापूष्कर्गजृम्भणानां प्रायश्चित्तम्			४४२
भोजनकाले दीपनिर्व्वाणप्रायश्चित्तम्	४२८

म ।

मकरसंक्रमचतुर्दशेऽपि प्रतिषेद्धप्रायश्चित्तम्	८६१
मद्यपक्वौगमनप्रायश्चित्तम्	२४१
मद्यविक्रयिणः स्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	२२२
मधुधेनुप्रतिषेद्धप्रायश्चित्तम्	७२७
मधुमांसविक्रयप्रायश्चित्तम्	२०६
मधुहरणप्रायश्चित्तम्	२८४
मनुष्यदण्डपञ्चादि-मसमूत्रमूत्रप्रायश्चित्तम्	४२४
मनुष्यविक्रयिणां महापातकिसंज्ञा	१४५
मसिनीकरचञ्चलाः रोगाः	७५०

मखिनीकरचानि	१०००
मखीकरचप्रायश्चित्तम्	२२७
मखीपहतयाकाकभोजनप्रायश्चित्तम्	४२७
महानद्यः	६४०
महापातकजन्धाः रोगाः	७४८
महापातकिसंसर्गप्रायश्चित्तम्	७८
महाभूतघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६२२
महिषबधप्रायश्चित्तम्	१०८
महिषहरणप्रायश्चित्तम्	२३६
महिषारोहणप्रायश्चित्तम्	३६१
महिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७६५, ८६७
महिषीवस्त्राजामनप्रायश्चित्तम्	३५२
महिषीविक्रयप्रायश्चित्तम्	३६३
महिषीहननप्रायश्चित्तम्	१०६
महिषीहरणप्रायश्चित्तम्	२३५
माघमासव्रतानि	८५५
माघमासव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८६१
माघविक्रयप्रायश्चित्तम्	१५४
माघसम्बन्धपरिचयनप्रायश्चित्तम्	३६५
मार्गनिरोधप्रायश्चित्तम्	२८३
माषविक्रयप्रायश्चित्तम्	१७७
मांसविक्रयिकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३३०

मिथ्यावादि-प्रायश्चित्तम्	३६१
मुद्रतण्डुलविक्रयप्रायश्चित्तम्	१७८
मूत्रं गृहीत्वा शववाहकप्रायश्चित्तम्	४५६
मृगादि-मलमूत्रभक्षणप्रायश्चित्तम्	४२५
मृतवत्सगवीचीरपानप्रायश्चित्तम्	४२३
मृतशय्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७५२
मृतस्य पुनरागमनप्रायश्चित्तम्	४८८
मृत्तिकारहितशौचप्रायश्चित्तम्	४४०
मृत्युमहिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७६३
मेदस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३२६

य ।

यत्नदम्पतिभुक्तशिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४१०
यमलयोर्व्युत्क्रमकर्माकरणे प्रायश्चित्तम्	५११
यागान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	३८३
यानहरणप्रायश्चित्तम्...	२६३
योगव्रतादिषु कृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	२४५

र ।

रक्तशिशुभक्षणप्रायश्चित्तम्	४१८
रजतताम्रकांस्यवस्त्रादीनां प्रमाणम्	५२
रजतपद्मप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७४८
रजतविक्रयप्रायश्चित्तम्	२१७
रजतस्त्रोयप्रायश्चित्तम्...	६०

रजताक्षप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६८७
रजस्रसागमनप्रायश्चित्तम्	३३६
रजस्रसाभोजनप्रायश्चित्तम्	४३५
रजस्रसामरसप्रायश्चित्तम्	५०१
रत्नविक्रयप्रायश्चित्तम्	२१२
रत्नहरसप्रायश्चित्तम्	२४८
रत्नाक्षप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६८८
रत्नविक्रयप्रायश्चित्तम्	१८५
रत्नोषधिहरसप्रायश्चित्तम्	२८७
राक्षसादिकन्यापरिचयनप्रायश्चित्तम्	५३६
राक्षसो विवाहः	५३७
राजदण्डः	७३
राज्ञां स्त्रियप्रकारः	५७
रामपूजामन्त्रः	८८४
रामलक्ष्मणदानमन्त्रः	८८४
रामलक्ष्मणपूजामन्त्रः	८८४
रामलक्ष्मणप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८१६
राशिचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७८८
रुद्राक्षविक्रयप्रायश्चित्तम्	२१४
रुद्राक्षहरसप्रायश्चित्तम्	२८०
रुद्रविक्रयप्रायश्चित्तम्	१७०
रोगनिवृत्त्यर्थं मद्यपान-स्तन्यपानप्रायश्चित्तम्	३७५

(२५)

ल ।

लवचविक्रयप्रायश्चित्तम्	१८५
लवचाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७१०
लघुनभक्ष्यप्रायश्चित्तम्	१८७
लघुनविक्रयप्रायश्चित्तम्	१८९
लिङ्गधारिणां प्रायश्चित्तम्	८०२

व

वङ्गवामैयुनप्रायश्चित्तम्	३५१
वस्त्रहरणप्रायश्चित्तम्	२३२
वन्द्यीष्टहीतानां नारीणां प्रायश्चित्तम्	३७३
वन्याः वृक्षाः	११३
वस्त्रागमनप्रायश्चित्तम्	३५२
वस्त्रारोहणप्रायश्चित्तम्	३६१
वस्त्रविक्रयप्रायश्चित्तम्	२२२
वस्त्रस्तेयप्रायश्चित्तम्	६८
वराहपुराणे रामलक्ष्मणप्रतिमादानम्	८८२
वराहादिप्रमाणम्	८६८
वार्त्ताश्रवणमात्रेण कृतं न त्वाज्जा वृथात्वाग्नि			
प्रायश्चित्तम्	८६४
वार्धुष्यजीवकाश्च प्रायश्चित्तम्	१४२
विटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८४८
विधवागमनप्रायश्चित्तम्	३३८

विधायकप्रायश्चित्तम्	८४१
विधायकवाक्यम्	६५१, १०११
विप्रस्य ब्रह्महत्यायां राजकृत्यम्	११
विप्रस्यहरणे क्षत्रियादीनां प्रायश्चित्तम्	५५
विप्राणां क्षत्रियहत्याप्रायश्चित्तम्	२३
विप्राणां वैश्यहत्याप्रायश्चित्तम्	२५
विवाहमध्ये वध्वाः प्रथमार्त्तवदर्शने प्रायश्चित्तम्			५४१
विवाहाः	५३६
विश्वसक्तप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६११
बुधङ्गीगमनप्रायश्चित्तम्	३२४
हन्तालालाबुभक्ष्यप्रायश्चित्तम्	४१८
वेदव्रताकरणप्रायश्चित्तम्	५३०
वेदाभ्यासलोपप्रायश्चित्तम्	५२७
वैश्यागमनप्रायश्चित्तम्	३४१
वैश्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८३८
वैश्वहरणप्रायश्चित्तम्	२५८
वैतरणीधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७६१
वैशाखमासव्रतप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८५८
वैश्यागृहे स्वयं पाकादि कृत्वा भोजने प्रायश्चित्तम्			३८२
वैश्वस्य क्षत्रियवधप्रायश्चित्तम्	३१
वैश्वस्य दुर्भृतस्य प्रायश्चित्तम्	४५३
वैश्वस्य विप्रहत्याप्रायश्चित्तम्	१८

वैश्यस्य शूद्रहत्याप्रायश्चित्तम्	१४
वैश्यदेवपरित्यागप्रायश्चित्तम्	४३८, ५५५
वैश्यवत्याहम्	८७८
अभिचारिणीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८४१
व्याघ्रादिभिर्हृतस्य प्रायश्चित्तम्	४५२
व्रणे कर्म्युत्पत्तिप्रायश्चित्तम्	४८७
ब्राह्म्यादिभ्यो यज्ञोपवीतादि-प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्			८४७
ब्रीह्यादि-धान्यविक्रयप्रायश्चित्तम्	१८१

श ।

शकटदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७५३
शङ्खप्रतिग्रहतद्विक्रयप्रायश्चित्तम्	८२१
शय्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६८७
शय्याहरणप्रायश्चित्तम्	२६१
शर्कराधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७३८
शवपतनप्रायश्चित्तम्	४६७
शवस्य शूद्रादिस्पर्शने प्रायश्चित्तम्	४६३
शवोपरि उच्छिष्टादिपतनप्रायश्चित्तम्	४३२
शस्यादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	२१८
शस्यादिहरणप्रायश्चित्तम्	२८१
शाकहरणप्रायश्चित्तम्	२७४
शालग्रामादिहरणप्रायश्चित्तम्	३०३
शालिहोत्रः	४६६

त्रिषापात्रविपर्ययप्रायश्चित्तम्	४७२
त्रिषापात्रभोजनप्रायश्चित्तम्	४४७
त्रिषापात्रप्रतिग्रहविक्रयप्रायश्चित्तम्	८२०
त्रिषापात्रप्रतिमादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	२०८
त्रिषापात्रचराभ्यासकालातिक्रमप्रायश्चित्तम्	५१७
शुनाददृष्ट प्रायश्चित्तम्	५०४
शुद्धभाष्ये भोजनप्रायश्चित्तम्	४१५
शुद्धवधप्रायश्चित्तम्	२७
शुद्धवैश्वदेवे स्नयं पाकादिकृत्वा भोजने प्रायश्चित्तम्	३८४
शुद्धसन्नभोजनप्रायश्चित्तम्	३८१
शुद्धस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३४३
शुद्धस्य विप्रहृत्याप्रायश्चित्तम्	२०
शुद्धस्य वैश्वहृत्याप्रायश्चित्तम्	३३
शुनाददृष्टमरुतप्रायश्चित्तम्	५०३
त्राहापत्नी भुक्तानानां त्रिजानामन्वोन्मसंस्मर्गं प्रायश्चित्तम्	५६१
त्राहापत्तिभोजनप्रायश्चित्तम्	३८७
त्रीमूर्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८१७
श्रुतिस्मृतिविक्रयप्रायश्चित्तम्	२२४
श्रुददृष्टमरुतप्रायश्चित्तम्	५०३
श्लेष्मन्ताकरकशिशुश्लेष्मन्तालालातुविस्त्रीदुग्धरादिभक्ष- प्रायश्चित्तम्	४१८
श्लेष्मन्तप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६६४

ष ।

बहुप्रहयोगे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७८४
यन्निमित्तमरणप्रायश्चित्तम्	४६१
बोद्धव्यविधवाण्डालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३१६
बोद्धव्यविधा ग्रामवाण्डालाः	३८

स ।

सङ्कलीकरणजन्या रोगाः	७५०
सङ्कलीकरणप्रायश्चित्तम्	१४०
सञ्चरणात् प्राक् प्रेतदहनाग्निनाशप्रायश्चित्तम्	४७६
सतीत्यागहेतुः	८६३
सम्यादिकालेषु चाण्डालध्वनिश्रवणप्रायश्चित्तम्		४३३
सम्याया उत्पत्तिः	५७६
सम्यासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८७०
सप्तव्यसनानि	१४८
सप्तसागरप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६१६
सप्ताचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६८५
सम्यक् सम्याकरणकालः	५७६
सर्ववर्षोपकारार्थं मानसस्नानम्	५७७
सहनननभीतायाः क्रियाः प्रायश्चित्तम्	४८३
संघातादभोजनप्रायश्चित्तम्	३८१
साक्षादेनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७३८
सामान्यप्रकरणम्	२

सालग्रामशिवलिङ्गप्रतिमादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	२०८
सौमन्तपुंसवनातिक्रमप्रायश्चित्तम् ...	५०८
सौमन्तान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ...	३८५
सुतविक्रयप्रायश्चित्तम् ...	१५०
सुरापानप्रायश्चित्तम् ...	४३
सुरापानिषद्गीपुत्रादीनां संसर्गप्रायश्चित्तम् ...	४८
सुवर्णप्रमाणम् ...	५२
सुवर्णविक्रयप्रायश्चित्तम् ...	२१५
सुवर्णस्तेयसमानि ...	८८८
सूतकश्यपभोजनप्रायश्चित्तम् ...	३८६
सूतकश्चित्यभोजनप्रायश्चित्तम् ...	४४४
सूतकश्चित्यमृतस्य प्रायश्चित्तम् ...	४८२
सूतिकाभरणप्रायश्चित्तम् ...	४८८
सूर्यसोमोपरागभोजनप्रायश्चित्तम् ...	४३०
सूर्यसोमोपरागयोर्विद्यमानान्नेः सोमयाजिनः कर्त्तव्यम्	५७०
सोपस्करगृहप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	६८०
सोमपानप्रायश्चित्तम् ...	७८४
सोमयाजिनोऽष्टमूर्त्तित्वम् ...	५७१
सोमोपरागभोजनप्रायश्चित्तम् ...	४३०
सोमोपरागे विद्यमानान्नेः सोमयाजिनः कर्त्तव्यम्	५७०
सौतिकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ...	३२७
सौम्यधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	८६८

स्तेयप्रायश्चित्तम्	५२
स्त्रीणां विशेषतः पतनीयं	८८७
स्थालीपाकसमये अग्निशान्तिप्रायश्चित्तम्	५४४
स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तम्	५३३
स्रुतिप्रामाण्यम्	८८६
स्रुतिविक्रयप्रायश्चित्तम्	२२४
स्वदारपरित्यागप्रायश्चित्तम्	३६७
स्वयम्भूनि क्षेत्राणि	६३८
स्त्रिष्टकदादिहोमशेषसमापनम्	१०२४

ह ।

हरिणीक्षीरपानप्रायश्चित्तम्	४२३
हरिणीविक्रयप्रायश्चित्तम्	१६८
हरिद्रादिमूलकविक्रयप्रायश्चित्तम्	१८७
हरिहरयोगः	८२८
हरिहरयोगे हरिहरप्रतिमाप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम्	८२८
हिङ्गुादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	१८३
हिरण्यकामधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	५८६
हिरण्यगर्भप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	५८५
हिरण्याश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	५८८
हिरण्याश्वरथप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६०१
हिंसायन्त्रविधानप्रायश्चित्तम्	१४३

(३२)

हिंसायन्त्ररूपम्	१४३
हेमचन्द्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६०३

च ।

चक्रिराः २५८, ४८५, ५६०, ८८१, ८८८, ८८०, ८८१ ।

चा ।

चादित्यपुराणम् ७८३, ८०१ ।

चापस्तम्बः १०, ४८, ५४, ७४, ७७, १५८, २७२, ३६८, ४४६,
५३३, ५३८, ५५२, ६८१, ८४४, ८६५, ८८४ ।

उ ।

उग्रनाः ५१५, ८८६ ।

का ।

कण्वः २३५, ३८३, ४६१ ।

काश्यपः ५६३, ५७६ ।

कात्यायनः ५०, ५७, ७५, २१५, ३८४, ४५८, ४६८, ५२१,
५४५, ५६३, ५६६, ५६८, ८४२, ८७३, ८८८ ।

कालादयः ८८८ ।

काश्यपः २३५ ।

कुमारविजयम् ११८ ।

कुमारः ३२८ ।

(३३)

कूर्मपुराणम् १४, १८, २६, २८, ३१, ३३, ३४, ३७, ५६, ६४,
६६, ६८, ७४, ७८, ८४, ८८, ८२, ८७, १०४, १०८, १११,
११३, १२१, १३८, १४०, १५०, १५७, १५८, १६१, १८१,
१८३, २११, २२५, २३३, २३५, ४७६, ५८१, ५८५, ५८४,
५८७, ५८८, ६१२, ६२०, ६३३, ६३७, ६४४, ६६२, ६६३,
६६६, ६६८, ६८६, ६८८, ६८४, ७०२, ७०६, ७०८, ७१५,
७२१, ७२६, ७३७, ७४४, ७५१, ७५२, ७५४, ७५८, ७६०,
७६१, ७६८, ७७४, ७७८, ७८०, ७८३, ७८६, ७८७, ७८८,
७८१, ७८२, ७८४, ७८७, ७८८, ८०२, ८०४, ८०६, ८०८,
८१०, ८१२, ८२१, ८२४, ८३०, ८४०, ८४२, ८४५, ८४६,
८६३, ८६६, ८६८ ।

ग ।

गाढकपुराणम् २४, ३८, ६२, ८०, १२७, १४६, २५०, २०२,
२३०, ३२२, ३८६, ५८१, ६१६, ६१८, ६२१, ६६३, ६८८,
७१८, ७३६, ८६४, ७६८, ८०५, ८६७, ८६२, ८८१ ।

गार्गीः २२७, ४३६, ४६८ ।

गालवः २१७, २२३, २२६, २३०, २५१, २५३, २५५, २५८,
२७७, ३३६, ३५४, ३५७, ३८०, ३८८, ४००, ४०५, ४०६,
४०८, ४३१, ४४४, ४४८, ४५२, ४५६, ४५८, ४६८, ४७८,
४८२, ४८७, ५८१, ५८७, ५३३, ५६३, ८८२ ।

गृह्यकारः ५१८ ।

गीतमः ११८, ३४५, ४२१, ५४३ ।

(३४)

गोभिलः ४५१ ।

गौतमः १०, १३, ८१, १४३, १८१, २१२, २१३, २१४, २२०,
२२४, २३०, २३७, २५१, २६१, २६३, २६७, २७४, २८३,
२८४, २८७, २८८, २८७, ३०६, ३०७, ३११, ३२६, ३४८,
३६०, ३६३, ३६५, ३६७, ३६८, ३७१, ३७३, ३७७, ३८१,
३८३, ३८७, ३८८, ४०३, ४०५, ४११, ४१३, ४२१, ४२३,
४२४, ४२५, ४२७, ४३२, ४४०, ४४१, ४४४, ४४५, ४४८,
४५१, ४५७, ४५८, ४६२, ४६४, ४६७, ४७०, ४७३, ४७४,
४७८, ४८१, ४८४, ४८८, ४८३, ४८६, ४८७, ४८८, ५००,
५०१, ५०४, ५०५, ५१६, ५२०, ५२३, ५२५, ५२७, ५३२,
५३३, ५४६, ५४८, ५५०, ५५२, ५५४, ५५६, ५६८, ५६८,
६७१, ५७६, ५७८, ५८८, ५८१, ६०८, ६५३, ६६०, ८६४,
८७२, ८७०, ८७८, ८८२ ।

गौतमधर्मः ८६, १७८ ।

गौरीकाण्डम् १११, ११३ ।

अन्यान्तरम् ५८३ ।

च ।

चण्डिकाखण्डम् ८२ ।

चतुर्विंशतिमतम् ६०, ६४, १६८, १८७, २३५, २६०, ७४८,
८०८, ८१५, ८४० ।

चतुस्त्रिंशत्मतम् ७८२ ।

चन्द्रिका ८८० ।

(३५)

अ ।

जातूकर्णः २२१, २४२, ३०८, ३३८, ३४८, ३५०, ३५१, ४३१,
५०१, ८७० ।

जातूकर्णः २६०, ३८२, ४७४, ५२७, ५३१, ५४०, ५५३ ।

जावालिः १२२, २१५, २१७, २२५, २४०, २४२, २५२, २५७,
२५८, २७०, २७६, २७८, २८४, २८६, ३०७, ३११, ३१६,
३२८, ३३३, ३६३, ३८२, ३८७, ३८८, ३८०, ३८१, ४२५,
४२८, ४३८, ४४०, ४४७, ४५७, ४६१, ४८०, ४८१ ४८८,
५०८, ५२६, ५३२, ५४३, ५८०, ५८५ ।

ज्योतिर्निदानम् ७६६ ।

त्रयस्त्रिंशत्तम् ७५५ ।

द ।

देवलः ११६, २०८, २१८, २२६, २२६, २३२, २३८, २४१,
२४३, २४५, २४६, २४८, २४८, २५८, २६१, २६४, २६५,
२६७, २७१, २७३, २७३, २७४, २७६, २७८, २८०, २८३,
२८६, २८८, २८१, २८३, २८५, २८६, २८८, ३०१, ३०२,
३०४, ३१३, ३१४, ३१६, ३२०, ३२१, ३२४, ३२५, ३२६,
३२७, ३३०, ३३१, ३३३, ३३४, ३३६, ३३८, ३४१, ३४२,
३४३, ३४५, ३४६, ३४८, ३४८, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४,
३५५, ३५७, ३५८, ३६०, ३६१, ३६३, ३६५, ३६७, ३६८,
३७१, ३७५, ३७७, ३७८, ३८०, ३८१, ३८२, ३८४, ३८५,
३८६, ३८७, ३८८, ३८१, ३८३, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८,

(३१)

[illegible]

देवलाधर्माः १२६, १५७, २००, ४०३ ।

देवस्वामी ६८, १५२, २१८, २३५, २४६, ३२०, ५८० ।

देवीपुराणम् २१, ६८, १३१, १७५, १८३, १८७, १८८, ३०६,
३३२, ३८८, ५८१, ५८५, ५८८, ५८८, ६०४, ६१४, ६३६,
६६५, ६७३, ६८५, ६८८, ६८२, ६८५, ७०२, ७१५, ७२५,
७३२, ७५८, ७६०, ७६६ ७७२, ७८२, ७८४, ७८६, ८०२,
८१७, ८२४, ८२५, ८४३ ।

(३७)

न ।

नागरखण्डम् ५८, ८३, ८८, १६५, ८७० ।

नारदः १३०, २५१, ३०७, ३१५, ३१६, ३२७, ३३२, ३५०,
३५३, ५२८, ५३५, ५५६, ६४५, ६८८ ।

नारदीयम् १६, १०२, १२२, २३०, २४४, २४६, ६७३, ६७४,
६८६, ६८०, ७०५, ७२८, ८०० ।

नृसिंहपुराणम् १४२, १४५, ६३३, ७३४, ७७५ ।

प ।

प्रजापतिः ४२४ ।

पद्मपुराणम् २४, २७, ३२, १२६, १२८, १७२, १८३, ६१३,
६८५, ७७१, ७८२, ८०३ ।

पराशरसंहिता १८५ ।

पराशरः २१२, २१८, २४४, ३५३, २५७, २६३, २८२, ३१६,
३३८, ३४८, ३५२, ३८२, ३८५, ४००, ४०७, ४०८, ४१४,
४१५, ४१८, ४३१, ४५५, ४७०, ४८४, ४८०, ४८५, ५०३,
५०४, ५१२, ५१६, ५१८, ५२१, ५२३, ५२७, ५४८, ५५१,
५६८, ५७१, ६२१, ८७२, ८७६, ८७८, ८८८, ८८२ ।
१००२ ।

व, ख ।

वराहपुराणम् ८५ ।

वृद्धमनुः ४१०, ४१४ ।

वीधायनः २४३, ५३५, ६६२ ।

(३८)

ब्रह्मपुराणम् ६७६, ८३८ ।

ब्रह्मयामलम् २८ ।

ब्रह्मवैवर्तपुराणम् २६, ८३, १२५, १७२, ५८८, ६००, ६०१,
६०३, ६७५, ६७८, ६८७, ६८०, ७१२, ७२८, ७३१ ।

ब्रह्माण्डपुराणम् ७, १४, १८, २१, २३, २६, २८, ४५, ४७,
५३, ७१, १०२, १२३, १३१, १४५, १६३, १७०, ५८१,
५८३, ६००, ६०३, ६१०, ६३२, ६६१, ६७०, ६७१, ६७३,
६७४, ६७६, ६८०, ६८२, ६८४, ६८२, ६८८, ७०५, ७०८,
७०८, ७१८, ७३५, ७४३, ७६३, ७७७, ८०५, ८४७ ।

भ ।

भविष्योत्तरपुराणम् ८८५ ।

भविष्योत्तरम् ७१, ८१, १५१, १६७, १८१, ३३७, ५१८, ६०१,
६२६, ६३२, ६६७, ६७८, ६८३, ७०१, ७०८, ७०४, ७०६,
७४०, ७४२, ७६०, ८६२, ८८८, ८८० ।

भागवतम् ८६५ ।

भारतम् ६१२, ६७४ ।

भारद्वाजसूत्रम् ५०२ ।

भारद्वाजः २८१, ३०५, ३२०, ५१२ ।

भाष्यकारः ८८८ ।

म ।

मत्स्यपुराणम् ३०, ३४, १६८, १८३, २८५, ३०५, ५८५, ५८८,
५८४, ५८८, ६०८, ६२३, ६२४, ६३१, ६६२, ६६८, ६८३,

(३८)

६८०, ७२३, ७३२, ७३५, ७३८, ७५२, ७५६, ७६१, ७७६,
७८०, ८२४, ८३६ ।

मनुः १३, २२२, २५६, २७७, २८०, २८८, ३१०, ३१२, ३१३,
३१४, ३१८, ३३०, ३४३, ३५३, ३८१, ४०३, ४२७, ४३०,
४८६, ५०५, ५२०, ५५१, ५५३, ५५५, ५५८, ५६२, ५६४,
५७५, ६४३, ७८८, ८७३, ८८०, ८८६, ८८७, ८८०, ८८१,
८८२, ८८३, ८८४, ८८७, ८८८, १०००, १००१, १००३ ।

मन्त्ररहस्यम् ६५४ ।

मरीचिसंहिता १२३ ।

मरीचिः ६६, १२२, १७८, २१८, २३२, २३३, २६४, ३३१,
३४६, ३५५, ३५८, ३७१, ३८५, ४०७, ४०८, ४३०, ४५६,
४५८, ४६१, ४६३, ४६८, ४८८, ५१२, ५१६, ५४२, ५४७,
५५०, ५५१, ५५८, ५६३, ५६५, ५७५, ८६८, ८७६,
८८० ।

महानारदीयम् ३३, ४३, ६०, ८८, २३४, १८८, २०४, ३०१,
३८४, ६१५, ६४३, ६५८, ७४६, ७५८, ७७८ ।

महाभारतम् ६४, १२६, ३२६, ३५५, ३८७, ३८८, ३८३,
३८८, ४६७, ४८५, ४८७, ४८३, ५८८, ५८६, ५८८, ६००,
७०७, ७३४, ७५८, ८०६, ८३८, ८७१ ।

महाराजविजयम् १७७, १८८, २२८, २६८, २७०, २७५, ३०५,
३१७, ३४७, ४६२, ५२३, ५७८, ५८२, ५८४, ६६०, ६८२,
७३८, ८७१ ।

मार्कण्डेयपुराणम् ५५, ८०, ८८, ८८, ८८, १००, १०८, १३२,
 १३८, १५४, १५६, १६१, १७७, १७८, १८७, १८८, २०१,
 २०८, ५८६, ५८८, ५८०, ५८१, ५८३, ६२७, ६६१, ६६६,
 ६७६, ६७८, ६८२, ६८३, ६८५, ६८१, ७०८, ७१०, ७१२,
 ७२८, ७३६, ७४४, ७४७, ७४८, ७४१, ७५८, ७६३, ७६८,
 ७७०, ७७५, ७८४, ७८८, ८०७, ८१४, ८२१, ८२६,
 ८२८, ८४४, ८४८, ८५१, ८५८, ८५८, ८६१, ८६६,
 ८६८ ।

मार्कण्डेयः १०, ३८, १८१, २०८, २२१, २३८, २४१, २४४,
 २४८, २४८, २५३, २५५, २६०, २६१, २६५, २६७, २७१,
 २७५, २८०, २८२, २८७, २८३, २८७, २८८, ३०२, ३०४,
 ३१४, ३२२, ३२५, ३३०, ३३३, ३३६, ३३८, ३४२, ३४३,
 ३४५, ३४८, ३५०, ३५३, ३५४, ३५५, ३६५, ३६८, ३७३,
 ३७७, ३७८, ३८१, ३८६, ३८८, ३८५, ४०३, ४०५, ४१७,
 ४१८, ४२१, ४२३, ४२३, ४२५, ४२८, ४३८, ४४१, ४४७,
 ४५७, ४५८, ४७१, ४७२, ४७६, ४७८, ४८०, ४८०, ४८५,
 ५०३, ५०८, ५११, ५१३, ५१८, ५२६, ५३०, ५३३, ५३८,
 ५४०, ५४८, ५५२, ५५८, ५६१, ५६६, ५६७, ५७०, ५८०,
 ५८२, ५८३, ५८४, ५८८, ६५७, ६८१, ६८८, ८६४, ८७०,
 ८७३, ८७४, ८७६, १००३ ।

य ।

यमः २२३, २६४, ३७२, ४२८, ४२२, ४२६, ४५८, ४८३ ।

(୪୧)

ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ: ୪୪୬, ୪୬୬, ୮୮୭, ୮୮୮, ୮୮୯, ୮୮୪, ୮୮୫,
୮୮୭, ୮୮୮ ।

୪ ।

ବହୁରାଜୀୟମ୍ ୭୫୪ ।

ରାଜବିଜୟମ୍ ୨୭, ୫୮, ୧୦୪, ୧୬୮ ।

ବିଷ୍ଣୁକାଶ୍ୟମ୍ ୭୮୧ ।

ଲ ।

ଲିଙ୍ଗପୁରାଣମ୍ ୪, ୧୧, ୧୫, ୨୦, ୨୪, ୨୫, ୨୮, ୩୩, ୩୭, ୪୫,
୫୨, ୫୬, ୫୮, ୬୦, ୬୪, ୬୬, ୭୩, ୮୨, ୮୭, ୮୮, ୮୯,
୧୦୬, ୧୦୮, ୧୧୧, ୧୨୦, ୧୨୫, ୧୩୨, ୧୩୮, ୧୪୫, ୧୫୦,
୧୫୪, ୧୫୮, ୧୬୦, ୧୬୧, ୧୬୩, ୧୬୫, ୧୬୬, ୧୬୭, ୧୬୮,
୧୭୦, ୧୭୭, ୧୮୧, ୧୮୩, ୧୮୭, ୧୮୮, ୧୮୫, ୧୮୭, ୨୦୧,
୨୦୨, ୨୦୩, ୨୦୬, ୨୧୬, ୩୮୭, ୫୩୬, ୫୮୨, ୫୮୮, ୫୮୫,
୫୮୭, ୬୦୪, ୬୧୫, ୬୧୮, ୬୨୪, ୬୩୪, ୬୩୭, ୬୪୪, ୬୫୮,
୬୬୪, ୬୬୮, ୬୭୮, ୬୮୦, ୬୮୫, ୬୮୭, ୭୦୩, ୭୧୬, ୭୧୮,
୭୨୬, ୭୩୨, ୭୩୮, ୭୧୨, ୭୪୭, ୭୫୫, ୭୫୬, ୭୭୫, ୭୭୭,
୭୮୦, ୭୮୧, ୭୮୨, ୭୮୮, ୭୮୧, ୭୮୪, ୭୮୬, ୭୮୮, ୮୦୧,
୮୦୪, ୮୦୬, ୮୦୮, ୮୧୦, ୮୧୬, ୮୧୮, ୮୧୮, ୮୨୨, ୮୨୫,
୮୨୮, ୮୩୨, ୮୩୪, ୮୩୮, ୮୪୧, ୮୪୩, ୮୫୫, ୮୬୨, ୮୬୩,
୮୬୬, ୮୬୭, ୮୬୮ ।

ଲିଙ୍ଗାଦି: ୩୬୧, ୪୩୬, ୬୪୧, ୫୫୫ ।

୬

(४२)

व ।

वराहपुराणम् १८१, १८५, ८८२, ८८० ।

वशिष्ठः २२४, २६८, ३५१ ।

वशिष्ठसंहिता ६०६, ६४५ ।

वज्रपुराणम् ८०१ ।

वामनः २४० ।

वामनपुराणम् ६८७, ७३३, ७५१, ७६५, ७६८, ७८८, ८४२ ।

वायुपुराणम् ६१८, ८०० ।

विष्णुः ४४३, ८८७, ८८३, ८८५, ८८७, ८८८ ।

विष्णुधर्मः ३३८, ६७३ ।

विष्णुधर्मोत्तरम् ५८, ८३, ८०, १२१, १७२, २०३, २१५, ३८७,
७२८, ८७८, ८८७ ।

विष्णुपुराणम् ७०४ ।

विष्णुरहस्यम् ३८६, ५८३, ६१५, ६८३, ७८२ ।

वृद्धमनुः ३३३ ।

व्याघ्रः ८८६ ।

व्यासः २२०, ४२१, ५८६, ८८७, ८८१, ८८२, ८८६ ।

श ।

शङ्खः ४१५ ।

शम्भुरहस्यम् १७४, ६०२, ६६७ ।

शिवधर्मः ६०६ ।

(४३)

शिवधर्मीतरम् ८०, ८५, १०६, ७२८, ७३१, ७५१, ८४०,
८८७ ।

शिवपुराणम् ३१, ४३, ६८, १३४, १५४, १६०, १७२, २०८,
५८८, ६०५, ६६०, ६६६, ६७२, ६७८, ६८७, ७१३, ७२१,
७२७, ७४८, ७८८, ८०३ ।

शिवरहस्यम् ५७, २६५, ३३८ ।

श्रुतिः ४८, ३४४, ५७६ ।

स ।

सूतः २०४ ।

सूतप्रोक्तम् ८५० ।

सौपर्णम् २०६, ५८८, ६३२ ।

स्कन्दपुराणम् ६, १५, २१, २४, ३१, ३६, ४२, ४८, ५२, ५८,
६०, ६१, ६२, ६८, ७०, ८८, ८१, ८२, ८८, ८८, १०२,
१२८, १३०, १४६, १४८, १५२, १५६, १५८, १६५, १६६,
१६७, १८५, १८८, १८५, १८७, २०४, ५८२, ५८३, ६२५,
६३८, ६६४, ६६७, ६७१, ६८३, ६८८, ७००, ७०३, ७०६,
७०८, ७११, ७१७, ७२०, ७२४, ७२७, ७३१, ७३८, ७४३,
७४१, ७४२, ७४४, ७४५, ७४८, ७५६, ७५७, ७६२, ७६३,
७६५, ७७५, ७७६, ७७८, ७८०, ७८४, ७८७, ८०२, ८११,
८१६, ८२०, ८२३, ८४६, ८५०, ८५३, ८७० ।

स्मृतिकामधेनुः ८८२ ।

(४४)

ह ।

हरिवंशम् ६८८, ८७८ ।

हरिसागरः ५८७ ।

हारीतः २२२, २३३, २६८, २७१, ४४७, ५१५, ५३१, ५४८,

५६५, ५६८, ८८८ ।

हिरण्यगर्भसंहिता ६४५ ।

हेमाद्रिः ।

प्रायश्चित्ताध्यायः ।

कमलादयितं कृष्णं कमलासनवन्दितम् ।

कमलाक्षमहं वन्दे कमलाकरशायिनम् ॥

अथेदानीं हेमाद्रिकारेण लोकोपकारार्थं सर्वपुराणस्मृतिसंहिता-
वेदज्योतिषवैशागमश्रौतस्मार्तसूत्रेषु ग्रन्थान् आलोच्य, ब्रह्मचत्रिय-
विशां शूद्रादीनां ब्रह्महत्यादीनि तत्समानि पापानि, यानि
चान्यानि वाचनःकायसम्भवानि हिंसादीनि सम्भवन्ति, तेषां
पापानामपनोदनं प्रायश्चित्ताध्यायो लिख्यते ।

“वागीवाद्याः सुजनयः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

वं नत्वा सतततयाः क्षुप्तं नमानि गजाननम् ॥

वन्देऽहं वन्दनीयानां वन्द्यां वाचकधीमतीम् ।

कामितायेवकस्याचकसनाकस्यवह्निकाम् ॥”

महर्षिकृतिषु लिख्यपि पुस्तकेषु “कमलादयितं”मित्यादिकोशात् प्राक्परिदृष्ट-
मिदं श्लोकद्वयं “वन्दे” इति डाःराजेन्द्रबाबूइति च पुस्तके नोपलब्धम् ।

- (१) ब्रह्महत्यासमानि इत्येव श्रौतसेवितपुस्तकयोः पाठः ।
- (२) यानि चान्यानीत्यवगमः श्रौतसेवितपुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।
- (३) अपनोदप्रायश्चित्तविति श्रौतपुस्तके ।

तत्रापि विप्रादीनां चतुर्णां^१ पापभीरूणां प्रतिग्रहदोषैर्हि^२सादि-
निमित्तैः क्रयविक्रयादिभिर्ब्राह्मणशूद्राऽकारणादिभिरनेकदोषाः
सन्ति^३ तन्निरासार्थं प्रायश्चित्तपराङ्मुखानां दोषबाहुल्यात्
तत्तद्दोषापनोदनं प्रायश्चित्तं^४ मुनिभिर्दृष्टम् । तदेव प्रायश्चित्तं
मया निरूप्यते ।

वर्णाश्रमभेदेन^५ तदकारणे पापगूहने दोषान् विकल्प्य^६ प्राय-
श्चित्तं प्रदर्शितम्

तदेवाह—

ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापी श्यावदन्तकः ।

सुवर्णचोरः कुनखी दुश्कर्मा गुरुतल्पगः ॥

इत्यादिनिमित्तैस्तत्तद्दोषोपशान्त्यर्थं^७ कुत्रचिन्नराणां प्रायश्चित्तम्,
कुत्रचित्पुनःसंस्काररूपं, कुत्रचिन्नहानदीक्षानरूपं कुत्रचिज्जपरूपं,
कुत्रचित् स्वप्रतिग्रहद्रव्यचतुर्थांशव्ययरूपं, कुत्रचित् होमरूपं,
कुत्रचिन्नाग्रायणादिकृच्छ्राचरणरूपम् ।

कानिचिन्महापातकजग्यानि कानिचिदुपपातकजग्यानि

(१) चतुर्वर्णानामिति श्रुतपुस्तके ।

(२) वज्रवलि इति श्रुतपुस्तके ।

(३) पूर्वोक्तेषु पन्थेषु इत्यधिकं आशीपुस्तके ।

(४) वर्णादिश्रमभेदेन इति वेदितव्याशीपुस्तकयोः पाठः ।

(५) दोषाधिकतया प्रायश्चित्तं इति आशीपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

(६) तद्दोषशान्त्यर्थं इति श्रुतपुस्तके ।

कानिचित्तुलाप्रतिग्रहजन्यानि पापानि, एतेषां प्रायश्चित्ताकरणे
वर्णचतुष्टयस्य नरकप्राप्तिः । तस्मादेतन्प्रायश्चित्तम् ।

यद्यत्पापस्य यद्यत्प्रायश्चित्तं^१ प्रतिपदोक्तं तदेव कर्त्तव्यं
न तु स्नानादि । यस्य यन्नामधेयं पित्रादिभिः कृतं तेनाह्णतिरेव
प्रायश्चित्तं प्रकटयति ।

एतस्मिन् प्रायश्चित्ते सुवर्णधान्यकण्टकादिकं सर्व्वं^२ तत्तत्प्रकरणे^३
द्रष्टव्यम् सर्व्वमन्वाध्याये निरूपितम् ।

ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्त्रोयशुद्धतत्पगमनानि^४ तत्कर्मयोगश्चेति
पञ्च महापातकानि ।

सङ्कलीकरणमस्त्रिणीकरणाऽपात्रीकरणजातिभ्रंशकराणि,
उपपातकप्रकीर्णकानि दुरवभोजनदुःसङ्गदुरालापस्नानभोजना-
दीनि एतानि नवविधानि प्रायश्चित्तवन्ति^५ तुलापुरुषमहादान-
प्रतिग्रहेषु इतरदानप्रतिग्रहेषु च पापानि बहूनि सन्ति, तेषां
ब्रह्महत्यादिपापानां इतरेषां च, सर्व्वपुराणस्मृतिभ्यः ज्योतिष-

(१) प्रतिग्रहदोषोक्तं इति श्रौतपुस्तके ।

(२) सर्व्वमिति श्रौतपुस्तके नास्ति ।

(३) तत्प्रकरणे इति श्रौतपुस्तके ।

(४) सर्व्व इति श्रौतपुस्तके ।

(५) गमनादि इति श्रौतपुस्तके चाशीपुस्तके च ।

(६) प्रायश्चित्तानि भवन्ति इति श्रौतकाशीपुस्तकयोः ।

वैद्यग्रन्यागमेभ्यः श्रुतिभ्यः^१ संगृह्य तत्तन्प्रायश्चित्तं सुवन् प्रादीं
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

“प्रायश्चित्तविधिं वक्ष्ये शृणुध्वं सुसमाहिताः ।
प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा सर्व्वकार्मफलं लभेत् ॥
प्रायश्चित्तविहीनस्तु यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।
तत्सर्व्वं निष्फलं याति न लभेत्^२ क्रियाफलम् ॥
कामक्रोधविहीनैश्च धर्मशास्त्रविशारदैः ।
विद्वद्भ्यः धर्मः प्रष्टव्यः स्वकार्मफललिप्सुभिः ॥
प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखैः ।
न निष्पुनन्ति विप्रेन्द्राः सुराभाण्डमिवापगाः ॥
ब्रह्महा च सुरापी च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।
महापातकिनस्त्वेते तत्संयोगी च पञ्चमः ॥
यस्तु संवत्सरस्त्वेतैः शयनासनभोजनैः ।
वसेच्च सहितं विद्यात् पतितः सर्व्वकार्मसु ॥
अन्नानाम्नाद्यन्नं हत्वा चीरवासा जटी भवेत् ।
स्वेनैव हतविप्रस्य कपालमपि^३धारयेत् ॥

(१) श्रुतिभ्य इति श्रौतवाचीपुस्तकयोः न दृश्यते ।

(२) तत्र प्रायश्चित्तमिति श्रौतपुस्तके ।

(३) न लभेत् तत्क्रियाफलं इति शेषितपुस्तके ।

(४) अभिधावनेत् इति वाचीपुस्तके ।

तदभावे मुनिश्रेष्ठाः कपालं चान्यमेव वा ।
तद्वर्ष्यं ध्वजदण्डे तु धृत्वा वनचरो भवेत् ॥
वन्याहारो भवेन्नित्यमेकाहारो मिताशनः ।
सम्यक् सन्ध्यामुपासीत त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥
अध्यापनाध्ययनादीन् वर्जयेत्^(१) संस्मरन् हरिम् ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं गन्धमाण्यादि वर्जयेत् ॥
तीर्थान्युपवसेच्चैव पुण्यक्षेत्राश्रमाणि च ।
यदि वन्यैर्न जीवेत ग्रामे भिक्षां समाचरेत् ॥
शरावपात्रधारी^(२) स्यात् द्वारिस्थो विष्णुतत्परः ।
वदेशे ब्रह्महास्मीति सर्वांगाराणि पर्यटेत् ॥
चातुर्वर्ण्येषु वा भैक्ष्यं त्रिवर्ण्येष्वथवा भवेत् ।
मृष्टामृष्टाऽविवेकेन एककालान्तु भोजयेत् ॥
द्वादशाब्दं व्रतं कुर्यादेवं हरिपरायणः ।
ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति कर्मार्हश्च स जायते ॥
व्रतमध्ये मृगैर्वापि रोगैर्वापि निषूदितः ।
गोनिमित्तं द्विजार्थं वा प्राणांश्चापि^(३) परित्यजेत् ॥
ततः शुद्धिमवाप्नोति ब्रह्महा रघुनन्दन ॥”

(१) वर्जयन् इति चेन्नित्यपुस्तके ।

(२) शरीरपात्रधारी स्यादिति श्रीतपस्तके ।

(३) प्राणश्चापि इति काशीपुस्तके ।

स्कन्दपुराणे—

“महायुद्धे महाक्षीमे^१ महादेवालयदिषु ।
 ग्रामदाहे चोरसङ्गे पाषाणलगुडादिभिः ॥
 अग्रात्वा ब्राह्मणं हत्वा जटाक्षीरधरो भवेत्^२ ।
 (—^३स्वेनैव हतविप्रस्य कपालं धारयेत् सदा ॥
 तदभावे मुनिश्रेष्ठाः कपालश्चान्यमादरात् ।
 तद्व्यं ध्वजदण्डे तु धृत्वा वनचरो भवेत् ॥
 वन्याहारो भवेन्नित्यं एकाहारो मितशयनः ।
 सन्ध्यादिनित्यकर्माणि त्रिकालं ज्ञानमाचरेत् ॥
 अध्यापनश्चाध्ययनं वर्ज्यम् संस्मरेद्धरिम् ।
 ब्रह्मचर्यं व्रतं नित्यं चरिष्यादिवर्जितः ॥
 तीर्थान्युपवसेन्नित्यं पुण्यक्षेत्राश्रमाणि च ।
 यदि वन्यैर्न जीवेत ग्रामे भिक्षाटनं चरेत् ॥
 क्षोहितेन शरावेण ह्यस्त्रदण्डेन गृह्णाकुर्यात् ।
 वदेच्च ब्रह्महास्त्रीति सर्व्वागाराणि पर्यटेत् ॥
 चातुर्वर्ण्येषु वा भैक्षं चिवर्ण्येष्वथवा चरेत् ।
 मृष्टामृष्टाऽविवेकेन तदन्नं मां च कुक्षयम् ॥

(१) जनक्षीमे इति काशीपुराणे ।

(२) अज्ञात् क्षोकात्परं ‘पूर्वोक्ताः क्षोकाः स्कान्देऽपि उक्ताः’ इति पाठोऽधिकः
 काशीपुराणे दृश्यते ।

(३) (—) जनको रेणुबोरन्मताः क्षोकाः काशीपुराणे नोपलभ्यन्ते ।

हादशब्दं व्रतं कुर्यात् एवं हरिपरायणः ।
व्रतमध्ये सृगैर्वापि रोगैर्वापि हतो यदि ॥
गोनिमिसं द्विजार्थं वा नार्थार्थं यदि वा म्रियेत् ।
ब्रह्महा शुचिमाप्नोति हादशब्दव्रतेन वै ॥)

ब्रह्माण्डपुराणे—

पाषाणैर्लगुडैरस्त्रैर्विषैर्वाहन्ति पूर्वजम् ।
अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि परप्रेषणया नृप ॥
स्वयं समीपं भातिष्ठेद् हन्यादयैः शस्त्रपाणिभिः ।
तस्यैव हतविप्रस्य वस्त्रं दण्डाय सहहन् ॥
पानार्थं तत्कपालञ्च तदभावेऽन्यमेव वा ।
धृत्वा वस्त्रं तथा शार्णं लज्जासंरक्षणाय वै ॥
जान्वीरुर्ध्वमधोनाभेर्वहन्नित्यमतन्द्रितः ।
आजिमार्गे कुटीं कृत्वा गात्रापि परिरक्षयेत् ॥
ग्रामप्रवेशो द्विर्वारं वाससां रक्षणाय वै ।
ततः कुतपकालेषु भिक्षार्थं ग्राममाश्रयेत् ॥
अखण्डेन शरावेण रक्तवर्णेन सर्व्वतः ।
सम्यक् सभ्यामुपासीत त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥
भिक्षार्थं च विभेद् ग्रामं अपथेऽन्नमकुत्सयन् ।
अन्यं दृष्ट्वा तदा गच्छेद् व्रती दोषमुदीरयन् ॥

(१) पाषाणवयुङ्गास्त्रैर्वा इति श्रौतवेचित्तपुस्तकयोः पाठः ।

(२) रक्तवस्त्रेण सर्व्वतः इति काशीश्रौतपुस्तकयोः ।

(३) अपथान्नमकुत्सयन् इति श्रौतकाशीपुस्तकयोः ।

चातुर्वर्षेषु वा भैक्षं त्रिवर्षेष्वथवा चरेत् ।
 मृष्टाऽमृष्टाऽविवेकेन एककालं तु भोजयेत् ॥
 भोजयित्वा कुटीरे तु स्वपेक्षत्रैव संस्मरन् ।
 नारायणं महापापहारिणं लोकधारिणम् ॥
 वनमध्ये^१ मृगैर्वापि रोगैर्वापि निपातितः ।
 गोनिमित्तं द्विजार्थं वा नार्यर्थं यदि वा म्रियेत्^२ ॥
 ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति द्वादशाब्दव्रतेन वै^३ ॥

अपि च ।

महायुक्नुपागम्य विसृज्य च शिरोरुहान् ।
 उभयोर्व्यूहयो^४ मध्ये हवन् कर्म स्वकं मुदा ॥
 प्रविशेच्च तदा^५ हन्युरेनं वाणैर्नृपात्मज ।
 हतः शुद्धिमवाप्नोति ब्रह्महा पापधीस्तदा ॥
 अपि स्वेन हतं विप्रं समालोक्य निमित्तजैः ।
 मृत्यादिभिः स पापात्मा पश्चात्तापपरायणः ॥
 महतीमटवीं गत्वा स्नात्वा तत्र नदीजले ।
 गोशक्नुष्कुम्भमानीय राशिं कुर्यात्तदुत्तमम् ॥
 वज्रिं प्रज्वाल्य सहसा घृतात्तस्तत्र संविशेत् ॥

(१) व्रतमध्ये इति छेदितपुस्तके पाठः ।

(२) प्राणान् वापि परित्यजेत् इति काशीपुस्तके पाठः ।

(३) द्वादशाब्दं व्रतं कुर्यादेवं हरिपरायणः ।

ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति कर्मोर्ध्वोपजायते ॥ इत्यधिकं काशीपुस्तके ।

(४) उभयोः न्यूरयोरिति छेदितपुस्तके ।

(५) प्रविशेच्च तदा इति छेदितपुस्तके ।

करीषमध्ये उपविशेत्' इत्यर्थः—

न चेवं मृतिमापन्नः किञ्चित् किञ्चित्तदाम्बिना ।
ब्रह्महा मृतिमाप्नोति द्वादशाब्दादितो नृप ॥

अपिच ।

ब्रह्महा पूर्व्वव्रत्वा गङ्गम् जनवर्जितम् ।
तत्रैव पूर्व्ववत् स्नात्वा वृक्षमूसमुप्राविशन् ॥
नापितस्त्र चुरं धृत्वा समुज्ज्वालय हुताशनम् ।
शरीरं कचशन्धित्वा तस्मिन् ब्रह्मै समर्पयेत् ॥
यदा मृतिमवाप्नोति ततः पूतीऽतिविग्रहा ।

अपिच—

महाक्रतुमुपागम्य ग्राजकेभ्योऽञ्जलिं' वहन् ।
ब्रह्महा सित्तदेहः सन् मृतिमाप्नोति तत्क्षणात् ॥
अथा दद्याद्विजेन्द्राणां गवामयुतमुत्तमम् ।
एतेष्वन्यतमं कृत्वा ब्रह्महा मृतिमाप्नुयात् ॥

एतदन्नविषयम् ।

“अयं तु ब्राह्मणो न हन्तव्य” इति ज्ञात्वा स्वयं मृत्नादिभिर्वा
वैरनिमित्ततया ब्राह्मणं हन्यात् तन्निरासार्थं चतुर्विंशतिवर्षाणि
पूर्व्ववद् व्रतं कृत्वा मृतिमाप्नोति ।

(१) उपवेशनेदिति मृतवाचीपुस्तकयोः पाठः ।

(२) अर्चं वहन् इति वेदितपुस्तके पाठः ।

तदाह गौतमः —

यो विप्रो ब्राह्मणं हत्वा भ्राता भृत्यादिभिर्यदा ।

चतुर्विंशतिवर्षाणि व्रतकञ्चुद्धिमाप्नुयात् ॥”

अन्यानि पूर्वोक्तानि कृत्वा आचरणीयानि । गवां द्वायुतं दत्त्वा
शुद्धिमाप्नोति इत्यर्थः ।

तदाह पस्तम्बः—

“तस्य निर्वेषः । अरस्ये कुटिं कृत्वा वाग्यतः श्वशिरध्वजोऽ-
र्धशानीपक्षमधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्य । तस्य पत्न्या अन्तरा-
वर्त्मनी । दृष्ट्वा चान्यमुत्क्रामेत् । खण्डेन लोहितकेन शरावेण
ग्रामे प्रतितिष्ठेत् । कोऽभिग्रस्ताय भिक्षां इति सप्तागाराणि चरेत् ।
मावृत्तिः । अलब्धोऽपवासः । गात्रं रक्षेत् । तासां निष्क्रमणप्रवेशने
द्वितीयोग्रामेऽर्थः^१ । द्वादशवर्षाणि चरित्वा सिद्धः, सद्भिः सम्प्र-
योगः । आजिपथे वा कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगन्धोपजिगीषमाणो
वसेत् त्रिः प्रतिरात्रोपजित्य वा मुक्तः । आश्वमेधिकं वावभृथम-
वेत्य मुच्यते इति । (आः सूः प्र १ खं २५ सू १०—२२)

मार्कण्डेयः—

अज्ञानाद्ब्राह्मणं हत्वा पश्चाद्विज इति स्मरन् ।

पश्चात्तापसमायुक्तो राजानमनुसंविजेत् ॥

(१) उपवासी इति चिन्तितपुस्तके पाठः ।

(२) सर्वं द्वादश इति श्रीतपुस्तके पाठः ।

पापं तस्मै निवेद्याऽथ तूष्णीं तिष्ठेत्तदग्रतः ।
 राजाऽपि नयमापन्नः प्राङ्मुखोऽस्मिन् स्थितः ॥
 अयोरूपं नरं कृत्वा तापयित्वाथ वज्रिणा ।
 पुनः प्रज्वाल्य तैलेन तमाह्वय तदववीत् ॥
 स्थितेषु सर्ववर्णेषु पश्यत्स्वपि नरेन्द्र ! ।
 'उपगूहयेत्तं विप्रं ज्वलन्तं तैलवज्रिभिः ॥
 मरिष्यसि यथानेन ततः शुद्धिमवाप्स्यसि ।
 इति राज्ञो वचः श्रुत्वा सूर्ध्वं तामुपगूहयेत् ॥
 मृतः शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ।

राजकृत्यमाह लिङ्गपुराणे—

पत्तने^१ वा खराट्टे वा यो विप्रो ब्रह्महा भवेत् ।
 निमित्तैरयवा स्वेन ग्रीवोत्कर्षणबन्धतः ॥
 आह्वय तं द्विजं गत्वा श्रुत्वा 'विप्रेऽशुभां गिरम् ।
 ब्रह्महत्यां विनिश्चित्य वापयित्वा^२ शिरोरुहान् ॥
 ब्रह्मसूत्रं त्रिधा च्छित्त्वा पिशिताशनवाहनम् ।
 आवाहयित्वा तस्माल्ले 'शूलं तप्तमयं लिखेत् ॥

(१) नरेन्द्रः इति काशीपुस्तके पाठः ।

(२) उपगूहयेत् इति श्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) पत्तने इति श्रीतपुस्तके पाठः ।

(४) विप्रेऽशुभां गिरमिति काशीपुस्तकपाठः ।

(५) श्रुत्वा तन्शिरोरुहान् इति श्रीतपुस्तके पाठः ।

(६) शूलं तप्तमयं इति श्रीतपुस्तके पाठः ।

गुह्यतस्ये भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
 स्तेये तु आपदं कार्यं ब्रह्महन्त्र'शिरःपुमान् ॥
 एवं कृत्वा तु शास्त्रेण निर्व्यासो विषयाहृष्टिः ।
 अन्यथा दोषमाप्नोति राजा यदि निराकृतः ॥
 तत्पुत्रास्तस्य हनने सहायास्तो यथाऽभवन् ।
 तानप्येतत् पुनः कृत्वा 'वासयेद्विषयाहृष्टिः ॥
 तत्क्षेत्रं बहुलं धान्यं चैवाराणादिकञ्च यत् ।
 तत्तस्यै देवताप्रीत्यै राजा कुर्याद् यथाहृतः ॥
 विचार्य बहुधा राजा पत्नीपुत्रादिकान् बहु ।
 दोषवन्तस्तथा तेऽपि कर्त्तव्या राजवत्सलैः ॥
 नोदेदद्रव्यञ्च धान्यञ्च राजा नो वधमाचरेत् ।
 कृते ग्रामः परित्याज्यस्त्रेतायां कुलमेव च ॥
 हापरे तद्गुह्यं सर्वं कलौ कर्त्ता तु लिप्यते ॥”

कलौ हादशब्दाकरणे ग्रन्थेषु केचुचित् प्रायश्चित्ताकरणे राजद्वारे
 सभां मेलयित्वा तैरनुज्ञातो धर्मशास्त्रोक्तविधिना हययुतसङ्ख्याया
 गाः विप्रेभ्यो दद्यात् ततः शुद्धिमाप्नोति ।

युतदज्ञानविषयं ज्ञानविषयं^१ त्रैगुण्यम् । केचिदेवं मास्त्विति
 वदन्ति मरणान्तमेव प्रायश्चित्तं नेतरत् ।

(१) ब्रह्महन्त्रहृत्: पुमान् इति चेदितदुक्तकेपाठः ।

(२) निर्व्यासो विषयाहृष्टिरिति श्रुतचेदितदुक्तकेपाठः ।

(३) ज्ञानविषये तु त्रैगुण्यमिति चेदितदुक्तके पाठः ।

तदाह गौतमः—

“ब्रानात्रानाद्विजो यस्तु वधेद्विप्रं हि दैवतः ।

तस्मैव मरणान्तं हि प्रायश्चित्तं नचान्यथा ॥” इति ।

तदभावे द्वादशाब्दव्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोतीति ।

“यो ब्राह्मणाय अपगुरित् तं शतेन यातयात् यो निहनेत् तं सहस्रेण यातयाद् यो लोहितं कारयेद् यावतः प्रक्षम्य पांशून् संगृह्णात् तावतः संवत्सरान् पिबेत्सोऽं न प्रजानीयात् । तस्मात् ब्राह्मणाय नापगुरित् न हन्यात् न लोहितं कुर्यात् । एतावता हैनः सम्भवति इति राजा दण्डयेत्” । अतएव “ब्राह्मणो न हन्तव्यः” । इति ।

तदाह भगुः—

“ब्राह्मणहनने उपायतः सम्बन्धिचार्यं राजा दण्डयेत् ।

द्विशतेनापगूर्दद्यात् सहस्रेण हतद्विजः ।

द्विशतेन तदा दण्ड्या दृष्टावर्जं नृप ? इति

(हतब्रह्महन्तारं प्रति निष्कप्रमाणं श्लेषप्रकरणेऽभिहितम्) ?

अथ ब्रह्महन्तारं प्रति विप्रकृत्यमाह ।

ब्रह्माण्डे—

निश्चित्य ब्रह्महन्तारं भाषासन्दर्शनादिभिः ।
 मेलयित्वा द्विजान् सर्वे राजा यद्युक्तं पुरा ॥
 तत्सर्वं सहसा कुर्युर्निर्व्वाणो विषयादहः ।
 तत्पत्नीं तनयाञ्चैव न दोष इति वर्त्तयेत् ॥
 तेषामपीह गृहा स्थात् तेन साकं तदा वदन् ।
 नो चेत् तद्वृत्तिधान्यार्थी तेभ्यो दस्वाथ शिष्येत् ॥

युष्माभिः^१ ते^२ सह न गन्तव्याः न सम्भाष्याः न स्मरणीयाः इति
 शिष्यणीयाः । इत्युक्त्वा गृहं संशोध्यम् तथान्यथा विप्रा अपि
 राजदण्डेन दण्ड्याः ।

दण्डप्रकारमाह कूर्म—

अयोरूपं द्विजं कृत्वा मूर्च्छहीनं प्रतापयेत् ।
 सन्तप्तं पुरुषं दृष्ट्वा तैलसिक्तं प्रजज्वलुः ॥
 तेन ब्राह्मणमाह्वय उपबृंह्य माचिरम् ।
 कृत्वा दोषविमुक्तोऽसि नान्यथा व्रतमाचरेत् ॥

(१) वर्त्तयेत् इति काशो ऋतपुस्तकयोः पाठः ।

(२) ब्रूव इति ऋतसेवितपुस्तकयोः पाठः ।

(३) तेन सह इति ऋतसेवितपुस्तकयोः पाठः ।

द्वादशाब्दविधानेन शुद्धो भवितुर्महसि ।
अशक्तो व्रतमाचक्षुं एवं कुर्याद्विशुध्यसि ॥ इति
राजाभावे तदगुमत्या प्राप्तेः प्रकाशमिति ।

इति ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ गुरुहत्याप्रायश्चित्तम् ।

आह लिङ्गपुराणम्—

जनिताचोपनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।
श्वशुरस्वायजो भ्राता पक्षेते गुरवः^१ स्मृताः ॥
गुरुर्नाम जनकः, शिष्याः पूज्याः मनसापि न हन्तव्याः । हन्याच्चेत्
तद्धनने विशेषमाह—

स्कन्दपुराणे—

अज्ञानाज्जनकं हन्याद्विशिष्टैर्बहुभिर्हिजः ।
तस्योक्तं मरणान्तं हि प्रायश्चित्तं मनीषिभिः ॥
चतुर्विंशतिवर्षाणि व्रतं कृत्वा विशुध्यति ।
हयुतं वा गवां दानं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
अथवा पूर्व्ववत्कृत्वा गुरुह्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥

(१) पितरः इति काशीपुस्तके पाठः ।

ज्येष्ठभ्रात्रादिजनने एवं वेदितव्यम् । (शास्त्रीपदेशकत् ?) गुरवः
वहवः ।

नारदीये—

मन्त्रीपदेष्टा वेदानां तच्चा धर्मविबोधकः ।
सन्मार्गदायी बुद्धीनां आचार्यीं व्रतबन्धने ।
पुराणसंहितावक्ता निम्नं शास्त्रीपदेशकत् ।
निषेकादिश्रमग्रानाम् कृत्वा चार्थं नियोजितः ।
वेदान्तोपनिषद्वाक्य'स्त्रीपदेष्टा सुमर्मज्ञः ॥
त एते गुरवः प्रोक्तास्तेषु द्रोहं न कारयेत् ।
तेषामन्यतमं कृत्वा चरिद्व्यहणो व्रतम् ॥
दीक्षितं चरियं कृत्वा चरिद्व्यहणो व्रतम् ।
अग्निप्रवेशनश्चापि भृगुप्रपतनं तथा ॥
दीक्षितं ब्राह्मणं कृत्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
ज्ञातकं कृत्विजं कृत्वा मातामहमद्यापि वा ॥
(मातुलं भावुकं श्यालं जामातरमद्यापि वा)
आचार्यी, देवधे चैव व्रतमुक्तं चतुर्गुणम् ॥

(—) अयं पाठः काशीखेचितपुस्तकयोर्न दृष्टः ।

(१) वाक्यपदेष्टा इति क्रीतखेचितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) मन्त्रप्रपतनं इति खेचितपुस्तके पाठः ।

(३) मातामहं तथापि वा इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(—) अयं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ।

अथ चतुष्ट्वारिंशत्संस्काराणां लक्षणम् । 17

अग्न्याधेयम्, अग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासौ, चातुर्थास्नानि, निरुद्ध-
पशुबन्धः सौत्रामणिः । इति सप्त हविर्यज्ञाः ।

अष्टकापार्वण्यन्त्राहन्त्रावशाथयस्यः इति सप्त पाकयज्ञाः ।
अग्निष्टोमो, ऽत्यग्निष्टोम, उक्थः, षोडशी, वाजपेयः, अतिरात्रः
आतोर्यामः । इति सप्त सोमसंस्थाः ।

सप्तहविर्यज्ञाः, सप्तपाकयज्ञाः, सप्तसोमसंस्थाश्च, निषेकादि
षोडशकर्मणि, पञ्चमहायज्ञा, प्राणाग्निहोत्रम्, आवणहोम चेति
चतुष्ट्वारिंशत्संस्काराः । तैः पूतः स्नातकः ऋत्विक् । सोऽध्वरे
दीक्षागुरुः सएव ऋत्विक् ।

ज्ञात्वा तु विप्रमात्रं चेच्चरेत् संवत्सरव्रतम् ॥

अथवा गोसहस्रं वा ज्ञात्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

अस्योपनयनं भूयः पुनः संस्कारमादरात् ॥

एष विप्रस्य कथितः प्रायश्चित्तविधिर्द्विजैः ।

द्विगुणं क्षत्रियस्योक्तं त्रिगुणं तद्विशः समम् ॥

ब्राह्मणं हन्ति यः शूद्रः तं सशस्त्रं विदुर्बुधाः ।

रात्रैव शिष्टा कर्त्तव्या इति शास्त्रेषु निश्चयः ॥

ब्राह्मणीनां वधे त्वर्हं पादः स्यात्कन्यकावधे ।

हन्तात्वनुपनीतानां तथा पादं व्रतं चरेत् ॥

प्रायश्चित्तविधानश्च सर्वत्र मुनिसत्तमाः ।

वृद्धातुरस्त्रीबालानामर्धमुक्तं मनीषिभिः ॥

३

Asiatic Society, Calcutta

Acc. No. 5511 Date. 23.3.86.

कर्मपुराणे—

अग्नानावाहुजो विप्रं निमित्तैः पूर्वसम्भवैः ।
 पश्चात्तापसमावृत्तो द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥
 दीक्षितं ब्राह्मणं हत्वा ज्ञातकं ऋत्विजं तथा ।
 आचार्य्यादिवधे चैव चातुर्गुणं व्रतं चरेत् ॥
 हन्ता तु विप्रमात्रं चेत् चरेत् संवत्सरद्वयम् ।
 ब्राह्मणाणां सुनारीणां^१ द्वादशाब्दं व्रतं चरेत् ॥
 हन्ता त्वनुपनीतानां तदर्धं व्रतं माचरेत् ।
 दीक्षितस्य स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं चाष्टवत्सरम् ॥
 ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति निश्चितम् ।
 आचरेयीं च स्त्रियं वापि स्वयं हत्वा विषाग्निमिः ॥
 आत्मतुल्यसुवर्णं वा दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

आत्रेयीलक्षणम्—

विवाहादि दिनादूर्ध्वं या नारी गतपुष्पिणी ।
 आचरेयी सैव विख्याता महापापप्रणाशिनौ ॥
 उत निश्चलया बुद्ध्या या नारी पतिसेवना ।
 कर्मणा मनसा वाचा तामाचरेयीं विदुर्बुधाः ॥

(१) तु नारीणां इति चेदित्युक्तके पाठः ।

(२) 'अतिथः कर्मकां हत्वा षडब्दं व्रतमाचरेत्' इत्यधिकः पाठः श्रौतपुस्तके ।

वैश्यस्य विप्रहत्याप्रायश्चित्तम् ।

१८

अथवा दायुतं दद्याद् द्रव्यं 'हत्वा विमुक्तये ।
पूर्वगर्भवधे राजा दद्याद् दानं गवां शतम् ॥

विप्रस्येति शेषः ।

यस्मासे पञ्चमासे वा तदर्धं दानं माचरेत् ।

वैश्यस्य विप्रहत्याप्रायश्चित्तमाह ।

ब्राह्मणपुराणे—

अन्नानादूषजो हत्वा ब्राह्मणं दीक्षितश्च वा ।
गुरुभाचारकर्मस्थं श्रोत्रियं वर्णिनं तथा ॥
आचार्यादिवधे चैव अथवद् व्रतं माचरेत् ।
हन्ता तु विप्रमात्रं चेच्चरेत्संवत्सरद्वयम् ।
ब्राह्मणानाम् नारीणां द्वादशाब्दव्रतश्चरेत् ॥
हन्ता त्वनुपनीतानां तदर्धं व्रतमाचरेत् ।
वैश्यश्चैकन्यकाहन्ता षडब्दं क्षत्रियव्रतम् ॥

(१) वा तद्विमुक्तये इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) वैश्यश्चेत् इति खेचितपुस्तके पाठः ।

अत्रियस्ये स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं वाष्टवस्तराम् ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
 आत्रेयीश्च स्त्रियंवापि स्त्रियं हत्वा विषाम्निभिः ।
 गवाश्च दद्याद्द्वयुतम् विप्रेभ्यो भक्तितः क्रमात् ॥
 गर्भस्थां रोहिणीं नारीं विधवां वा तपस्विनीम् ।
 हत्वो रजस्ततः शुद्धे ब्रह्महत्याव्रतादिह ॥

द्वयुतगोदानं वैश्यस्य व्रताचरणाभावात् ।

वस्त्रमासे पञ्चमासे वा तदर्धं दानमाचरेत् ॥

इति वैश्यस्य विप्रहत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ शूद्रस्य विप्रहत्याप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

पादजो मुखजं हत्वा त्रीत्रियं यमिनं तथा ।
 स्नातकं ऋत्विजं वापि कर्त्तव्यं वेदपारगम्^१ ॥

(१) दीक्षितस्त इति चेदितदुक्तमे पाठः ।

(२) हत्वाहुवः इति त्रीतदुक्तमे पाठः ।

(३) विष्णुतत्परमिति चेदितदुक्तमे पाठः ।

अज्ञानादायुधायैश्च परप्रेषणया युधि ।
 पश्चाद्विप्र इति ज्ञात्वा पश्चात्तापसमन्वितः ॥
 हस्ते मुसलमादाय राजानं गतकल्मषम् ।
 हस्ताच्च दीक्षितस्यैव तेन दण्ड्यो यथार्हतः ॥
 तेन हन्याद् यथा जीवेत् तदाशुद्धिमवाप्नुयात् ।
 अन्यथा दोषमाप्नोति राजा भवति किस्विषी ॥

स्कन्दपुराणे—

शूद्रो विप्रं यदा हन्यात् साधुर्भैर्विभुभिः स्वयम् ।
 तस्मैसख्यं वधं प्राहुर्विप्रा धर्मपरायणाः ॥
 केचिदिच्छन्ति कारीषं वधं तस्यैव पापिनः ।
 कृत्वा' शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

देवीपुराणे—

ब्राह्मणं दीक्षितं सोमयाजिनं ओचियं तथा ।
 शुद्धमाचार्यव्रतिनो पादजो ज्ञानतो हनेत् ॥
 अस्य मौसल्यजं दण्डं वधं कारीषमिव वा ।
 हयादन्यतमं पुत्रं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

अज्ञानात् पादजो विप्रं ओचियं सोमयाजिनम् ।
 व्रतिनं दीक्षितं दीर्घदर्शिनं कर्म्मकौशलम् ॥

हत्वा राजान मासाद्य कर्माचक्षीत बुद्धिमान् ।
 राजा सुसलमादाय ब्रह्मस्थाने^१ शिरःस्थले ॥
 मृतो यथा^२ प्रहारेण तथा^३ हन्यान्नदोषभाक् ।
 उत कारीषमानीय राशीस्तत्त्व^४ जनस्थले ।
 तद्गु^५तं तच्च निःक्षिप्य दाहयेत् स्वभवेर्मुदा ॥
 द्वाभ्यां यदा मृतः शूद्रस्तदा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
 ब्राह्मणीं स्त्रविरां हत्वा विधवां वा सुवासिनीम् ॥
 युवतीं पादजो हन्यादाचेयीं प्रवृत्तामपि ।
 पूर्व्ववद् दण्डयेद्राजा द्वयोरेकेन नान्यथा ॥
 बालं कन्यां यदा हन्यात् तदा तेनैव कारयेत् ।
 शिशुं (हन्याद् यदा शूद्रो गर्भमात्रं यदा हनेत् ॥
 हस्तद्वयं तदा च्छित्वा^६ निर्व्वास्यो विषयाद्वहिः ।
 शूद्रो विप्रं तथा नारीं शिशुं कन्या) मथापिवा ॥
 वृद्धां सुवासिनीं वापि आचेयीं युवतीमपि ।
 शुक्लं वा दीक्षितं सोमयाजिनं व्रतिनं तथा ॥
 एतेषां हननं श्रुत्वा राजा दोषपरास्तुलः ।

(१) ब्रह्मस्थानं इति श्रौतवेचितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) यदा प्रहारेण इति श्रौतवेचितपुस्तकयोः पाठः ।

(३) तेन हन्यादिति श्रौतवेचितपुस्तकयोः पाठः ।

(४) जनस्थले इति श्रौतपुस्तके पाठः ।

(५) तद्गुह्यं इति वेचितपुस्तके पाठः ।

(६) हत्वा इति काशीपुस्तके पाठः ।

() जनदोरेकदोरनर्गतः पाठः श्रौतपुस्तके नोपपद्यते ।

मूत्रेण शिरसि स्नाप्य वापयित्वा शिरोरुहान् ॥
 कर्णौ नासां 'तथा श्छित्वा निर्वास्यो विषयादवहिः ॥
 कन्याबालवधे गर्भपातने विप्रयोषिताम् ।
 पूर्व्ववददण्डयेद्राजा त्वन्यथा^१ नरकं व्रजेत् ॥

इति हेमादिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
 शूद्राणां विप्रहत्यादिप्रायश्चित्तम् ॥

अथ विप्राणां क्षत्रियहत्याप्रायश्चित्तम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा युद्धे वान्यत्र भूतले ।
 स्वयं निमित्तैर्बहुभिः क्षत्रहन्ता भवेत्तथा ॥
 वीरहत्यापशुत्वर्थं धेनुदानसहस्रकम् ।
 दत्त्वा शुद्धिमवाप्नोति न दानैर्जपहोमजैः ॥

(१) तद्वाञ्छित्वा इति श्रौतसेवितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) वान्यत्र इति श्रौतसेवितपुस्तकयोः पाठः ।

लिङ्गपुराणे—

पूर्वजो बाहुजं देवाहितवद्वादिपातनैः ।

इत्वा ज्ञानात्तदा ज्ञात्वाचरेत्तेषुसहस्रकम् ॥

गारुडपुराणे—

संग्रामे ग्रामदाहे वा राजक्षीमे महाभये ।

पटभद्रं च राजानमितरं शब्दमाचजम् ॥

पञ्चात्तापसमायुक्तो द्विसहस्रं गवां चरेत् ।

राजमात्रे सहस्रं स्वात् योऽसौ नारायणः स्वयम् ॥

“नराणाञ्जनराधिप” इति गीतास्मरणात् नारायणांशतया तद्याहने दोषबाहुल्याद्विशुण्णमुक्तम् । क्षत्रियमात्रे तु सहस्र-
धेनुदानम् ।

स्कन्दपुराणे—

पटभद्रं द्विजोहत्वा राजमाचमकामतः ।

ततो राजा इति ज्ञात्वा पञ्चात्तापपरायणः ।

द्विसहस्रं गवां दद्यात् विप्रेभ्यो दक्षिणादिभिः ॥

इतरे तु सहस्रं स्वादित्वाह भगवान् यमः ।

यज्ञपुराणे उत्तरखण्डे—

ग्रहायुद्धे जनक्षीमे ग्रामदाहे जलाप्लुते ।

दण्डपाषाणरज्ज्वाद्ये निर्मितैः क्षत्रियं हनेत् ।

पटभद्रं प्रमादाद्वा द्विसहस्रं प्रदापयेत् ॥

विप्राणां वैश्यहत्याप्रायश्चित्तम् ।

२५

सहस्रमितरे दद्यात्तस्माद्विषात् प्रमुच्यते ।
तत्पत्नीं तक्षुतं पुत्रीं हत्वा 'ज्ञानाविमिश्रजैः ॥
तदर्थं तस्य दारिषु तत्पादशुभयोः क्रमात् ।
गर्भमात्रे शिशौ तस्य दद्याद्गम गवां द्विजः ॥
पुनः संस्कारमात्रेण शुद्धो भवति पूर्वजः ।
विप्रस्य वीरहत्येति गर्हात् प्रायश्चित्तबाहुल्यं पुनःसंस्कारस्य ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे विप्राणां
क्षत्रियहत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ विप्राणां वैश्यहत्याप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

ब्राह्मणः सांपराये वा ग्रामदाहे जनाकुले ।
नव्युत्तरवकाले तु अज्ञानादूहजं^१ हनेत् ॥
दण्डपाशविधैरन्यैर्निमित्तैर्विभुभिर्नृप ।
पश्चात्तापसमायुक्तो धेनूनां शतमादरात् ॥

(१) ज्ञात्वा निमित्तजैरिति श्रौतश्रुत्ये वाठः ।

(२) अज्ञानादूहजं इति श्रौतश्रुत्ये वाठः ।

नञ्जाण्डे—

अनोत्तारे^१ अनन्तोमे संप्रामि देशविप्रवे ।
 ग्रामदाहे च सुखजो निमित्तैः पूर्वसन्धेः ॥
 पञ्चानाहन्ति तस्यैवं प्रायश्चित्तं अनीविभिः ।
 कथितं दोषशान्त्यर्थं धेनुदानसहस्रकम् ॥
 तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥ इति ॥

ब्रह्मपुराणे—

सुखजोऽज्ञानतो देवादिमित्तैर्बहुभिः पृथक् ।
 वैश्यं हन्ति तदा क्षीणे यथा धेनुघातं मृप ॥
 दत्त्वा पश्चात् पुनः कर्षं पञ्चगव्यमनन्तरम् ।
 एतदज्ञानविषयम् । ज्ञात्वा द्विशुचम् ।

ब्रह्मवैवर्ते—

वैश्यं समर्धमितरं तत्पत्नीं वा सुतं सुताम् ।
 निमित्तैर्जननोपायैर्ब्राह्मणो यदि हन्ति वा^२ ।
 नञ्जापतन्ति पुण्यानि काम्यानि च नरेभ्यः ।
 तद्दोषपरिहारार्थं शतधेनुं समाचरेत् ॥
 तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्यमतः परम् ।
 तत्पत्नीहनने त्वर्धं तदर्धमुभयोः पृथक् ॥
 शिशौ तद्गर्भपतने तयोर्धं सुजीर्णम् । इति ।
 इति हेमाद्रौ विप्रस्य वैश्यहत्याप्रायश्चित्तम् ।

(१) अनोत्तरे इति श्रौतब्रह्मणे पाठः ।

(२) हन्ते इति श्रौतवेदितब्रह्मणोपाठः ।

अथ शूद्रवधप्रायश्चित्तमाह ।

पञ्चपुराणे—

ब्राह्मणो ब्राम्हणो राजन् विषरज्जुभिरादरात् ।
पादजं हन्ति क्षीमेन' संपराये जनक्षये ॥
तत्पापपरिहारार्थमुभयोर्लोकयोः पृथक् ॥
दश विप्राय घेनूनां दद्यात्पापविमुक्षये ।
तस्त्रोपमयनं भूयः पञ्चगव्यमनन्तरम् ॥

राजविजये—

मुखजो ब्राम्हणो भूयो विषयावाचरज्जुभिः ।
पादजं हन्ति पापात्मा जनसङ्गे बदीतटे ॥
सद्यः चरन्ति पुष्कामि पुष्कनायादधीनतिः ।
तद्दोषपरिहारार्थं दश दद्याद्दण्डां मुदा ॥
सतांश्च 'साधुवृत्तानां विष्णुध्यानपरायणः ।
हत्यादोषात् प्रमुञ्चेत् पुनः कर्म समाचरेत् ॥
ब्रह्मकूर्चविधानेन पञ्चगव्यं पिवेत्ततः^१ । इति

(१) कोहेन इति श्रौतपुस्तके पाठः ।

(२) वरणां बाधुवृत्ताश्च इति शेषितपुस्तके पाठः ।

(३) पिवेद्भुजती इति श्रौतपुस्तके पाठः ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

(ज्ञानतोऽज्ञानतो राजन् विषरज्जुभिः सर्वदा ।)

अथवा ज्ञान'तो राजन् जनसङ्घे प्रजापते ॥

परप्रेरयया वाग्यैर्निमित्तैर्हन्ति पादजम् ।

सद्यः पतति पापेन यमलोके महत्तरे ॥

दद्याद्दश गवां विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ।

ब्रह्मयामले—

शूद्रं हन्ति द्विजोयसु निमित्तैः परभाषया ।

जनोत्तरे जनचोमे संयामे चारसङ्कुले ॥

पुष्पं सद्यः चरत्वाद्य यमलोकोऽसुखप्रदः ।

तत्पापशोधनार्थाय दश दद्याद्गवांसुदा ॥

उपनयनं पुनः कार्यं गायत्रीदानमेव च ।

पञ्चगव्यं पिवेत्पश्चात् शूद्रो भवति निश्चितः ॥

तद्धारहनेऽपि च ।

शिरोश्च गर्भपतने तदर्धं चयवाक्रमम् ।

प्रायश्चित्तमिदं ब्रह्मन् कथितं सुनिश्चितम् ॥

प्रायश्चित्तविहीनो यो महद्दोषेऽपि सत्त्वपि ।

तस्यैव नित्यकर्माणि न फलन्ति न संशयः ॥

(—) जनको रेखबोरन्वर्तः पाठोऽपि तदुक्तमेवास्ति ।

(१) जानतः इति चेदित्युक्तमेवास्ति ।

(२) तत्तदर्धं इति चेदित्युक्तमेवास्ति ।

अत्रियस्य वैश्ववधप्रायश्चित्तम् ।

२८

प्रायश्चित्तेन पूतात्मा लोकयोः भयोः शुची ।
अथवा दुःखमाप्नोति पापी स्वात्मजन्मनि ॥

इति हेमाद्रौ विप्रस्य शूद्रवधप्रायश्चित्तम् ।

अथ अत्रियस्य वैश्ववधप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

बाहुजसूक्ष्मं हत्वा अज्ञानाज् ज्ञानतोऽपि वा ।
रोषाद्वा मत्सराद्वापि यद्वा पिशुनवार्त्तया ॥
भृत्यैर्वा स्वयमीवास्त्रैस्तस्य दोषो महान् भवेत् ।
नरकस्तस्य स त्वाण्यो भवेज्जन्मनि जन्मनि ॥
तद्दोषपरिहारार्थं दद्याच्चेनूर्ध्वजातये ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति महत्त्वा हत्वया वृष ॥

कूर्मपुराणे—

राजा यो मदस्त्रीभेन यद्वापिशुनवार्त्तया ।
अस्त्रैर्भृत्यैरुपायैर्वा राजेन ? सहकामतः ॥

(१) अत्रियस्येति श्रौतवेचित्तवृत्तकवोर्नास्ति ।

(२) “नरकस्तस्य चोरः बाहुजसूक्ष्मरोज्जन्मनि” ।

इति श्रौतवाचीवृत्तकवोः वाङ् ।

नरके नियतं वासस्तस्य जन्मद्वयेनृप ! ।
 तत्पापीपद्ममायासं गवां दश समाचरेत् ॥
 शुद्धो भवति पापात्मा सभयोर्लोकयोर्हितम् ।

मत्स्यपुराणे—

बाहुजो बन्धितं इत्या धनार्थी लोकवार्त्तया ।
 शस्त्रजालकपादादिबन्धनादिभिरादरात् ॥
 यमलोकमुपागम्य कालसूत्रमवाप्यते ।
 ततो देहविशुद्धार्थं दशधेनूः समाचरेत् ॥
 राजा राजमदेनाशु कुर्वते पापमादरात् ।
 पापाक्षरक'माप्नोति नरकाग्निवृत्तिता ॥
 राज्ञां बह्वि पापानि सम्भवन्ति दिने दिने ।
 अतो राजा न सम्भाष्यः करावत्पातः सदा ॥
 तस्माद्वनन्ति राजानो धनार्थं कामकारतः ।
 राजा सधर्मनिरतो देवब्राह्मणपूजकः ॥
 सदा विद्वज्जनासेवी परिषद्भूषणवित्सदा ।
 सर्वधर्मरतो राजा इतरं शन्दपूरुषे ॥

इति हेमाद्री चतुर्थस्य वैश्ववधप्रायश्चित्तम् ।

अथ वैश्यस्य क्षत्रियवधप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

अरुजो विषदानाद्यैरुपायैर्भूपतिं हनेत् ।
अज्ञानादुत वा ज्ञानात् परवाक्यानुसारतः ॥
देशक्षीमे जनक्षीमे रोषाक्षेरक्षया अपि ।
महादोषमवाप्नोति वीरहत्वा दुरत्यया ॥
हत्वा नरकमप्नोति राजा तं दण्डयेत्तदा ।
वर्षाधिकतया राजन् चेनुदानं शतं विदुः ॥

स्कन्दपुराणे—

अरुजो बाहुजं हन्या दधनो^(१) ब्रह्मदोऽपि वा ।
परिधाने रुपायैर्वा भृत्यैर्वा स्वयमेव वा ॥
विचार्य राजा बहुधा दण्डयेत्तं बन्धिकपतिम् ।
ब्रह्मसूत्रं नुटित्वाथ यापयित्वा शिखामपि ॥
सर्वमर्षमुपाहृत्य निर्वाख्यो विषयाहृष्टिः ।
सोऽपि भूमिं परित्यज्य पञ्चाप्तापविशुद्धिमान् ।
शतं गवां द्विजे दद्यात् शुद्धिमाप्नोति निश्चयः ॥

शिवपुराणे—

वैश्यो ज्ञानाद्वाजसुतं पट्टभद्रमद्यापि वा ।
हत्वा पापमवाप्नोति नरकं वापि गच्छति ॥

(१) अथनाह्वनदोऽपि वा इति श्रीतट्टकाक्षे पाठः ।

ततो देहविशुद्धयर्थं भूपरिक्रमणं चरेत्^१ ।
 ततः शुद्धेन मनसा वापयित्वा शिरोरुहान् ॥
 ब्राह्मणेभ्यस्ततोदद्याद् गोमतं दीपमुक्तये ।

पद्मपुराणे—

पद्मभद्रश्च राजानं तत्पत्नीं तन्नुतश्च वा ।
 वासं तद्वर्भमानं वा हत्वा वैश्यः सहादपि ॥
 पद्माद्राजा इति ज्ञात्वा भूपरिक्रमणं चरेत् ।
 पद्मादेहविशुद्धयर्थं विप्रेभ्यो गोमतं चरेत् ॥
 द्विगुणं पद्मद्रे च तद्वारिषु तदर्धतः ।
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं वैश्ये^२ क्षत्रियहृत्यया ॥
 एवं शुचिमवाप्नोति वीरहत्वाविमुक्तये ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे वैश्यस्य^३
 क्षत्रियहननप्रायश्चित्तम् ।

(१) भवेत् इति श्रौतवेचित्तपुस्तकयोः पाठः ।

(२) वैश्यः क्षत्रियहृत्यया इति श्रौतवेचित्तपुस्तकयोः पाठः ।

(३) वैश्यस्तेति श्रौतपुस्तके नोपलभ्यते ।

अथ शूद्रस्य वैश्याद्व्याप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

बणिजं पादजोह्वयात् अन्नानाञ्च ज्ञानतोऽपि वा ।
धनार्थमुतरोषार्थं परेप्रेषणया नृप ॥
चौरैः सह मिलित्वा वा उत मार्गनिरोधतः ।
राजा तं दण्डयेत् पश्चात् कौशलेन यद्यार्हतः ॥
'स्ववर्णाधिकवर्णत्वाच्चौसलं दण्डमेव वा ।

लिङ्गपुराणे—

शूद्रो धनार्थमन्यार्थं बणिजं हन्त्वधर्षितः ॥
राजा सम्यग्विचार्य्यथ तं मौसलेन शिष्ययेत् ।
उत ^(१)हत्वा तु सर्वस्वं निर्वास्यो विषयादहः ॥
एतेन शुद्धिमाप्नोति स राजापि न दोषभाक् ।
मौसलदण्डाभावे सर्वस्वं हत्वा देशान्निर्वासः । एतेन
शुद्धोभवति ।

महानारदीये—

शूद्रो न्यायपरीताम्ना विषमोऽपि महापदि ।
ग्रामे वा पट्टने वापि यदि हन्याद्विक्पतिम् ॥
राजा सम्यग्विचार्य्यथ तं मौसलेन दण्डयेत् ।
स्ववर्णाधिकवर्णत्वाच्चौसल्यमिति निश्चितम् ॥

(१) स्ववर्णाधिक इति चेदित्युक्तकोपाठः ।

(२) हत्वा इति चेदित्युक्तकोपाठः ।

अथवाऽऽहृत्य सर्वस्वं निर्व्याखी राटतः क्षणात् ।
 पश्चात्पापविशुद्धार्थं शुद्धोदयाद् गवां दश ॥
 कृतेन शुद्धिमाप्नोति शुद्धोमुक्तोऽथ हत्यया ।
 तत्पञ्चरां तत्सुते गर्भे पादमर्धं तदर्द्धतः ॥
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं ऋषिभिर्ब्रह्मवादिभिः ।
 तत्पञ्चरां षष्ठं गावोदेयाः । तत्सुते तदर्द्धम् । तद्गर्भपातने
 पादप्रायश्चित्तमिति सर्वत्र योजनीयम् । यत्र गावोऽनिर्दिष्टा
 स्युः तेन' वृषभा देयाः ।
 इति हेमाद्रौ शुद्धस्य वैश्यहत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ वैश्यस्य शुद्धहत्याप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

वैश्यः शुद्धं यदा हत्वा तत्पत्नीं पुत्रमेववा ।
 अज्ञानाद् यदि वा ज्ञानात् सङ्गरं वा नराधिप ॥
 राजा तं शतनिष्केण दण्डयेदविचारतः ।
 वैश्यो देहविशुद्धार्थं दश धेनूः समाचरेत् ॥

मत्स्यपुराणे—

मत्स्यरादृक्पक्षीभावा ऊरुजः पादमं हनेत् ।
 राजा तं दण्डयेद्भीमान् शतनिष्कमशङ्कितः ॥

पश्चाद्भेनुगतं दद्यात् परलोकदिदृक्षया^१ ।
 एतेन शुद्धिमाप्नोति नीचवर्णविहिंसनात् ॥
 अज्ञानाज् ज्ञानतस्तात परप्रेरणहिंसया ।
 निमित्तैर्वा स्वयं वापि वैश्यः शूद्रं हनेद् यदि ॥
 राजा तं सम्यगालोच्य निश्चित्य बहुधा तथा ।
 तस्मैव धनसम्पत्तिं विचार्य पुरवासिनः ॥
 अस्ति चेद्यदि सामर्थ्यं शतबिम्बेभ्यः दण्डयेत् ।
 दरिद्रश्चेत्तदा राजन् निर्वाप्तो विषयाद्वहिः ॥
 पुनः स्वदेशे^२ शूद्रार्थं भेनुदानगतं विदुः ।
 तत्पत्नीहने त्वर्धं^३ तस्यैव पादमाचरेत् ॥
 सङ्घर्षं तस्य तत्पुत्रान् जहजी निहनेद् यदि ।
 दश गावस्तदर्थं च तत्पादश्च यथाक्रमम् ॥
 गर्भमात्रे तु गामिकां कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
 एतदज्ञानविषयम् । ज्ञात्वा प्रायश्चित्तं द्विगुणम् । राजदण्डस्तु
 बभोक्तः^४ ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
 वैश्वस्य शूद्रहत्याप्रायश्चित्तम् ।

(१) दिदृक्षया इति केचित्तुल्ये पाठः ।

(२) पुनश्च देशशुद्धयर्थं निति प्रीतुल्ये पाठः ।

(३) बभोक्तः इति प्रीतुल्ये पाठः ।

अथ चाण्डालादिवधप्रायश्चित्तमाह ।

पूर्वजो यदि चाण्डालं तीर्थे जनसमाकुले ।
 रज्जुपाषाणलगुहैः कोपेन मृहता वृतः ।
 निहनेत् परबुध्या वा पराधे वा जनेश्वर ॥
 नित्यकर्माणि सर्वानि तस्य विप्रस्य पापिनः ।
 नश्यन्ति^१ पितृकार्याणि उपकारो यथा खले ।
 प्राङ्गुविवाकमते स्थित्वा राजा^२ तं प्रसमीक्ष्य च ।
 दण्डयेच्छतरूप्येण वाग्भिः पश्चाच्च दण्डयेत् ।
 विप्रो देहविशुद्धार्थं षड्बर्दं व्रतमाचरेत् ।
 तस्योपनयनं भूयः सावित्रीदानमेव च ।
 ब्रह्मोपदेशः कर्त्तव्यः पञ्चमव्यस्र भक्षयन् ।
 एवं शुद्धिमवाप्नोति चाण्डालहनना^३द् द्विजः ॥ इति ।

स्कन्दपुराणे—

भ्राह्मणो जनसंघोभे अनावृष्टि^४भयादिषु ।
 अज्ञानाद् यदि वा ज्ञानात् चाण्डालं यदि हन्ति वै ॥
 रज्जुपाषाणदण्डैर्वा पाशैर्लोहमयै स्तथा ।
 तस्य पुण्याग्निं नश्यन्ति पितृकार्याणि यानि च ॥

(१) न नान्यपितृकार्याणि इति चेन्नित्युक्तके पाठः ।

(२) राजानं इति चेन्नित्युक्तके पाठः ।

(३) हनने द्विजः इति श्रौतुक्तके पाठः ।

(४) अनावृष्ट्या भयादिषु इति श्रौतुक्तके पाठः ।

राजा सम्भग् विचार्याथ प्राङ्बिवाक मते स्थितः ।
 दण्डयेत् शतरूप्ये च तस्य सन्धापणं त्यजेत् ॥
 ततो विप्रः प्रथमनं^१ वङ्गं कञ्चमाचरेत् ।
 तस्योपनयनं भूयः सावित्रीदानं मेव च ।
 एवं शुद्धिमवाप्नोति चाण्डालहन्नादिह ।

लिङ्गपुराणे—

चाण्डालं हन्ति यो विप्रो रज्जुपाषाणमुष्टिभिः ।
 अज्ञान^२हन्नाद्यातु रोषाद्वा कामकारतः ॥
 परिषदाज्ञामवाप्याशु वङ्गं कञ्चमाचरेत् ।
 तत्पत्नीहन्नेत्वं^३ अहजस्य तदर्हतः ।
 पादजस्य तदा मुष्टिर्यदा राजा प्रशिक्षयेत् ॥

ब्रह्मचाण्डालयामचाण्डालतुरुस्कवधे प्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

परार्थं काशिकायातो^१ऽग्नेतान्निः कौकसागतः ।
 तएते ब्रह्मचाण्डाला वाङ्मात्रेणापि नालपेत् ॥

(१) प्रथमनाः इति श्रुतशेषितशुक्ले पाठः ।

(२) अज्ञानहन्नाद्यात्वा इति शेषितशुक्ले पाठः ।

(३) काशिकायां यो हन्ताग्निः इति शेषितशुक्ले पाठः ।

एतेषां हनने तप्रायचित्ताकरणे चाण्डालहननप्रायचित्तवत्
सर्वं कुर्यात् । अलं मीमांसया । तुरुष्कस्य हनने तत्पत्नीनां पुत्राणां
च^१ गर्भमोचने च^२ चाण्डालहननप्रायचित्तवत् सर्वं कुर्यात् ।

मार्कण्डेयः—

पितृरब्धं परित्यागी साक्षाच्चाण्डालजम्भवान् ।

निष्पुत्रस्य पितृव्यस्य अविभक्तस्य यो द्विजः ॥

स तुरुष्को भवेद्भूमौ दीनसम्प्रागवानिह ।

निष्पुत्रस्वाविभक्तस्य भ्रातुःप्राप्तं परित्यजेत् ॥

स भूमौ रजको भूयात् सर्ववर्षवहिष्कृतः ॥

एते ग्रामचाण्डालाः षोडशविधाः तानेतानाह ।

गरुडपुराणे—

रजकचर्मकारश्च गटो वुहङ्ग एव च ।

कैवर्त्तमेदभिन्नाश्च स्पर्शकारश्च सौधिकः ॥

कारुको लोहकारश्च शिलाभेदी तु नापितः ।

तक्षकस्त्रिसयक्नौ च सूनवक्नौ तथा ध्वजी ॥

एते षोडशधा प्रोक्ताश्चाण्डाला ग्रामवासिनः ।

एतेषां दर्शनं स्पर्शः सम्भाषणमतः परम् ॥

स्नानभोजनवेलायां अपहोमार्चने तथा ।

एतेषां दर्शनं भाषां श्रोतुं नेच्छन्ति सुरयः ॥

(१) शीतवेचित्तदुल्लङ्घनोर्नासि ।

(२) शीतवेचित्तदुल्लङ्घनोर्नासि ।

ब्रह्मचाण्डालग्रामचण्डालतुल्यवधे प्रायश्चित्तम् । ३८

दर्शने सूर्यपालीक्यो भोजने भोजनं त्यजेत् ।
सम्भाषणे च पाणिभ्यां त्रींशे सम्यगुपस्थयेत् ॥
उत ब्राह्मणसम्भाषां कृत्वा दोषाग्रमुच्यते ।
एतेषां हनने विप्रादीनां पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तमाह ।
अज्ञानाद्ब्राह्मणो हत्वा रजकं लघुङ्गादिभिः ॥
रूपकाणि शतं दद्याद् राजा तं पापकारिणम् ।
पद्याद्देहविशुद्ध्यर्थं पराकं कच्छमाचरेत् ॥
चर्मकारे नटे चैव राजा दण्डेन दण्डयेत् ।
ततो देहविशुद्ध्यर्थं तप्तकच्छद्वयं चरेत् ।
राजाऽसौ पूर्ववह्ण्यो नटएवं रज्जोद्विजः ॥
तदैव देहविशुद्ध्यर्थं तप्तकच्छद्वयं चरेत् ।
वृद्धं मुखजोहन्वात् प्रमादाद्देवचोदितः ।
राजा तं पूर्ववह्ण्यत् ततो देहविशुद्ध्ये ॥
कुर्व्यात्पराकं सहस्रं नान्यथा शुचिरीरिता ।
कैवर्त्तहनने राजा पूर्ववह्ण्येद्विजम् ॥
पराकं पूर्ववत् कुर्व्यादात्मनः शुचिहेतवे ।
मेदं हत्वा द्विजः कुर्व्यात् शुद्ध्यर्थं चान्द्रभक्ष्यम् ॥
पूर्ववद् दण्डयेद्भ्राजा विप्रतं न 'विचारयेत् ।
द्विजो युक्तेऽन्धसंस्कारे भिक्षमन्त्रागतो हनेत् ॥

तत्रैव पूर्ववद् राजा दण्डयेद्दण्डविग्रहम् ।
 ततः पापविशुद्ध्यर्थं द्विजः कुर्यात्पराक्रमम् ॥
 हत्वा द्विजः स्वर्णकारं प्रमादादुतवा बलात् ।
 तत्रापि पूर्ववद् दण्डयाद्राजा निर्भयमानसः ॥
 द्विजो देहविशुद्ध्यर्थं महासान्त्वयनं चरेत् ।
 सौमिकं ब्राह्मणो हत्वा बलादन्तर्गतोऽपि वा ।
 कुर्याद्देहविशुद्ध्यर्थं यतिचान्द्रायणं ततः^१ ॥

अत्रापि पूर्ववद् दण्डयेद् राजा ।

तच्चर्कं तिलहन्तारं द्विजो हत्वा प्रमादतः ।
 विशुचान्द्रायणं कुर्याद् राजदण्डपुरःसरम् ॥
 सूनं वा चक्रिणं वापि विप्रोयदि निपातयेत्^२ ।
 दण्डयेत् पूर्ववद् राजा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥
 तत्पादं शूद्रये कुर्यात् तत्पुत्रस्य च ये कृते ।
 तदर्धं तच्छिष्यौ प्रोक्तं तदर्धं गर्भपातने ॥
 एतदर्धं द्वयोः प्रोक्तं एतेषां हनने नृप ।
 प्रायश्चित्तं तथा विप्रैर्मुनिभिः क्षत्रवैश्ययोः ॥
 तत्पत्नीनां तदर्धं स्वात्तदर्धं शिशुगर्भयोः ।
 शूद्रो हत्यादिमान् यच्च राजा धर्मोऽथ दण्डयेत् ॥

(१) चरेत् इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) निपातवान् इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

ब्रह्मचाण्डालसमचाण्डालतुल्यवधे प्रायश्चित्तम् ४१

हनने हननं कुर्यात् स्त्रिये स्पर्णाधिकेषु च ।
मुपित्वा हस्तयो र्भूषां हस्तं छिन्द्यात् प्रयत्नतः ॥
नासिकाभरणे नासां कर्णौ कर्णविभूषणे— ।
कुर्यादुक्तविधानेन सर्वपापोपशान्तये ॥

उक्तं तत्कृत्यम् ।

पापं हिंसां न कुर्वीत कर्मणा मनसा गिरा ।
वर्त्तयेद् यदि मूढात्मा महान्तं नरकं व्रजेत् ॥
प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा पापमुक्तोभवेत्तदा ।
पापं विगूह्य मनसा पुण्यमानस्यमिच्छति ॥
तत्पुण्यान् विशुध्येत मलमुष्टिर्यथा जलैः ।
ततो हिंसां न कुर्वीत कर्मणा मनसा गिरा ॥
यदि हिंसाजनं वा यः पुमान् मासं तु पापभाक् ? ।

इति हेमाद्री चाण्डालसमवध प्रायश्चित्तम् ॥

अथ निमित्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

नारी वा पुरुषो वापि विधवा वा तपस्विनी ।
 धनार्थमथ 'पारार्थ' पश्वर्थं चेन्नमेव वा ॥
 येन वापि निमित्तेन येन केनापि हेतुना ।
 यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणान् तमाहु ब्रह्मघातकम् ॥
 निन्दया विधवा साध्वी तदर्थं चेत् त्यजेदसून् ।
 बभूवां पुरतः पापी तमाहु ब्रह्मघातकम् ॥
 अयं सुषित्वा हि धनं सर्वेषां हि समृद्धिमान् ।
 इति यो वदते पापं पुरतः पापवान् पुमान् ॥
 सत्त्वं तदथ मिथ्या वा तदर्थं यस्त्यजेदसून् ।
 तमुद्दिश्य वधे विप्रे स्ते दण्ड्या राजवक्त्रभैः ॥
 इत्येवमादिभिर्दोषैर्ब्रह्महत्यानिमित्तजैः ।
 यदि यो हन्यते विप्रः प्रायश्चित्ती स पूर्वजः ॥
 राजातं दण्डयेत्पश्चात्पापिनं पापिनां वरम् ।
 तत्क्षामर्थं परामृश्य सहस्रं शतमेव वा ॥
 एतत्पापविशुद्धार्थं षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ।

(१) धनार्थमथ पारार्थं वा इति श्रुतिपुस्तकपाठः ।

शिवपुराणे—

धनार्थं चेष्टदारार्थं पद्मार्थं वा जनेश्वर ॥
यसुहृदस्य त्वजेत्याद्यान् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।
तद्दोष परिहारार्थं षड्भ्यं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
ब्राह्मणस्तु परित्याज्यः प्रायश्चित्तपरास्तुखः ।
राजापि तं तथा कुर्यात् अश्वपानादिभाषणैः ॥

इति हेमाद्रौ निमित्तब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ सुरापानप्रायश्चित्तमाह ।

महानारदीये—

गौडो पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
चतुर्वर्णैरपेया स्यात् तस्मात् क्षीभिश्च पण्डिता' ॥

(!) चातुर्वर्णैरपेया स्यात् क्षीभिः शार्ङ्गं पिबेदुच्यते ।

ब्रह्महत्यागतं बन्धनं तद्विज्ञापयितव्यम् ।

यस्मात् क्षात्वा सुरापेति यस्मात्तापयन्नितः ।

राजहारहृत्पागव्यं रात्रेऽव्यक्तं निवेदयेत् ।

समावसीये राजानं जनवक्त्रमाकुलम् ।

इत्यधिकः पाठः श्रौतपुस्तके अतः परहृत्पचभ्यते ।

क्षीरं घृतं वा गोमूत्रं एतेष्वन्यतमं द्विजाः ।
 [पक्षाग्निसन्निभां कृत्वा स्वयमेव नचापरैः ॥]
 'कृत्वा'र्द्रवासा नियतो नारायणमनुस्मरन् ।
 पक्षाग्निसन्निभां कृत्वा पिवेच्च कुडुपं तथा ॥
 तत्तु^१ खोद्वेन पात्रेण आयसेनापिवा पिवेत् ।
 ताम्नेन वाय पात्रेण तत्पीत्वा मरणं व्रजेत् ॥
 सुरापी शुद्धिमाप्नोति नान्यथा^२ शुद्धिरिष्यते ।
 [अग्नाज्जलमुदगातु सुरापानं द्विजश्चरेत् ॥
 ब्रह्महत्याव्रतं सम्यक् तच्चिह्नपरिवर्जितम् ।

सुरा द्वादशाविधास्ताएवाह ।
 तालं हिमतालजं चैव द्राक्षाखर्जूरसम्भवम् ॥
 मधुरं शैलमारिष्टं मैरेयं नारिकेलजम् ।
 गौडं माध्वीच पौष्टीच मयं द्वादशधा स्मृतम् ॥
 एतेष्वन्यतमं वापि न पिवेच्च कदाचन ।
 एतेष्वन्यतमं यस्तु पिवेदज्ञानतो द्विजः ॥

(१) सुरां वा राजसन्निधी इति श्रीतट्टकपाठः ।

[] अग्नयोरेषदोरनर्गतः पाठः केचित्तट्टकके नोपलभ्यते ।

(२) अत्रात्पूर्व्यं "सम्ब्रह्मण्योपचेत् सन्त्यक् सन्निहायान पूर्व्यं" मित्यर्जुनमधिकं
 उपलभ्यते श्रीतट्टकके ।

(३) एतां खोद्वेन इति श्रीतट्टकपाठः ।

(४) पचासेनैवहापयेदिति श्रीतट्टकपाठः ।

[] अग्नयो रेखदोरनर्गतः पाठः श्रीतट्टकपाठके नोपलभ्यते ।

तस्मिन्पनयनं भूयस्तत्र क्षणद्वयं चरेत् ।
 यदि रोगनिवृत्त्यर्थमप्येयार्थं सुरां पिबेत् ॥
 तस्मिन्पनयनं भूयस्तथाचान्द्रद्वयं चरेत् ।
 सुरापस्मृष्टमक्षश्च सुराभाणोदकं तथा ।
 सुरापानसमं प्राहुस्तथा चान्द्रस्य भक्षणम् ॥

लिङ्गपुराणे—

गौडी माध्वीच पैष्टीच विज्ञेयान्निविधासुरा ।
 चतुर्वर्णैरपेयास्यात् स्त्रीभिः सार्धं पिबेद्यदि ॥
 ब्रह्महत्याघ्नतं सम्यक् तच्चिह्नपरिवर्जितम् ।
 पञ्चाब्जं ज्ञात्वा सुरापीति पञ्चास्तापसमन्वितः ॥
 राजद्वारमुपागम्य राज्ञे सम्यङ् निवेदयेत् ।
 सभासमीपे राजानं जनसङ्घसमाकुले ॥
 क्षीरं घृतं वा गोमूत्रं सुरां वा राजसन्निधौ ।
 पञ्चाग्निसंनिभां कृत्वा स्वयमेव न चापरैः ॥
 ज्ञात्वाऽर्द्धवासा नियतो नारायणमनुस्मरन् ।
 तान्मु लोहेन पात्रेण आयसेनापि वा पिबेत् ॥
 ताम्रेण वाथ पात्रेण तत्पीत्वा मरणं व्रजेत् ।
 सुरापी शुद्धिमाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥]

एतासां तिसृणामेव प्रायणे मरणाय प्रायश्चित्तमेव, वाच्यम् ।

तथाच ब्रह्माण्डे—

गौडी माध्वीच पैष्टीच विज्ञेया निविधा सुरा ।
 एतां वर्णाश्च चत्वारो न पिबेयुः कदाचन ॥

एकां वा यो द्विजः पीत्वा अज्ञानाद् 'गतिमाप्नुयात् ।
 पश्चात्कुरेति 'बुद्ध्या चेत् प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 राजद्वारमुपागम्य राज्ञे सर्व्वं निवेदयेत् ।
 राजापि सम्यगालीढ्य मेक्षयित्वा सभां ततः ॥
 सभापि धर्मशास्त्रेषु दृष्ट्वा निष्कृतिं 'माचरेत् ।
 क्षीरं घृतं वा गोमूत्रं सुरां वा राज सन्निधौ ॥
 खण्डग्लान्धौ पचेत् सम्यक् समिदाधानपूर्व्वकम् ।
 स्नात्वाऽर्द्रवासा नियतो नारायणमनुस्मरन् ॥
 पुतां क्षोड्धेन पात्रेण आयसेनापि वा पिबेत् ।
 ताम्ब्रेण वाय पात्रेण तत् पीत्वा मरणं व्रजेत् ॥
 सुरापौ शुद्धिमाप्नोति पश्चात्तेनैव दापयेत् ।
 परलोकक्रियां सम्यग् धर्मशास्त्रेण मार्गतः ॥
 तत्रोपेक्षा न कर्त्तव्या पतितोऽयं न संशयः ।
 यथा पीत्वा 'सुरां पीत्वा मृत्वा शुद्धीन संशयः ॥
 सभा वा भूपतिर्वापि तत्र पापेन हीनमाक् ।
 सुरापं दण्डयेद्राजा मरणं यदि नेच्छति ॥

(१) अज्ञानाद्गतिमवाप्नुयात् इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) बुद्ध्या चेत् इति वेदितपुस्तके पाठः ।

(३) आहारादिति क्रीतवेदितपुस्तकयोः पाठः ।

(४) तत्रोपेक्षा इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(५) यथा पीत्वा सुरां तत्र निति वेदितपुस्तकपाठः ।

ब्रह्मसूत्रं शिखां सम्यक् चुटित्वा वापयेच्छिरः ।
 सुराभाण्डं ललाटे तु स्थापयित्वा नयेत् सुधीः ॥
 आनीय कृन्मयं भाण्डं सुरापूरितमादरात् ।
 बद्ध्वा कण्ठे खरं यानमारोप्य नगरास्ततः ॥
 'निःक्षारं धनयन् भृत्यै रटित्वा नगराद्वहिः ।
 प्रोक्षार्थं सहसा राजा न दुष्टस्तेन कर्मणा ॥
 'पापी वा द्वादशाब्दं तु कपालध्वजवर्जितम् ।
 ब्रह्महत्या व्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति नान्यथा ॥

एतत् प्रायश्चित्तं त्रिविधसुरापानविषयम् । अन्यसुरापानं
 प्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

माधुरं शैलमारिष्टमैरेयं नारिकेलजम् ।
 तालं हिमतालजं चैव द्राक्षाच्छर्जूरसम्भवम् ॥
 वृक्षोद्भवमिदं मयं नवधा परिकीर्तितम् ।
 एतेष्वन्यतमं वापि पिवेद्वा न कदाचन ॥
 एतेष्वन्यतमं यस्तु पिवेद्ब्रह्मानतो हिजः ।

-
- (१) निःक्षारं इति केचित्तपुस्तके पाठः ।
 (२) कचित्वा इति श्रुतपुस्तके पाठः ।
 (३) न होव कोन कर्मणा इति श्रुतकेचित्तपुस्तकपाठः ।
 (४) न पापी द्वादशाब्दं इति केचित्तपुस्तके पाठः ।

दिनत्रये यदा सङ्गृह्यदोषोऽप्य दिनं सुधीः ।
 पञ्चगव्यं पिबेत्पश्चात् शुद्धोभवति सङ्गतः ॥
 दशरात्रं भवेत्सङ्गः पापिनाऽनेन सङ्गृह्यत् ।
 ज्ञात्वा पश्चात्तदा ज्ञात्वा अयुतं जपमाचरेत् ॥
 उपोष्य रजनीमिकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 पञ्चमात्रे भवेत्सङ्गः पापिनाऽनेन यस्य हि ॥
 प्राजापत्यं ततः कृत्वा पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।
 मासमात्रं भवेत्सङ्गो देवादयदि विगर्हितः ॥
 तदा चान्द्रायणं कुर्यात् पञ्चगव्यं ततः परम् ।
 ऋतुमात्रं भवेद्यस्य सङ्गृह्येनैव पापिना ।
 पूर्ववद्वपनं कृत्वा ज्ञात्वा 'शुचिरलङ्घितः' ।
 गोसहस्रं द्विजानां^(१) च दत्त्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥
 पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चात् शुद्धोभूयात् ततः परम् ।
 संवत्सरं भवेत्सङ्गः पत्नीपुत्रेषु वासिनः^(२) ॥
 तत्पत्नीसुतजाः सर्वे तत्तमाः स्युर्न संशयः ।
 परित्याज्याः सदा विप्रैर्वेदधर्मपरायणैः ॥

तेषां पत्नीपुत्रादीनां साक्षात्सुरापानप्रायश्चित्तवन्तरणान्तं माभूत्,
 किन्तु संवत्सरादूर्ध्वं अथ सुरापाने^(३) ज्ञाते देहशुद्धिं कामयमानाः

(१) शुचिरलङ्घित इति श्रौतपुस्तके पाठः ।

(२) द्विजादीनामिति शेषितपुस्तके पाठः ।

(३) च वाचतः इति श्रौतपुस्तके पाठः ।

(४) अथ सुरापानेति ज्ञात्वा इति शेषितपुस्तके पाठः ।

परिषदं मेलयित्वा तदनुज्ञया परिषदुपस्थानपूर्वकं गोशतं विप्रेभ्यो
दत्त्वा पञ्चगव्यप्राशनं कुर्युः पुनः शास्त्रविधिना ब्रह्मोपदेये गायत्री-
प्रदानम् । ओत्रियादभ्यक्षेयुः ।

तदाह कात्यायनः ।

तत्पत्नी तनयोवापि भ्रातृचेदवक्षरात्परम् ।
सुरापौति सभां तत्र मेलयित्वा प्रचक्ष्य च ॥
गोशतं विप्रमुख्येभ्यो दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
पुनः कर्म ततः पश्चाद् गायत्रीदानमेव च ॥
पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चात् शुद्धोभवति सङ्गृह्यत् ।
एतेन शुद्धिमाप्नोति तत्पत्नी पुत्रएव च ॥
भ्रातृदरेच शास्त्रेण भ्रातृस्वाहा द्विजोयदि ।
यावत्कालं पुनः कर्म न कुर्यादात्मशुद्धये ॥
यागादिकं वा दानं वा जपोवा पैठकादिकम् ।
तत्तत्त्र्यं निष्फलं भूयात् पुष्पं बन्धनतरोरिव ॥
अज्ञत्वा चेत् पुनः कर्म व्रतं कुर्यात् सुतादिषु ।
मृतो नरकमाप्नोति न संस्कार्यस्वदा^१ द्विजैः ॥

(१) श्रौतवेधितपुस्तकयोः कुर्यादित्यर्थो नोपपद्यते ।

(२) वक्षरादवमिति श्रौतपुस्तके पाठः ।

(३) व्रती च ह्यादिकादिषु रति वेधितपुस्तके पाठः ।

(४) तदात्मनै रिति श्रौतपुस्तके पाठः ।

स्तेयप्रायश्चित्तम् ।

५१

अतः शीघ्रं प्रकुर्वीत यदा दोषसमुद्भवः ।

तदैव परिहर्त्तव्यत्वाद् भगवान् यमः ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये सुरापान-
पत्नीपुत्रादीनां संसर्गप्रायश्चित्तम् ।

अथ स्तौयप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

समर्चं वा परोक्षं वा बलाच्चौर्ध्वे वा पुनः ।
 योऽन्यस्य हरते वित्तं तमाहुस्तेयिनं बुधाः ॥
 पारक्यं यक्षुवर्णं तन्महापापसमुद्भवम् ।
 तद्भूत्वा ब्राह्मणोयसु महापातकिनां वरः ॥
 सुवर्णं रजतं ताम्रं पारक्यं यो हरेद्द्विजः ।
 स याति नरकं घोरं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥

सुवर्णप्रमाणमाह रजतताम्रकांस्ववस्त्रादीनाञ्च ।

स्कन्दपुराणे—

सुवर्णस्य प्रमाणञ्च मन्वाद्यैः परिकल्पितम् ॥
 वक्ष्ये शृणुध्वं विप्रेन्द्राः प्रायश्चित्तैश्च साधनम् ।
 गवाक्षगतमार्त्तण्डरश्मिमध्ये प्रदृश्यते ॥
 त्रसरेणुप्रमाणन्तु रजस्तु च्यते बुधैः ।
 त्रसरेणुष्टकं लिप्तं तत्रयं राजसर्षपम् ॥
 सर्षपाणामष्टकञ्च तत्रयं ? यवसु च्यते ।
 यवत्रयं क्षण्डलं स्वान् माषः स्यात् तस्य पञ्चकम् ॥

(१) वेचित्तपुनश्चेद अतः परं—

तद्भूत्वा ब्रह्मणोयसु महापातकिनां वरः ।
 तदर्थं चाप द्रव्यैर्वा उनिवित्रैर्वादिभिः ॥

(तद्वयं रूपकं प्रोक्तं मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः) ।
 माघषोडशमानन्तु सुवर्चमिति कथ्यते ॥
 पक्षं सुवर्णावतारस्तुवर्णावतारि भुवोभवेत् ।
 चत्वारिंशद्भुवाद्यान्तु भारद्वाज्यते सुधैः ॥
 सुवर्चं यथाक्रीतं रजतं धर्ममार्गतः ।
 द्वावान् रजतराशिश्च तद्भ्राजतमुदाहृतम् ॥
 हत्वा ब्रह्मस्वमभ्रात्वा द्वादशान्दन्तु पूर्ववत् ।
 कपालध्वजहीनन्तु ब्रह्महत्याव्रतचरेत् ॥
 गुरुणा चैव कर्तृणा धर्मिष्ठानां तथैव च ।
 त्रीत्रियाणां द्विजानान्तु हत्वा हेम कथं भवेत् ॥
 दम्भात्मदेहो देहे च सम्पूर्णं तर्पयेद्दहतम् ।
 कारीपा'च्छादितो दग्धः स्तेयदोषात् प्रमुच्यते ॥

(ब्रह्माण्डपुराणे)

पञ्चानाह्वाद्यर्थं हत्वा ब्रह्मस्वप्रचयादिह ।
 कपालध्वजहीनन्तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥
 दम्भा'त्मदेहं देहे च सम्पूर्णं तर्पयेद् दहतम् ।
 कारीपभारतोदग्धः स्तेयपापात् प्रमुच्यते ॥

(—) अमनोरेखमोरमर्गतः पाठः वैचित्तपुस्तके नोपलभ्यते ।

(१) कारीपभारतो दग्ध इति श्रुतिपुस्तके पाठः ।

(—) अत्र पाठः श्रुतिपुस्तके नोपलभ्यते ॥

(२) मत्स्यदेह इति वैचित्तपुस्तकपाठः ।

यद्वासे सुसलं धृत्वा विकीर्त्याकशिरोरुहान् ।
 गत्वा राजानमाचक्षेत् तं हन्यान्मस्तके सक्तम् ॥
 मृतः शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ।

तदाह आपस्तम्बः

“स्तेनः प्रकीर्षकेशः असे सुसलमाधाय राजानं गत्वा कर्णा-
 चक्षीत । तेन एनं हन्यात् बधे मोक्षः ।” (आ.सू. १-८-२५-४)

अथसुवर्णापहारप्रायश्चित्तमाह—

गुरुणां यज्ञकर्तृणां धर्मिष्ठानां तथैव च ।
 ओत्रियाणां द्विजानान्तु हत्वा हेम कथं भवेत् ॥
 ब्रह्मस्त्रं यस्तु हत्वा च पश्चात्तापमवाप्य च ।
 पुनर्धृत्वा^१ तु विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तविधिः कथम् ॥
 तत्र सान्तपनं कृत्वा द्वादशाहोपवासतः ।
 शुद्धिमाप्नोति विप्रेन्द्राश्चन्यथा पतितोभवेत् ॥
 त्रसरिण्डसमं हेम हत्वा कुर्व्यात् समाहितम् ।
 प्राणायामद्वयं सम्यक् तेन शुध्यति वत्सरात् ॥
 प्राणायामद्वयं कृत्वा हत्वा सर्षप^२भातकम् ।
 प्राणायामाच्च चत्वारो राजसर्षपमानतः ॥
 गौरसर्षप^३मानन्तु हत्वा स्वर्णं विचक्षणैः ।
 ज्ञात्वा च विधिवत् कार्यं गायत्र्यष्टसहस्रकम् ॥

(१) पुनर्धृत्वा तु विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तविधिः कथम् ॥

(२) सर्षपभातकमिति चेन्नित्युक्तकथाः ।

(३) गौरसर्षपमानन्तु इति चेन्नित्युक्तकथाः ॥

यवमात्रसुवर्णस्य स्तेयशुद्धौ अपेक्षितः ।
 आसायं प्रातरारभ्य गायत्रीं वेदमातरम् ॥
 हेन्रः कृष्णलमात्रस्य कृत्वा सान्त्तपनं चरेत् ।
 माषत्रयेण हेन्रसु प्रायश्चित्तानु कथ्यते ॥
 गोमूत्रपक्वयवभुग् देवार्चनपरायणः ।
 मासत्रयेण शुद्धः स्यान्नारायणपरायणः ॥
 माषमात्रसुवर्णस्य स्तेयं कृत्वा प्रमादतः ।
 अपेक्षै लक्षगायत्रीमन्त्रया दोषमश्रुते ॥
 निष्कमात्रसुवर्णस्य हरणे विप्रसत्तमाः ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा षड्वर्षं शुद्धिमाप्नुयात् ॥
 किञ्चिद्भूतं सुवर्णस्य स्तेयं मुनिवरोत्तमाः ॥
 गोमूत्रपक्वयवभुग् षड्देवैर्भोजेन शुद्ध्यति ।
 सम्पूर्णस्य सुवर्णस्य स्तेयं कृत्वा मुनीश्वराः ॥
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्वादशाब्दं समाहितः ।
 रत्नासनमनुष्यस्त्रीभूमिधेन्वादिकेषु च ॥
 सुवर्णसदृशेषु प्रायश्चित्ताईमुच्यते ।

मार्कण्डेय पुराणे—

विप्रस्वहरणे क्षत्रियादीनां प्रायश्चित्तं विधिनष्टि ॥

(१) कुर्यादिति श्रुतपुस्तके पाठः ।

(२) षड्देवैर्भोजेन शुद्ध्यति इति वेदितपुस्तके, शरेदेवैर्भोजेन शुद्ध्यति इति श्रुत
 पुस्तके पाठः वस्तुतस्तु ।

(३) प्रायश्चित्तार्थमुच्यते इति श्रुतवेदितपुस्तकयोः पाठः ।

(स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा राजा योधैर्बलशालः)

विप्रस्यहरणे राजा सर्वमायमयाधिकम् ।

कृत्वा नरकमाप्नोति ब्रह्महेति वदन् द्विजाः ॥

पश्चात्तापसमायुक्तो ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।

तेभ्यश्च देत्वा तप्तेन पश्चाच्छान्द्रायणद्वयम् ॥

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा जनवज्रम् ।

कूर्मपुराणे—

अग्नानां प्राप्नुजो कृत्वा विप्राणां सर्वमुत्तमम् ॥

गुरुणां यज्ञकर्तृणां धर्मिष्ठानां तथैव च ।

त्रिविधाणां द्विजानाम् तु विधवानां विशेषतः^१ ॥

पूर्ववद्^२ दत्तलिप्ताङ्गः कुर्वन् सर्वलोकानम् ।

कारीषाणां दत्तो दग्धः स्तेयपापाद्यमुच्यते ॥

लिङ्गपुराणे—

ब्रह्मस्यं चरित्यो कृत्वा अश्वमेधेन शुध्यति ।

आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा गोसमं तथा^३ ॥

ब्रह्मस्यं चरित्यो कृत्वा पश्चात्तापमवाप्य च ।

पुनर्देत्वा तु विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तविधिः कथम् ॥

(—) अथ पाठः श्रीतपुस्तके कोपलब्धः ।

(१) वैश्वानराणां विशेषतः इति श्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) पूर्वाङ्गुतपुस्तकानां इति श्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) चरेत् इति वैश्वतपुस्तके पाठः ।

तच्च सान्त्तपनं कृत्वा द्वादशाहोपवासतः ।

शुद्धिमाप्नोति विप्रेन्द्राश्चन्यथा पतितोभवेत् ।

पुनरपि राज्ञां स्तेयप्रकारमाह—

शिवरहस्ये—

अन्यायादिप्रणामेषु अनाद्येभ्योऽधनं च यत् ।

अदण्डेभ्योऽपि वित्तं तत् स्तेयं भूभुजामिह ॥

तदपि स्तेयमित्युक्तं पूर्ववच्छुद्धिमाप्नुयात् ।

सुरामपि तथा राजा पीत्वा ज्ञानात् कचिद्विजाः ॥

अग्निदग्धां सुरापीत्वा राजा मृत्वा ततः शुचिः ।

तथापि विप्रमुख्यानां हयुतं धेनुमाचरेत् ॥

स्तेयं कृत्वा सुरापीत्वा मृत्वा राजा विशुध्यति ।

द्विजेभ्योऽहयुतं धेनुमिति यत्तदसाम्प्रतम् ॥

वर्षाचतुष्टयानां नारीणां मद्यपानसम्भवे, न मरणान्तम् । त्यागएव परम् । न पोषणोपायः । क्षत्रियैश्चूडस्त्रीणां केचिद्वधमिच्छन्ति । सुवर्णस्तेयेऽपि एवमेव वेदितव्यम् ।

तदाह कात्यायनः—

विप्रादीनां तु नारीणां स्तेयं वा पापमेव वा ।

सम्भवेद् यदि दैवेन नेच्छन्ति मरणं बुधाः ॥

(१) न पोषणेऽपि इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) क्षत्रियैश्चूडस्त्रीणां क्रीतपुस्तके पाठः ॥

न त्वान्यासु स्त्रियः काचिन्नोपोष्ठा वेषुभिः किल ।
 क्षत्रियादेर्बधः प्रोक्तो विप्राणां गर्हितं स्मृतम् ॥

लिङ्गपुराणे—

सुरापानं बन्धित्वा सुवर्णं वा द्विजस्यनाम् ।
 क्षत्रवच्छुद्धिमाप्नोति शूद्रोऽसौ सत्यमर्हति ॥

स्कन्दपुराणे—

सुरां पीत्वा सुवर्णं वा हत्वा यदि बन्धित्पतिः ।
 राजवच्छुद्धिमाप्नोति द्रयुतं वा गवां चरेत् ॥

नागरखण्डे—

जरुजसु सुरां पीत्वा हत्वा स्वर्णं द्विजस्यनाम् ।
 क्षत्रवद्देहशुद्धिः स्वाद् अन्यथा द्रयुतं गवाम् ॥
 तच्छूद्रसु सुरां पीत्वा हत्वा हेम द्विजस्यनाम् ।
 राजदण्डः स्वधर्मैश्च मुसलेन हतः शुचिः ॥

स्कन्दपुराणे—

पादजसु यदा हत्वा सुवर्णं पूर्वजस्यनाम् ।
 सुरां पीत्वा स्रजज्ज्ञात्वा 'मौसस्य' बधमर्हति ॥

(१) क्षत्रिवच्छुद्धिमाप्नोति इति श्रौतवेचित्तपुस्तकयोः पाठः ।

(२) मौसस्यबध इत्यते इति श्रौतवेचित्तपुस्तकयोः पाठः ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

अङ्गिजो हेमहारी बः सुरापायी^१ द्विजक्षनाम् ।
तत्स्त्रीणां त्यागएव स्वात् सोऽपि मौसल्यं मर्हति ॥

राजविजये—

पादजो यदि मोहाद्वा सुरां पीत्वा द्विजक्षनाम् ।
हृत्वा हेम्^२ कथं तस्य राज्ञा^३ मौसल्यमिष्यते ॥
तत्स्त्रीणां त्यागएव स्वात् ध्वजो वा मुनिचोदितः ।

इति हेमाद्रौ चक्रियादीनां विप्रस्वहरणे
प्रायश्चित्तम् ।

* विष्णुपुराणे इति श्रुतपुस्तके पाठः ।

(१) हेमहृत्वा न द्रुति श्रुतवेचितपुस्तकपाठः ।

(२) सुरां पीत्वा इति श्रुतपुस्तके पाठः ।

(३) राज्ञा मौसल्यमिष्यते इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

अथ रजतादिस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

सुवर्णेन प्रमाणेन ज्ञात्वा यद्राजतं भवेत् ।
तावद्धत्वा द्विजो यस्तु स्तेयी इत्युच्यते बुधैः ॥

स्कन्दपुराणे—

राजतं येन तद्वित्तं पूर्वमानेन धर्मतः ।
तद्वत्त्वा मुखजः सम्यग् अज्ञानाद्वा'जनन्दन ॥
स्तेयी इत्युच्यते सङ्गिः प्रायश्चित्ती भवेद् द्विजः ।

चतुर्विंशतिमते

हरेद्रजतमज्ञानात्' पूर्वजो यदि दैवतः ।
स मृत्वा पूर्ववद्राजन् शुचिमाप्नोति निश्चितम् ।

महानारदीये

सुवर्णमानानन्यस्मिन् रजतस्तेयकर्म्मणि ।
कुर्व्यात् सान्तपनं सम्यग् अन्यथा पतितो भवेत् ॥
दशनिष्कान्तपर्यन्तमूर्ध्वं निष्कचतुष्टयात् ।
हरेच्चेद्रजतं' विद्वान् कुर्व्याच्चान्द्रायणं द्विजाः ॥
दशादिशतनिष्कान्तरजतस्तेयकर्म्मणि ।
चान्द्रायणद्वयं प्रोक्तं तत्पापपरिशोधकम् ॥

(१) येन बत् क्रीतमिति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) राजतं हरेदिति क्रीतपुस्तके पाठः ॥

(३) अज्ञानाद्वाजतं मृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(४) मृत्वा चेद्रजतं इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ॥

शतादूर्ध्वं सहस्रान्तं प्रोक्तं चान्द्रायणत्रयम् ।
सहस्रादधिके स्तेये ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥

स्कन्दपुराणे—

सुवर्णादधिकस्तेये रजतस्य विद्यापते ।
कुर्यात् सान्तपनं सम्यक् अन्यथा दोषभाग् भवेत् ॥
दशनिष्कान्तपर्यन्तमूर्ध्वं निष्कचदुष्टयात् ।

स्कन्दपुराणे—

सुवर्णादधिकस्तेये रजतस्य विद्यापते ।
कुर्यात् सान्तपनं सम्यक् अन्यथा दोषभाग् भवेत् ॥
दशनिष्कान्तपर्यन्तमूर्ध्वं निष्कचतुष्टयात् ।
हत्वा चेद्रजतं विहान् कुर्याच्चान्द्रायणं द्विजः^(१) ॥
शतादूर्ध्वं सहस्रान्तं प्रोक्तं चान्द्रायणत्रयम् ।
सहस्रादधिकस्तेये ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥

क्षत्रियविद्यां रजतस्तेये विप्रप्रायश्चित्ताद्भिषुणं वेदितव्यम् ।
शूद्रस्य मौसल्यमेव । तप्तस्त्रीणां रजतादिस्तेयसम्भवे^(२) त्यागः
पूर्ववन्न मरणादि ।

इति हेमाद्रौ रजतस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

(१) शुभमिति चेन्नितपुस्तके पाठः ।

(२) त्यागः इति श्रीत चेन्नितपुस्तकयोः पाठः ।

अथ ताम्रस्तोत्रप्रायश्चित्तमाह ।

स्नानपुराणे—

(हत्वा विप्रः 'पलशतं ताम्रं पारक्यमादरात् ।

स्तोयी इत्युच्यते सङ्गिर्न सभाष्यः कदाचन ॥

पलप्रमाणं पूर्वमुक्तं)

मुख्यो लोभत स्नात्रं पारक्यं वै शतं पलम् ।

स्तोयी महद्भिर्गदितस्तस्य नास्तीह निष्कृतिः ॥

महद्वपुराणे—

अनायानाञ्च नारीणां विधवानां द्विजस्रनाम् ।

गुरुणां कर्मनिष्ठानां साधूनां ताम्रमादरात्

स्तोत्रेण वा वलाङ्कारात् विप्रो हत्वा शतं पलम् ।

न तस्य निष्कृतिर्नास्तिर्मरणान्तबधादिह ॥

पलद्वये पञ्चगव्यं पीत्वा शुद्धिमाप्नुयात् ।

प्राजापत्यं पञ्चपले तप्तं दशपले स्मृतम्^(१) ॥

त्रिंशत्पले तु चान्द्रं स्वात् पञ्चाशत्तत्रयं स्मृतम् ।

ताम्रे षष्टिपले प्रोक्तं मासं कृत्वा घर्मर्षणम् ॥

कण्ठद्वजले स्निग्धा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ।

ताम्रे शतपले राजन् स्तोत्रं कृत्वा तु पूर्वजः ॥

(१) विष्णुपुराणे इति शेषितपुस्तके पाठः ।

(—) अर्थ पाठः श्रौतपुस्तके नोपलभ्यते ।

(२) पञ्चशतमिति शेषितपुस्तके पाठः ।

(३) प्राजापत्यं पञ्चगव्यं तप्तं दशपले-स्मृतम् । इति श्रौतपुस्तके पाठः ।

त्रिः परिक्रमणं^(१) कुर्याद् भुवश्चान्द्रं ततः परम् ।

कृत्वा शतपलं ताम्रं^(२) स्वर्णस्तेयसमं विदुः ॥

शतपलताम्रस्तेयात् द्विजः सुवर्णस्तेयवत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।
नात्र मरणान्तं प्रायश्चित्तम् । सुवर्णस्तेयसममित्युक्तम् अतो न
मरणान्तप्रायश्चित्तम् । अयुतधेनुदानादिकमेव^(३) क्षत्रियादिस्तेय
प्रायश्चित्तम् । एवं न सुवर्णस्तेयादिवत् ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
ताम्रस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

(१) कृत्वा इति क्रोतपुस्तके पाठः ।

(२) कृत्वा इति क्रोतपुस्तके पाठः ।

(३) क्षत्रियादिस्तेयप्रायश्चित्तमिति क्रोतपुस्तके पाठः ।

अथ कांस्यस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

(कूर्मपुराणे—

‘कांस्यं यत्पापसम्भूतं पारक्यं यदि लोभतः ।
स्तेयं कृत्वा द्विजोयसु स पापफलमश्नुते ॥’

लिङ्गपुराणे—

कांस्यस्तेयी महापापी रौरवं नरकं व्रजेत् ।
पश्चाद्भवति पापात्मा कारुको जायते भुवि ॥

महाभारते—

कांस्यं कृत्वा द्विजो लोभात् पारक्यं द्विजहेतुकम् ।
महान्तं नरकं गत्वा हीनवर्णः प्रजायते ॥

चतुर्विंशतिमते—

कांस्यपित्तलसुख्येषु प्रायसान्तेषु पञ्चसु ।
सहस्रनिष्क्रमाने तु पारक्यं परिकीर्तितम् ॥
प्रायश्चित्तान् लोहानां स्तेये रजतवत्कृतम् ॥

कांस्यपित्तलस्तेये वर्षत्रयस्य रजतस्तेयवत् प्रायश्चित्तम् पलसंस्थया

(—) अयं पाठः श्रौतकाशीपुस्तकयो न दृश्यते ।

(?) काशीपुस्तक श्रौतपुस्तकयोः ‘कूर्मपुराणे ।

सुखयो लोभसन्तप्तः पारक्यं वै पचं ततः ।

स्तेयं कृत्वा द्विजोयसु स पापफलमश्नुते”

इत्यधिकपाठः संसुपचभ्यते ।

वेदितव्यम् । न निष्कादिप्रमाणम् । शूद्रस्व 'राजत'सधुगुहक्रमेण
अङ्गुलिच्छेदादिकं कारयितव्यं न मौसल्यम् । द्रव्यस्वाप्तत्वात् ।
तत्स्त्रीचामीवमेव सन्धवे प्रायश्चित्तं करणीयम् ।

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्ताध्याये कांस्वस्तेयादि-
प्रायश्चित्तम् ।

(१) नृद्वेति प्रीतवेचित्तपुण्यकर्मोर्नोपपद्यते ।

(२) चधुक्रमेण इति प्रीतवेचित्तपुण्यकर्मणः ।

अथ धान्यस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

मरीचिः—

ब्राह्मणो द्रव्यलोभेन पारक्यं धान्यमाहरेत् ।

द्रोणं वा प्रस्थमात्रं वा कृत्वा नरकमश्नुते ॥

लिङ्गपुराणे—

सुषित्वा योद्विजोमोहाद्धान्यं द्रोणप्रमाणकम्

पारक्यं धन्यमतुलं कृत्वा तु नरकं व्रजेत् ॥

तदन्ते भुवमासाद्य सद्ने भूषको भवेत् ।

धान्यप्रमाणमाह—

शृङ्गपुराणे—

पुराणं षष्टिभिर्विजैस्तद्वयं कोशउच्यते ॥

कोशद्वयम् लिङ्गं स्वात् त्रसस्तद्वयमुच्यते ।

अक्षलिस्तद्वयं राजन् तद्वयं कुडुपं स्मृतम् ॥

'कुडुपद्वयं तु प्रस्थं स्वात् द्रोणस्तेषां चतुष्टयम् ।

द्रोणानां विंशतिः खारौ धान्यमानमितीरितम् ॥

द्रोणद्वयं तु भारः स्वात् त्रेयस्तत्पलसङ्ख्याया ।

कोशस्तेये^१ दश प्रोक्तं सावित्रीपठनं मुदा ॥

(१) तद्वयं पुरुषं स्मृतम् इति कोतपुस्तके पाठः ।

(२) मानद्वयं तं चतुष्टयं तद्वयं कुडुपं स्मृतं भित्त्यधिकनर्तकमितः पूर्वप्रोक्त-
लेखितपुस्तकयोः वक्ष्यमाणम् ।

(३) व्यापकोनेदम् प्रोक्तमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

चञ्चलौ शतगायत्रीजपः पापप्रक्षालनः ।
 सहस्रं पुनरे प्रोक्तं माने दायुतमुच्यते ॥
 खर्चं तु कुङ्कुमे प्रोक्तं प्रस्थे लक्षद्वयं चरेत् ।
 द्रोणे तु दशलक्षं स्वात् खारीधान्ये यथा शृणु ।
 सुवर्षस्तेयिनः पापे प्रायश्चित्तं द्विजैर्मुदा^१ ॥
 तत्तदाचरणीयं स्याद् अन्यथा पतितो भवेत् ।
 गोधूमतिलमाषाणां स्तेयेन^२ द्विगुणं स्मृतम् ॥
 श्यामाकामुह्योद्गीर्णां प्रमाणाणां तथैव च ॥
 'पात्रतालकुलित्यानां' यवपूर्व^३ समारेचत् ।
 ब्राह्मणो यदि लोभेन शोषयेत् खारिकाद्वयम् ॥
 घृताक्तदेहः सहसा कारीरेण सहाग्निना ।
 दग्धः शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा गतिरिष्यते ॥

राजवैश्ययोरेवं प्रायश्चित्तं धान्यस्तेये विवेचनीयम् । शूद्राणां
 मीसलप्रायश्चित्तम् । राजवैश्ययोर्विवाहादिषु संस्कारबलवत्तया
 विप्रप्रायश्चित्तवदुक्तम् ।

इति हेमाद्रौ धर्मशास्त्रे धान्यस्तेयप्रायश्चित्तम्

-
- (१) द्विजेमुदा इति ऋतपुस्तके पाठः ।
 (२) स्तेयिनोद्विगुणं क्षतमिति ऋतपुस्तकपाठः ।
 (३) यावनाचकुलित्यानामिति वेदितपुस्तकपाठः ।
 (४) यावपूर्वमप्यचरेत् इति वेदितपुस्तकपाठः ।
-

अथ वस्त्रस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

वस्त्रं मुञ्चाति यो विप्रः पारक्यं शास्त्रगर्हितम् ।

अग्नानाज्ज्ञानतो वापि तस्य दोषो महान् भवेत् ॥

कूर्मपुराणे—

विप्रो यदि ह पारक्यं वस्त्रमग्नानतः खलः ।

तदा दोषमवाप्नोति तं त्यजेदन्वजं यथा ॥

शिवपुराणे—

यो विप्रो दुर्जनासक्तो परवस्त्रं मुषेद्यदि ।

तस्यैवं पुष्कलाग्रः स्वाद् इति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥

तदन्ते नरकं याति जायते वस्त्रहीनवान् ।

कूर्मपुराणे—

विप्रो मुञ्चाति यद्वस्त्रं पारक्यं धर्मगर्हितम् ।

यमलोकमुपागम्य तत्र स्थित्वाऽन्वजश्चरति ॥

पुनर्भुवमुपागम्य बहुपुत्रो विवस्त्रवान् ।

प्रायश्चित्तमाह देवस्वामी—

खूलतन्मुक्तं वस्त्रं सूक्ष्मतन्मुविनिर्गमितम् ॥

चित्तवस्त्रं तथा नीलं रक्तं कौस्तुभैरञ्जितम् ।

पट्टवस्त्रं तु कौशेयं अर्चामयमतः परम् ॥

(१) महानभूत इति कीर्तयेत्तदुक्तपाठः ।

(२) रञ्जनमिति चेन्नितदुक्तपाठः ।

श्वेतवस्त्रमिति प्रोक्तं तत्तद्वस्त्रानुसारिणि ।
 खूलतन्तुकृते वस्त्रे स्तेयं कृत्वा तु पूर्वजः ॥
 पञ्चात्तापसमायुक्तः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 [सूक्ष्मतन्तुकृते वस्त्रे तु सुषित्वा तप्तकच्छपद्वयं चरेत् ॥]
 नीलीमये सूक्ष्मवस्त्रे चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ।
 बहुमूले रक्तवस्त्रे कौशेये च सुनीश्वराः ॥
 सद्यः पतति पापाणां वृताक्तोऽग्निं विशेत्ततः ।
 सुवर्णस्तो धिक् प्राहुः तं मौसल्यं विदुर्वधाः ॥
 नाम्यथा गतिरस्तीह तस्य भूयिष्ठपापिनः ।
 पुनर्दत्त्वा तु तद्वस्त्रं पञ्चात्तापसमन्वितः ॥
 प्राजापत्यत्रयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ।
 उक्तं यथा क्षत्रियाणां तथा सर्व्वं समाचरेत् ॥
 तथा विप्रादिदाराणां वस्त्रतोये गयाक्रमम् ।
 विप्राणां यत् प्रायश्चित्तं उक्तं तदर्थं तद्धारक्षत्रियादीनाम् ।
 तद्दाराणामेवं प्रायश्चित्तार्धक्रमेण योजनीयम् ।

इति हेमाद्रौ धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

वसुस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

* अतः परम् "यद्देन जनना राजन् तप्तकच्छपद्वयं चरेत्" इत्यधिकः पाठः
 श्रौतपुस्तके न लभ्यते ।

(१) पञ्चात्ताप इत्याद्यर्थं श्रौतपुस्तके नोपलभ्यते ।

[—] अयं पाठः श्रौतकाशीपुस्तकसंशोधने नोपलभ्यते ।

अथ गुरुतत्पगमनप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

गुरुतत्पगतानां तु प्रायश्चित्तमिहोच्यते ।
 जननी च सपत्नी च राज्ञः^१ पत्नी गुरोस्तथा ॥
 मातुलानी स्वभगिनी स्वसा ज्येष्ठस्य नायिका ।
 श्वश्रूः कनिष्ठभार्या च आश्रयेयी च पतिव्रता ॥
 एकादश समास्वेताः स्वमात्रा राजवहभा ।
 पूज्याश्च वन्दनीयाश्च पोष्या वस्त्रादिभूषणैः ॥
 द्विजोऽपि न द्रोहकृत् स्वात्कर्मणा मनसा गिरा ।
 जननी सर्वभूतानां पूज्या वन्द्याश्च तास्तथा ॥
 अन्नानाम्नातरं गत्वा तत्सपत्नीमथापि वा ।
 स्वयमेव स्वमुष्कं तु च्छिन्द्यात् पापमुदीरयन्^२ ॥
 हस्ते गृहीत्वा तन्मुष्कं निर्गच्छेन्निकर्तृतिं दिशम् ।
 गच्छेन्नेवाग्रतः स्वस्य कदाचित् विचारयेत्^३ ॥
 अपश्यन् पृष्ठतो गच्छेत् प्राणान्तं प्राप्य^४ शुध्यति ।
 मेतत्प्रपतनं^५ तापि कुर्यात् पापमुदीरयन् ।

(१) राजपत्नी इति श्रुतचेष्टितपुस्तकपाठः ।

(२) पापमुदीरयेत् इति श्रुतचेष्टितपुस्तकपाठः ।

(३) विचारयेत् इति श्रुत चेष्टितपुस्तकपाठः ।

(४) वस्य शुध्यति इति चेष्टितपुस्तके पाठः ।

(५) मरुत्प्रपतनं इति चेष्टितपुस्तकपाठः ।

भविष्योत्तरे—

राज्य' क्षोभे महातीर्थे संधामे देवविप्लवे ॥
 पद्मीष्वन्यासु नारीषु स्वितासु मोह'पीडितः ।
 मातरं वा सपत्नीं वा स्वदारभ्रान्तिमाविशन् ॥
 पञ्चाज्ज्वात्वा तु मातेति पञ्चास्तापमुपाविशन् ।
 स्वयमेवासिना मुष्कं छित्वा पापमुदाहरन् ॥
 अपश्यन् पृष्ठतो गच्छेत् प्राणान्तं प्राप्य शुध्यति ।
 रेतःसेकात् पूर्वमेव निवृत्तो यदि मातरि' ॥
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद् रेतः'सेक्ताऽग्निदाहनम् ।
 ज्वलितां सूर्भिर्मालिष्य मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

महातीर्थेषु संधामे जनक्षोभे महाभये ।
 [तव राजन् सतीसङ्गे महानसि समुद्रवे ॥]
 कामातुरः स्वपत्नीति मातरं वापि पञ्चजाम् ।
 गत्वा सकृत्स्वदारेषु पूर्वचिह्नविवर्जिताम् ॥
 मातरं सहसा बुद्ध्वा पञ्चास्तापपरायणः ।
 असिना तीक्ष्णधारेण शिग्रवं स वृषणं सकृत् ॥

(१) इरक्षोभ इति ऋतपुस्तकपाठः ।

(२) स्विरपीडित इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) मातरं इति ऋतवेदितपुस्तकपाठः ।

(४) रेतःसेक्ताऽग्निदाहनम् इति ऋतवेदितपुस्तकपाठः ।

[—] अर्धं पाठः ऋतपुस्तके नोपलभ्यते ।

हित्वाञ्जली समाधाय न पञ्चादवलोकयन् ।
 स्मरन् नारायणं सम्यक् पुरःस्वमविचारयन् ।
 निर्गतिं दिग्भागच्छेत् कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयान् ॥
 रेतःशेकात् पूर्वमेव स्वमातेति प्रबोधयत् ।
 ब्रह्महत्याघ्नं कुर्यात् कपालध्वजवर्जितम् ॥
 कारीषवस्त्रिणा दग्धः शुद्धिमाप्नोति मातृगः ।

मरणादित्यर्थः ।

अथ राजदण्डमाह ।

लिङ्गपुराणे-

विचार्य मातृगं विप्रं स्वयमेव न चारतः ।

न चारेभ्य इत्यर्थः ।

भगाकारमयः कृत्वा तापयित्वा बुतायने ।

लेखयेद्दल'वद्भूत्यै लेलाटे मातृगामिनः ॥

चारोहेद्द्रासभं यानं निःक्ताचं ध्वनयन् जनैः ।

तद्वत्सं पूर्ववद्भूत्वा धर्मव्रतमिहाचरेत् ॥

[तत्पत्नीष्यवा दद्यात् ताम् दोषो न संसृजेत्] ।

अटित्वा नगरीं सर्वां जनोऽयं गुरुतत्पगः ॥

इत्युच्चैर्भाषयन् भृत्यैः पुरदारमुपागमन् ।

तत्रैव नापितेनाशु असिना तौष्णधारया ॥

छेदयित्वाय तन्मुष्कं निधायाय तदक्षौ ।

कृत्वा स पापो मुष्कं तत् गृहीत्वा निर्घृतिं दिशम् ॥

गच्छन् प्राञ्चान् परित्यज्य ततः शुचिमवाप्नुयात् ।

अथवा सूर्निमातप्य वज्री राजा प्रयत्नतः ।

तैलेन सूर्निमातप्य भृत्यैरासिङ्गयेन्मुदा ॥

मृत्वा शुचिमवाप्नोति स राजा दोषवान्निहि ।

मेदप्रपतनं वापि नान्यथा शुचिरिष्यते ॥

(1) वेचवेद् भूतवचनम् इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

[—] अयं पाठः काशीपुस्तके नोपलभ्यते ।

(2) परित्यज्ज्ञा इति क्रीतवेचितपुस्तकयोः पाठः ।

रेतः सेकात्पूर्वं मातेति ज्ञात्वा ब्रह्महत्याव्रतं कपालध्वजवर्जितं
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति । नान्यैः सेतुदर्शनादिभिः । चन्द्रिया-
 दीनां मातृगमनेऽप्येवमेव प्रायश्चित्तं योजनीयम् । शूद्रस्य मौसल्य-
 मेव प्रायश्चित्तं पापनाशकं स्यात् । तस्याः स्त्रियास्तदर्शादि ।
 सारमाहृत्याल्पकुटीरं कृत्वा मातरमवस्थाप्य मयूराण्डप्रमाणैः
 कवलैः प्रत्यङ्गं पोषयेत् । न मातृभ्रान्तिः । मृता चेत् पतित-
 प्रायश्चित्ताह्वेन शरीरशुद्धिं कृत्वा परलोकक्रियां कुर्यात् ।

तदाज्ञापस्तम्भः—

गुरोरप्यवलितस्य कार्यकार्यमजानतः ।

उत्पद्यप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥

इतिवत् मातृत्यागो न विगर्हितः । तस्याः शुश्रूषा तु नित्या पति-
 ताया अपि । सपत्न्योप्रभृतिस्त्रीगमनेष्वेवं प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् ।

कूर्वापुराणे—

सर्वर्षोत्तमवर्षस्त्रीगमनेन विचारतः ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् द्वादशाब्दं समाहितः ॥

असत्याभासतो पृच्छेत् स्ववर्षाश्चोत्तमाश्च वा ।

कारौषवक्त्रिणा दग्धः शुद्धिं याति द्विजोत्तमः ॥

रेतःसेकात् पूर्वमेव निवृत्तो यदि मातरि ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् पचेदेकाम्निदाहकम् ॥

स्ववर्षोत्तमवर्षस्य निवृत्तो वीर्यवेचनात् ।

ब्रह्महत्याव्रतं तत्र षड्भ्यं विधिपूर्वकम् ॥

चत्विधां पित्रभार्यान्तु गत्वा विप्रः सज्जन्तु ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् नवाब्दं विष्णुतत्परः ॥

वैश्यायां पित्रभार्यायां षड्बन्धं व्रतमाचरेत् ।

मातृव्यसारश्च पित्रव्यसारम्

आचार्यपुत्रीं श्वशुरस्य पुत्रीम् ।

आचार्यपुत्रीनथ मातुलानीम्

पुत्रीं स गच्छेद्यदि कामतो यः ॥

दिनद्वये ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्यथाविधि ॥

एकस्मिन्नेव दिवसे बहुवारं चिवाचिकम् ।

एकवारं कृते त्वब्दं व्रतं कृत्वा विशुध्यति ॥

दिनद्वये गच्छति चेत् वज्रो शुध्यति नान्यथा ।

चाण्डालीं पुण्डरीकीं चैव क्षुपां च भगिनीं तथा ।

मित्रप्रियां शिष्यपत्नीं यस्तु वै कामतो व्रजेत् ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् षड्बन्धं ध्वजवर्जितम् ॥

एतासां मातृव्यतिरिक्तानां पापशङ्कावतीनां त्वागण्य परम् ।

अन्यथा संसर्गतो दोषगुणा भवन्तीति ।

तदाह कात्यायनः—

पतितां पुत्रगमनां मातरं पोषयेत् क्षुतः ।

कुटीरं वलयाकारं सूक्ष्मं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥

तत्र तां सन्निवेश्याय चतुर्भिः कवसैर्गुप ।

(१) दिनद्वये गच्छति वज्रो इत्यर्थः शुध्यति नान्यथा । इति वेदितपुस्तकपाठः ।

मयूराक्षप्रभाचैस्तैः प्रत्यहं बन्धुमार्गतः ।
 यावता म्रियते माता तावद्धृत्वा प्रयत्नतः ॥
 पतितस्य यदुक्तं तत् प्रायश्चित्तार्हमाचरेत् ।
 परलोकक्रियाः सम्यक् कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
 प्रकृत्वा दोषमाप्नोति पुनस्तत्पापशुद्धये ।
 एतासामार्षनारीणां त्यागएव विधीयते ॥

राजवैश्ययोरिदमेव प्रायश्चित्तं विधीयते ।

वर्षत्रयस्य विप्राणां भार्या माता विधीयते ।
 तद्द्वारेषु यदा गच्छेद् वर्षत्रयमकामतः ।
 तत्रापि पितृवद् बुद्ध्या प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 शूद्रस्य मौसलं प्राप्नुवित्ति शास्त्रेषु निश्चितम् ।
 कामः सर्वधनाहारी कामः पुण्यविनाशकृत् ॥
 कामः पापकरो नित्यं कामोऽनर्थप्रदायकः ।
 कामः शत्रुर्मनुष्याणां तस्मात् कामं परित्यजेत् ॥
 संसारेऽस्मिन् महाघोरे मोहनिद्रासमाकुले ।
 ये हरिं शरणं यान्ति कृतार्थास्ते न संशयः ॥
 पुत्र-दार-गृह-क्षेत्र-धन-धान्य-विमोहिनीम् ।
 लब्ध्वा मातुर्षीं वृत्तिं री री गर्व्यं तु माकृषाः ॥
 सख्यञ्च कामं क्रोधं च लोभं मोहं मदं तथा ।
 परापवादं निन्दां च यजध्वं भक्तिं च हरिम् ॥
 माता हरिः पिता दैवम् ज्येष्ठभ्राता जनार्दनः ।
 गुरुर्विश्वः प्रसन्नात्मा राजा प्रत्यक्षदेवतम् ॥

तद्वारास्तु तथाप्रेयास्तस्माद्गोहं न कारयेत् ।

आपस्तम्बः—

“गुह्यतल्पगामी सहचरं शिशुं परिवास्याञ्जलीं आधाय
दक्षिणां दिशमनावृत्तिं व्रजेत् । ज्वलितां वा सृग्मिं परिष्वज्य
समाग्न्यात्”* इति दोषस्मरणात् तद्वारिषु द्रोहवृत्तिर्न कार्या ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

गुह्यतल्पगमनप्रायश्चित्तम् ।

* आपस्तम्बधर्मशास्त्रे १-८-२५ १-२ ।

अथ तत्संयोगिप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

महापातकसंसर्गे महासान्तपनं स्मृतम् ।
 सङ्गं कृत्वार्धमासे तु उपवासान् दशाचरेत् ॥
 पराकं माससंसर्गे चान्द्रं मासद्वये व्रतम् ।
 कृत्वा षण्माससंसर्गे कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम् ॥
 किञ्चिद्भूनाब्दं सङ्केतु षण्मासं व्रतमाचरेत् ।
 अब्दस्य त्रिगुणं प्रोक्तं ज्ञानाक्षङ्गे यथाक्रमम् ॥
 यस्तु संवत्सरं त्वेतैः शयनासनभोजनैः ।
 वसेच्च^१ सहितं विन्ध्यात् पतितं सर्व्वकर्म्मसु ॥
 महापातकिनस्त्याग्याः सर्व्वदा विप्रसत्तमैः ।
 महापातकिनो लोके दर्शनात् पापदायिनः ॥
 स्पर्शाश्वरकदानित्थं स्मरणास्त्रोकहारिणः ।
 सत्सङ्गतिः सदा नृणां कामधेनूपमास्मृता ॥
 अतः सत्सङ्गतिः कार्य्या नृभिः पुण्याभिलाषिभिः ।
 पुण्यमेव सदा कार्य्यं पुण्यमेव सदा अरेत् ॥

(१) कृत्वा तु मासे तु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पराकान् इति क्रीतसेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(३) वसेच्चेत् इति सेखितपुस्तके पाठः ।

(४) सन्नो गतिः इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

पुण्यमेव 'सदा पश्येत् तस्मात् पुण्याधिकं न च ।
अतोमहद्भिः संसर्गः कर्त्तव्यो धर्म'वित्तुधीः ॥
दुःसङ्गं वर्जयेन्नित्यं सुराभाषादिकं यथा ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
महापातकिसंसर्गप्रायश्चित्तम् ।

(१) पुण्यमेव च पश्येदिति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) धर्मवित्तुभिः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[अथेदानीं उपपातकप्रायश्चित्तं ब्रुवन् गोवध-
प्रायश्चित्तमाह ।]

मार्कण्डेय पुराणे—

सर्वेषामेव वर्षाणां ब्राह्मणः परमोगुरुः ।
तथा च पशुजन्तूनां गौर्मातेति प्रगीयते ॥
विप्रहत्या च गोहत्या सममेतद्वयं वृषाम् ।
पुरा चतुर्मुखो ब्रह्मा सृष्ट्वादौ सृष्ट्वांश्च गाः ॥
यन्नान् वेदांश्च विप्रांश्च अरणिं सुक्स्तुवादिकान् ।
सृष्ट्वान् यन्नरचार्थं महीपालानतः परम् ॥
गावो विप्राश्च यन्नाश्च पुनस्तौ ह' महीमिमाम् ।
गोहिंसां यो नरः कुर्यान्निष्कारणतया न्विह' ।
न तस्य निष्कृति'श्चास्ति प्रायश्चित्तशतैरपि ॥
गोसवएव कारण' हनने 'मधुपर्कश्च । तयोरभावाद् गो-
हिंसनं गर्हितमेव कलियुगे ।
अग्न्याधेयं गवालर्भं सन्न्यासं पलपैतृकम् ।
देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥
यन्नार्थमेव गोहिंसनं नान्यदा' ।

[—] अयं पाठः श्रौतकायोपुस्तकबोर्नोपलभ्यते ।

(१) पुनस्ति हि इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) अयः इति श्रौतपुस्तके अयः इति वेचित्तपुस्तके पाठः ।

(३) निष्कृतिर्नास्ति इति वेचित्तपुस्तके पाठः ।

(४) मधुपर्कश्च इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(५) नान्यदा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

गोहिंसां मुखजः कृत्वा महापापमवाप्नुयात् ।
तथैव विप्रहिंसाञ्च महतां गर्हितं हयम् ॥

हिंसा दशविधा ।

तदाह गौतमः---

क्रूररज्ज्वा कण्टबन्धो दारुबन्धस्तथा गले ।
निराधारे स्थले बन्धस्तथा ग्रास'निपीडनम् ॥
ताडनं रज्जुदण्डाद्यैस्तथा सञ्चाररोधनम् ।
शृङ्गच्छेदस्तथा बाहोहिवारं दोहनं तथा ॥
वत्से मृते च क्षीराणामादानं चर्मवत्सतः ।
इतीह दशधा हिंसा गवां प्रोक्ता मनीषिभिः ॥
एताभिर्गा यदा हिंस्यात्तदा गोबध इष्यते ।
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिरितीरितम् ॥
महापातकिनां चैव तथैव क्षुद्रपापिनाम् ।
पापं चतुर्विधं प्रोक्तं शुष्कं चार्द्रं महत्तरम् ॥
उपपातकमित्येतत् चतुर्धा परिकीर्तितम् ।
उक्तस्यैतस्य पापस्य पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥
गौर्यस्य च गृहे नास्ति होमार्थं पापनाशिनी ।
तद्गृहं रुद्रभूमिः स्याद्गृहस्थः स च पापकृत् ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदयालुत्वं षड्विधं गृहमेधिनाम् ॥

(१) तथा पापनिपीडने इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

गौर्यैव सदा तिष्ठेत् तत् क्षेत्रं काशिकासमम् ।
 न सन्ति तत्र पापानि तथा बालग्रहाग्रहाः ॥
 नमस्कारैः सेवितव्या सत्यापि मनसापि गौः ।
 तथा सम्पाद्य बहुभिर्धनैर्वा पापमुक्तये ॥
 एतां धेनुं यदा विप्रो हिंसाञ्चेत्तगुडादिभिः ।
 महापापमवाप्नोति योवा कोवा भुवस्तले ॥
 तदन्ते भुवमासाद्य चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ॥

चण्डिकाखण्डे—

गोहन्ता यस्तु वै लोके रज्जुपाषाणवेष्टनैः ।
 अरण्ये वा गृहे वापि रोषाद्वा कामकारतः ॥
 यमालयमुपागम्य नरकश्चानुभूय च ।
 तदन्ते भुवमासाद्य जायते त्वर्शरोगवान् ॥

लिङ्गपुराणे —

यो द्विजोमदलोभेन मत्सरादीर्षया नृप ।
 गां हत्वा यस्य कस्यापि विपिने वा जलाशये ॥
 रज्जुकण्ठाश्मभिर्घोरैः कण्ठभेदनपीडया ।
 भवेत्तस्य महान् दोषः प्रायश्चित्तीभवेद्भुवम् ॥
 हत्वा तु मुखजो ज्ञानात्मदेन महता हतः ।
 नरकाच्च निवर्त्तेत प्रायश्चित्तं विना प्रभो ॥
 पञ्चात्तापसमायुक्तः पराकां क्षणमाचरेत् ।
 अज्ञानतः पराकः स्यात् ज्ञात्वा चान्द्रायणं स्मृतम् ॥
 कामतो गोबधे चैव शुद्धिर्दृष्टा मनीषिभिः ।

नागरखण्डे—

अकामतः कामतो वा विप्रो हन्याच्च गां शुभाम् ।
तस्यैव शुद्धिद्विता पराकृष्टान्द्रभक्षणम् ॥
उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुद्धिमान् ।
अन्यथा दोषमाप्नोति अशौरीरोगी भवेद्भुवि ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

सांपराकं? च धेनुं यो मुखजो मत्सरोद्भूतः ।
हन्ति दण्डादिभिः पापी तस्य देहविशुद्धये ॥
अज्ञानात्तु पराकः स्वात् ज्ञानाच्चान्द्रस्य भक्षणम् ।
हत्वा^१ तु रोगिणीं वृक्षां पराकं कच्छ्रमाचरेत् ॥
युवतीं गां द्विजो हत्वा^२ कुर्याच्चान्द्रायणं सकृत् ।
उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
गोबधप्रायश्चित्तम् ।

(१) यो हत्वा इति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।

(२) हन्यादिति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।

अथ निमित्तगोबधप्रायश्चित्तमाह ।

बृहस्पराणम्—

अनाधारे स्थले बन्धो निराहारो गवामिह ।
 एभिर्निमित्तैरन्यैश्च पतनादभित्तिवृक्षयोः ॥
 यदा^१ स्त्रियेत वा धेनुर्हत्वा तत्स्वामिनो भवेत्
 अतः स्वामी परावृश्य कुर्यात्तद्रक्षणं सदा^२ ॥
 तत्प्रायणे महत्पुण्यमनन्तं परिकीर्तितम् ।
 तदुपस्था महत्पापं पतनं जम्बजम्भसु ॥
 अग्निहोत्रस्य या धेनु र्या^३ धेनुः शम्भुभाषणे ।

अभिषेकार्थमित्यर्थः ।

या धेनुर्गुर्विणी राजन् या धेनुः कपिलात्मिका ।
 एतै^४र्निमित्तैः सा धेनुर्हता यदियमाश्रया ॥
 तत्स्वामी मुनिभिः प्रोक्तो गोहन्तेति न संशयः ।
 अग्निहोत्रादिधेनूनामेकां वापि निमित्तजैः ॥
 हन्ता तत्पापमोक्षार्थं पराको मुनिचोदितः ।
 इतरासां गवां राजन् निमित्तैरेभिरयतः ॥
 हननं प्राप्यते देवात् स्वामिना चान्द्रभक्षणम् ।
 अशक्तो रोगवृद्धाभ्यां हन्तिह्येतैः प्रमादतः ॥

(१) यदा इति खेचितपुस्तके पाठः ।

(२) सदा इति खेचितपुस्तके पाठः ।

(३) तथा शम्भुं प्रपूजयेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) तैर्निमित्तैः सा हि धेनुः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

तत्स्वामिने तप्तकच्छं मुनिभिः परिकीर्तितम् ।
 अग्निदाहे प्रधानस्यच्छेदे रोगनिवृत्तये ॥
 यदि दैवाभ्युतिः प्राप्ता प्राजापत्यं विशुद्धिदम् ।
 दारुणा गुरुणा कण्ठे लग्ने पतति^१ याच गौः ॥
 मृता^२ तद्दोषशान्त्यर्थं पराकः कच्छमीरितम् ।
 तत्सुतामध्यदेशे तु बन्धने ताडनेऽपि वा ॥
 क्रियादेशे वनैकान्ते मृता या धेनुरग्रतः ।
 प्राजापत्यद्वयं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 औषधं रोगमोक्षाय कर्त्ता कुर्याद्भवामिह ।
 तेनौषधेन या धेनुर्मृतिमाप सुदुस्तराम् ॥
 तत्र चान्द्रायणं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
 तत्र क्षीरघृते धेनुरक्षणाया गवामिह ॥
 कुर्यात् तद्विपरीतं चेन्मृता चेद्देनुरग्रतः ।
 तत्रैव हत्या मृहती तप्तकच्छद्वयं चरेत् ॥
 पतने भित्तिवृक्षाणां शङ्कितानां नृपोत्तम ।
 तत्र शङ्का च या धेनुर्मृता तत्पतने तथा ॥
 तदा तद्देहशुद्ध्यर्थं प्रोक्तं चान्द्रायणं द्विजैः ।
 काष्ठं चरज्जुःश्रेण यदा गौर्निधनं गता ॥
 पराकः पापशुद्ध्यर्थं वक्रिदाहेऽप्यमोचने ।
 पराकस्तत्र योक्तव्यो निम्नोन्नतभुवःस्थले ॥

(१) नवति वा च गौः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मृत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

तत्रापि पराकइत्यर्थः ।

एतासां गवामितैर्निमित्तैः हननप्राप्ती तद्दोषोपशान्त्यर्थं तत्त-
त्प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तम् । लोकसादृश्यात् तत्तत्कर्मणानुरोधेन
नेच्छन्ति चेत् तदा दोषमाह—

गौतमधर्म्ये—

एभिर्निमित्तैः स्वकृतैर्यदा यत्रैव धेनवः ।

पञ्चत्वं यदि गच्छन्ति स्वामिनः पश्यतः सतः ॥

इत्या प्राप्ता^१ सुमहती लोकद्वयविगर्हिता ।

यस्य^२ दोषस्य यत्रोक्तं तत्तत्कुर्याद्विशुद्धये ॥

अन्यथा लोकसादृश्यात् प्रायश्चित्तपरास्तुतः ।

यदि 'वर्त्तेत लोकेऽत्र पुत्रदारप्रजाक्षयः ॥

अन्ते नरकमासाद्य मातङ्गत्वमवाप्यते ।

तदन्ते भुवमासाद्य भिक्षो भवति गर्हितः ॥

तस्माद्देहविशुद्ध्यर्थं कुर्यान्निष्कृतिमुत्तमाम् ।

विप्रहृत्या च महती तथा धेनुविहिंसनम् ॥

उभयोर्यदि हृत्या तु कर्त्तुर्नोविहिता गतिः ।

अप्रमत्ततया राजन् धेनवो 'मातृवत्कदा ॥

पोषणीयाः पालनीया वर्णैस्त्रिभिरिच्छादरात् ।

(१) इत्या च प्राप्ता महती इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) महा दोषस्य इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) वर्त्तेत इति लोकेऽत्र इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) मातृवत्कदा इति श्रौतकाशीपुस्तकपाठः ।

क्षत्रियवैश्ययोरेवंप्रयश्चित्तं निमित्तगोहनने वेदितव्यम् ।
शूद्राणामेतत्साक्षाद्हनने शतरूपकेण दण्डः । विप्रस्त्रीणामेतासां
हनने विप्रस्याहं प्रायश्चित्तम् । क्षत्रियवैश्यस्त्रीणामपि स्वजाति-
पुरुषाणां प्रायश्चित्ताहं कल्पनीयम् । शूद्रस्त्रीणां शूद्रवदान्ना राज्ञा
कर्त्तव्या न स्त्रीतिविचारणीयम् ।

तदाह लिङ्गपुराणे—

बाहुजोरुजपादाजजातानां हनने गवाम् ।
निमित्तेर्वाथ साक्षाद्वा प्रोक्ता विप्रस्य निष्कृतिः ॥
निमित्तहनने वाथ विप्राणां यदुदीरितम् ।
तत्कर्त्तव्यं नृपैर्वैश्यैस्तत्स्त्रीणामिदमीरितम् ॥
विप्रस्त्रीणां तथाप्रोक्तं शूद्राणां प्राणपीडनम् ।
तत्स्त्रीणाञ्च तथा कार्यं निमित्तेन शतं विदुः ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
निमित्तगोबधप्रायश्चित्तम् ।

अथ गोवत्सहननप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणम्—

वत्सश्च त्रिविधः प्रोक्तो बालः पौगण्डको युवा ।

एतेषां हनने विप्रो निमित्तैरुत वा स्वयम् ॥

चाण्डालत्वमवाप्नोति त्रिषु जन्मसु पञ्चसु ।

अतो वत्साः पोषितव्या विप्रैर्लोकैः सदा ॥

यावत्^१ दृष्टमभक्षणेन स्त्रीदरपूरणं न जानाति स बालः । मातरं
त्यक्त्वा स्वेच्छया सञ्चरति स पौगण्डकोवत्सः । गर्भधारणसुखं
ज्ञात्वा अनङ्गुलिः सह सञ्चरति स युवा । वत्सजननातन्तरं गौः ।
एतेषां हनने पृथक् पृथक्^२ दोषं प्रायश्चित्तञ्चाह ।

कौर्म्ये—

स बालोदरपूर्थं^३ यावत्कालं दृष्ट्वादनः ।

जधस्यां मातरं त्यक्त्वा सञ्चरन् स्वेच्छया नृप ॥

पौगण्डकः स विज्ञेयः सञ्चरन् मत्तमत्तवत् ।

गोद्वैः सह यः क्रोडन् स युवा त्रिविधः स्मृतः ॥

सा गौ र्या वत्ससूत्रेया महापातकनाशिनी ।

एतेषां त्रिविधानाञ्च मध्येको यो निहन्यते ॥

येन हन्यते इत्यर्थः । हन्द्वावत् पुराणानीति कृत्वा अर्थसौष्ठवं न
विचारणीयम् ।

(१) यवदृष्टमभक्षणं इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) दोषभावश्चित्तमाह इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) अर्धसौष्ठवाविचारोपनिमित्तं क्रीतपुस्तके पाठः ।

तदाह नारदीये--

“राजा योहन्वते तमाहुरात्मयूपो यन्नोऽनन्तदक्षिण” इति

लिङ्गपुराणे--

वत्सानां त्रिविधानाञ्च एकं हन्याद्विजो यदि ।
तत्तत्पापफलं भुक्त्वा चाष्टकालत्वमवाप्यते ॥
बालं हन्याद्विजोयसु क्षीरादानानिमित्तजैः^(१) ।
प्राजापत्यहयं साक्षात् निमित्तैरेकमुच्यते ॥
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति अन्यथा पशुघातकः ।

स्कन्दपुराणे--

यो बालवत्सं कामेन निमित्तैर्वा स्नयं हनेत् ।
तत्र देहविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यहयं चरेत् ॥
निमित्तैर्वा यदा हन्यात् क्षीरादानादिभिः क्रमात् ।
निमित्तपापमित्युक्तं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
विप्रस्त्रीणां तदर्धं स्नात् बालवत्सविहिंसने ।
अत्रियाणां द्विशुचितं वैश्यानां त्रिशुचं भवेत् ॥
तत्तत्स्त्रीणां तदर्धं स्नात् पादजं दण्डयेच्छतम् ।
पौगण्डकं तु योवत्सं निमित्तैर्वा स्नयं हनेत् ॥
तत्रैवेदं विशुद्ध्यर्थं तप्तकण्ठं चरेत् पुरा ।

(१) क्षीरादाननिमित्तजैः इति श्रीतडुकवे पाठः ।

(विष्णुधर्मोत्तरे)

येन विप्रैश्च पौगण्डोवक्षीयदि निश्चयते ।

तस्य देहविशुद्ध्यर्थं तप्तकण्डूद्वयं चरेत् ॥)

शिवधर्मोत्तरे—

पौगण्डकं सदोन्मत्तो गोकुले स्वयङ्गोऽववा ।

निमित्तैः पूर्वजो विप्रो हन्यादेवं प्रचोदितम् ॥

तद्दोषपरिहारार्थं चरेत्तप्तं यथाविधि ।

पञ्चगव्यं ततः पश्चात् पिबेदज्ञाननाशनम् ॥

चक्षुर्याणां द्विगुणितं वैश्यानां त्रिगुणं स्मृतम् ।

विप्राङ्गणानां चक्षुर्यादिक्षीणां तप्तप्रायश्चित्तार्थं कल्पनीयम् ।

पादजं शतेन दण्डयेत् ।

गावङ्गुरादि—

युवानं गौष्ठं हन्यात् पूर्वजः स्वयमादरात् ।

निमित्तैर्वाय राजेन्द्र परमेरव्या^१ तथा ॥

महानां नरकं गत्वा जायते वृषसूतवान् ।

वृषस्य गृह्णन्वृषचक्री तद्वत्सूतावस्य वक्षस्य हनुः, तत्स्थाने

पशुरवयवान् भवेदित्यर्थः ।

(—) अर्थं पाठः शीतलाचीडकाचकोर्न इत्यन्ते ।

(१) हन्याद्देवप्रचोदितः इति शीतलुकाद्ये पाठः ।

(२) मेरव्याऽनवा इति शेषितलुकाद्यपाठः ।

भविष्योत्तरे—

युवानं गोवृषं हत्वा पूर्वजो बाहुजो बन्धिव् ।
मह्यन्तं नरकं भुक्त्वा जायते शोकवान् भुवि ॥

स्कन्दपुराणे—

अरण्ये जलमध्ये वा स्रग्वहे वा द्विजोत्तमः ।
युवानं गोवृषं हव्याग्निमित्तै हत वा स्वयम् ॥
तत्तत्पापफलं भुक्त्वा जायते भुवि रोमवान् ।
तस्य दोषस्य शान्त्यर्थं कुर्याच्चान्द्रस्य* भक्षयम् ॥
गोदानश्च ततः कुर्यात्पञ्चगव्यमनन्तरम् ।
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नीरोगो जायते भुवि ॥
विप्रस्त्रीणां तदर्धं स्वात्प्रायश्चित्तमुदीरितम् † ।

अत्रियवैश्यानां तदङ्गनानाश्च द्वैगुण्यं त्रैगुण्यं तदर्धं च क्षत्रिय
योजनीयम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
गोवत्सहननप्रायश्चित्तम् ।

(१) चान्द्रावचम्रतमिति श्रीतपुस्तके पाठः ।

* “तत ऊर्ध्वं नङ्गं गोवधप्रायश्चित्तवत् सुपर्णविज्रीतविनेशतवा बोजनीयं”

इत्यधिकः पाठः चतुषस्यधत्ते श्रीतपुस्तके ।

अथोत्पृष्टवृत्तवहननप्रायश्चित्तम् ।

कूर्मपुराणे—

एकादशेऽङ्गि सम्प्राप्ते पित्रोर्मरणसम्भवे ।
पितृपितृत्वविमुक्त्यर्थं उक्तृष्टोयोवृत्तः परैः ॥
हन्वते यदि राजेन्द्र अङ्कितः शिवमुद्रया ।
शिवद्रोहीति विख्यातः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥
सत्त्वा नरकमासाद्य चाङ्कालत्वमवाप्नुयात् ।
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति कारीषहननादृते ॥

लन्दपुराणे—

पित्रोरर्थं तु काम्यार्थं जनेहत्सृष्टमुत्तमम् ।
शिवलिङ्गाङ्कितं सम्भक् शिवरूपं जनाधिप ॥
वृत्तं हन्वाद् यदा विप्रः केदारसेनभक्षणात् ।
परमेष्ठिन्या वापि चरन्त्ये ग्रामएव वा ॥
रज्जुबन्धादिभिः सम्भक् सहायैरुपदिष्टवान् ।
तदुपायप्रदो मर्त्यः सदोपेक्षापरायणः ॥
हन्ता तस्य महापापी चत्वारः पापभागिनः ।
राजा तं दण्डयेत् सम्यग् विचार्य बहुवार्त्ताया ॥
तेषां भास्तेषु^१ कर्त्तव्यं तप्तलिङ्गं नृपोत्तमैः ।
निःश्राव्य^२ वादयन् भृत्यैर्वृषहन्तेति सर्वतः ॥

(१) सेनवाच्यवादिनि श्रीतदुक्तकथाः ।

(२) तेषां काष्ठेषु कर्त्तव्यं इति श्रीतदुक्तकथाः ।

(३) निःश्राव्य इति श्रीतदुक्तकथाः ।

अटित्वा नगरीं सर्व्यां निर्वासा विषयादृष्टिः ।
 तदा प्रवृत्तिं ते सर्व्यं तीर्थं तीर्थं समाचरन् ॥
 पार्वत्येषु च देवेषु चरन्तः प्रत्यहं सुदा ।
 पश्चिमद्वारकामित्य हंसद्वारे तद्योत्तरे ॥
 तथैव पूर्वदिग्भागे गङ्गासः नरसङ्गमे ।
 तथैव दक्षिणे भागे चापाये गन्धमादने ॥
 एवं क्रमेण कुर्वन्तः भूपरिक्रमणं त्रिभिः ।
 चापकोटिसुपागम्य तत्र ज्ञात्वा दिनत्रयम् ॥
 पश्चात्तापसमावृत्ताः सभामागम्य वाग्यताः ।
 तदनुज्ञामवाप्याय चरेयुश्चान्द्रमण्डलम् ॥
 पञ्चगव्यं ततः पीत्वा गांदर्वादिप्रपुङ्गवे ।
 एतेन शुद्धिमाप्नोति वृषहा रघुनन्दन । इति ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

यो विप्रोवृषभं हन्त्यात् शिवलिङ्गाद्वितं तनौ ।
 भाले^१ तप्तशिखं^२ कृत्वा निःशार्कं^३ ध्वजयेत् स्वयम् ॥
 त्रिवारं^४ च्छां परिक्रम्य ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ।
 पश्चात्तापं समागम्य गन्धमादनपर्वते ॥

(१) शर्करा इति श्रौतवेचित्तपुस्तकयोः पाठः ।

(२) कावे इति वेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) तप्तशिवं इति वेचित्तपुस्तके पाठः ।

(४) निःशार्कं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

तच्च खात्वा^१ त्रिवारं च रामसिङ्गं निरीक्षयेत् ।
 पश्चात्तापमुपागम्य सर्मां गत्वा तदाश्रया ॥
 चान्द्रायणं ततः कुर्याद् दद्याद् विप्राय गां शिवाम् ॥
 पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शुद्धो भवति नाम्बधा ।
 राज्ञा हन्धात् पूर्वमुक्तं वृषभं शिवलाञ्छितम् ॥
 दद्यादात्मसमं हेम सहस्रं वा गवां चरेत् ।
 विप्राङ्गना परित्वाण्वा पीषणीया न दानतः ॥
 राजक्षीचां शतं प्रीक्षं गवां विप्रेभ्यश्चादरात् ।
 वैश्वस्य राजवत्^२ प्रीक्षं तत्तत्क्षीचां तथैव च ॥
 शूद्रं हन्धाददोहन्ता तच्च तं निहनेद् भुवि ।
 सहस्रेषांशवा दद्याद् अन्धवा दोषमाप्नुयात् ॥
 इति हेमाद्रौ उद्धृतवृषभमग्रायचित्तम् ।

(१) खात्वा इति शीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) राजपुलोक्षं इति शीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

अथ बलीवर्हहननप्रायश्चित्तम् ।

शिवधर्मीक्षरे--

अनङ्गान् हन्यते विप्रैरज्जुदण्डशिलादिभिः ।
गृहे वा विपिने तोये भारोद्याहनकर्म्मणि ।
ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि रोषाद्वा मत्सरादपि ॥
न तेषां निष्कृतिश्चास्ति तप्तकाष्ठैस्त्रिभिर्विना ।

वराहपुराणे—

जलमध्ये भारवाहे छपिकाले च वाहने ।
गृहे जले वने वापि अनङ्गान् यदि हन्यते ॥
पादादिताडने चैव शृङ्गच्छेदे च दाहने ।
लाङ्गूलच्छेदने वापि निमित्तैः पूर्व्योदितैः ॥
एतैरन्यतमैर्वापि विप्रोहत्याद् धुरन्धरम् ।
तस्यैव निष्कृतिमिमं प्रादिशन् मुनिपुङ्गवाः ॥
तप्तकाष्ठत्रयं कृत्वा पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।
एतस्माच्छुद्धिमाप्नोति नान्यथा शुचिरिष्यते ॥
अनङ्गान् येन^१ यत्रैव निमित्तैस्त वा नृप ।
हन्यते सोऽपि दुष्टात्मा प्रायश्चित्तीभवेत्तदा ।
राजा तं सम्यगालोच्य दण्डयेच्छतरूपतः ।
पञ्चात्तापसमायुक्तस्तप्तकाष्ठत्रयं चरेत् ॥

(१) येन इति श्रुतवेषितपुस्तकपाठः ।

पञ्चगव्येन पूतास्ता ऋषिमाप्नोति नैऋत्याम् ।

राजा हन्यादगङ्गां आयुधैर्बहुभिर्यदा ॥

तदा नरकमाप्नोति प्रायश्चित्तार्हमर्हति ।

विप्रश्च प्रायश्चित्तार्हं कुर्यादित्यर्थः

वसिष्ठापुत्रस्तु वाशिष्णे भगङ्गां यदा हनेत् ।

शूद्रो हन्यादलीवर्हं निमित्तैस्त कामतः ॥

शतरूपेण तं दण्ड्यादयवा हस्तमोचनम् ।

हस्तच्छेदनमित्यर्थः । तत्तत्स्त्रीणां तत्तत्प्रायश्चित्तार्हं योजनीयम् ।

बालतारुण्यादिकं पूर्वमुक्तम् । बालपीनच्छकुमारावस्यास्तु यत्र

यत्र हननं तत्तन्प्रायश्चित्तं पूर्ववत्कल्पनीयम् । भारवाहोऽनडुही-

हनने उक्तप्रायश्चित्तं विप्रोधनम् ।

इति हेमाद्रौ बलीवर्हहननप्रायश्चित्तम् ।

अथ गजबधप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

सहायैः साधनोपायैः वाग्भिर्वापि समन्ततः^(१) ।
 अरण्ये वा स्ववासे वा योहत्यादविचारयन् ॥
 पञ्चाक्षरकमाप्नोति जायते गजचर्मवान् ।
 तद्दोषपरिहारार्थं तप्तकृच्छ्रं चरेद्बुधः ॥

कूर्मपुराणे—

उपपञ्चाङ्गमने तस्य सहायैकत साधनैः ।
 अन्यैरङ्गीकृते वापि योविप्रोहस्तिनं हनेत् ॥
 राजा तं दण्डयेत्पश्चात् शतरूप्येण दण्डितः ।
 स पञ्चाक्षरकं प्राप्य कुष्ठव्याधियुतोभवेत् ॥
 पश्चात्तापसमायुक्तस्तप्तकृच्छ्रं विशुद्ध्यै ।
 उपोष्य रजनीमिकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 तदहं करिष्येति च तदहं गर्भमोचने ।
 तत्स्त्रीषाम् तदहं स्वात् प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥
 लक्ष्मीकामोराजा युष्मादन्यत्र नोहस्तिबधं कुर्यात् ।

(१) विप्रवत्तनः इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) न इति श्रुतपुस्तके नोपपद्यते ।

तदाह देवीपुराणे—

सांपराये गजं हन्याद् यदि स्वहनने स चेत् ।
तदा तस्य न दोषः स्वादित्याह भगवान् यमः ॥
गजयुद्धे गजं हन्यादन्यथा दोषभाग्भवेत् ।
लक्ष्मीः स्वीयेत तस्मात्स परमं नरकं व्रजेत् ॥

स्कन्दपुराणे—

संपत्कामो युद्धकालादन्यत्र करिर्हंसनम् ।
न कुर्व्याद् यदि दुष्टात्मा तस्य सम्पद्गिनश्नति ॥
मृत्वा नरकमाप्नोति सांपराये न दोषभाक् ।
आत्माभिमुखमायान्तं हन्तुं स यदि गच्छति ॥
तदाह न्याग्रजं राजा न दोषस्तत्र तस्य हि ।
राजा पञ्चात्मकुर्वीत तत्तद्विद्वद्वयं मुदा ॥

इदं युद्धादन्यत्र गजहनने वेदितव्यम् । युद्धे हत्वा तात्कालिक-
गोदानात् शुद्धिः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

युद्धादन्यत्र योराजा प्रमादावस्थितं हनेत् ।
तत्पापशोधनं तत्र प्राजापत्यत्रयं चरेत् ॥
युद्धे गोदानमात्रेण शुद्धी भवति निश्चयः ।
तदर्थं करिष्येति स्नात् तदर्थं गर्भमोचने ॥

(१) तस्मात्स एति श्रीतुलकाचपाठः ।

(२) तत्र तत्र हि एति श्रीतुलकाचपाठः ।

वैश्यानास्तु तदर्धं स्यात् तत्तत्स्त्रीणां तदर्धकम् ।
शूद्रां वै दण्डयेद्राजा शतनिष्कं हने'त्तुवा ।
[पीते स्यादङ्गुलिच्छेदो गजे स्याद्वस्तमारणम्] ।

इति हेमाद्रौ गजबधप्रायश्चित्तम् ।

(१) हरेत्तु वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[—] इदमर्धं क्रीतकाशीपुस्तकयोर्न दृश्यते ।

अथ अश्ववधप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

अश्वहन्ता भवेद्विप्रो लोके वेदवह्निष्कृतः ।
पूर्वोक्तेर्वा निमित्तैर्वा सहायैश्च वा शरैः ।
स विप्रोनरकं याति कालसूत्रं सुदारुणम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

मारयित्वा ह्यं विप्रो निमित्तैर्बहुभिर्यदा ॥
हन्यात् स्वयं वा राजेन्द्र गृहे वा कानने जले ।
सपञ्चाक्षरकं याति यावदाभूतसंग्रहम् ॥
तस्यैव निष्कृतिरियं व्यासेन परिभाषिता ।
स्वयं हन्यात् षड्वर्षं स्वात् निमित्तैर्'रक्ष्मीरितम् ॥
गृहदाहादिभिः पापी कृत्वा तद्विगुणं चरेत् ।
तद्वर्षं वडवायाश्च तद्वर्षं गर्भमोचने ॥
शिशौ पौगण्डके चैव वडवाधं समाचरेत् ।

महानारदीये—

जनसङ्गे महारक्ष्ये स्वगृहे यदि पूर्वजः ॥
दिवाजननभीत्यातु ह्यं^१ हन्यान्निमित्तजैः ।
महान्तं नरकं गत्वा यमपाशनिबन्धनम् ॥
पुनर्भुवमुपागम्य जायते ग्रन्थिमान् सदा ।
बालं पौगण्डकं वापि युवानं यदि कामतः ॥

(१) वधभीरितम् इति श्रौतशुक्लपाठः ।

(२) कर्ष इति श्रौतशुक्लपाठः ।

अश्वं हन्याद् द्विजोयसु प्रायश्चित्तीभवेत्तदा ।
 कुर्यात्तत्कर्मैश्वर्यं यद्वन्दं कच्छमादरात् ॥
 वङ्गवायामर्धमुक्तं तदर्थं बालमारणे ।
 गृहे दाहादिभिर्बाहं तदर्थं गर्भमोचने ॥
 राजा योयदिमं हन्याद् युवादन्यत्र वाजिनम् ।
 स राजा नरकं गत्वा व्याधियुक्तो भवेद्भुवि ॥
 तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा विप्रस्यार्धं मनीषिभिः ।
 विश्वसु राजवप्रोक्तं शूद्रोदण्डोयथाविधि ॥
 तत्तत्स्त्रीणां तत्तदर्थक्रमेण योजनीयम् । शूद्रान् पूर्ववद् दण्डयेत्
 शतरूप्यकं वा हस्तच्छेदो वा इति सर्वथाध्याहारः । राज्ञा
 स्वोपरिपातने बधः कर्त्तव्यो नान्यथा ।
 मार्कण्डेयपुराणे—

अश्वयुद्धे तु' संप्राप्ते स्वयमारुह्य वाजिनम् ।
 यदा हन्याद्यं तत्र नान्यथादोषसम्भवः ॥
 प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

इति हेमाद्रौ अश्वबधप्रायश्चित्तम् ।

अथ उष्ट्रबधप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

पट्टने च वने राजन् प्रमादाद्वा क्रमेलकम् ।
उपायैर्जननैर्योग्यैर्मेलयित्वा महात्मभिः ॥
हत्वा पश्चात्तदा भ्रानाद्वीरवं नरकं व्रजेत् ।
तदन्ते भुवमासाद्य वक्राङ्गो जायतेऽधुना ॥
तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यव्रतं चरेत् ।
एतत्सहायमात्रेऽप्युक्तम् । स्वयं जने विप्रेषमाह ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

उष्ट्रं ज्ञात्वा द्विजोऽन्याद् दण्डायैर्गलपीडया ।
यमलोकमुपागम्य भुक्त्वा तत्रैव यातनाः ॥
ततोऽपि भुवमासाद्य जायते पञ्चवातवान् ।
तद्दोषपरिहारार्थमष्टं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥
पौगण्डे तच्छिशावर्धं तदर्धं गर्भमोचने ।
क्षत्रियोयदिमं ज्ञेयात् क्रमेलकमधर्मतः ॥
अधर्मोनाम तद्भ्रात्रा युष्मादन्यत्र उच्यते ।

नारदीये—

युष्मादन्यत्र योराजा दण्डायैर्बहुभिर्यदा ।
क्रमेलकं जनेदयत्र चरन्ने निर्जने तथा ॥
ग्रामे वा कारुण्यं त्यक्त्वा शस्त्रायैर्भृत्यचोदितैः ।
स गत्वा नरकं पापी पशुहन्ता भवेद्भुवि ॥

कारणं युद्धमेव पूर्वोक्तम् ।

तद्दोषपरिहारार्थं कायकृच्छ्रं विशोधनम् ।

विग्रसु तत्तथा प्रोक्तं पूर्वमतविचक्षणैः ॥

हन्त्याचेष्टवसो राजा दण्डयेत् तं न मारयेत् ।

तत्तत्स्त्रीणां तदर्धं स्वात् तावदर्धं प्रचोदितम् ॥

[मिश्री पीगण्डके यूनि तदर्धं गर्भविग्रवे] ।

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्तखण्डे^१ उद्धवधप्रायश्चित्तम् ।

(१) नूरोहन्त्याश्च तं राजा दण्डयेत् न मारयेत् इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

[—] चवमधिकः पाठः काशीपुस्तके दृश्यते ।

(२) प्रायश्चित्तखण्डे इति श्रौतवेदितपुस्तकबोर्नीपसम्भते ।

अथ खरहननप्रायश्चित्तम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

पशुबुद्ध्या खरं हत्वा विप्रोनिधि महापथे ।
पञ्चाज्ज्वात्वा खररति निमित्तैर्वा दुरात्मभिः ॥
स एव नरकस्थायी यावदाभूतसंग्रवम् ।
पञ्चाहवति चाण्डालोभुवमासाद्य भूमिप ॥

राजविजये—

अज्ज्वात्वा पापबुद्ध्या योविप्रोहन्त्यात् खरं मुदा ।
निमित्तैः सङ्गदोषाद्वा सहायैर्जनचो'दितैः ॥
अन्धकारे महाघोरे पञ्चाज्ज्वात्वा महान् खरः ।
इति मत्वा स पापीयान् लब्ध्वा दोषं महत्तरम् ॥
चाण्डालत्वमवाप्नोति त्रिषु जन्मसु भूमिप ।
न हिंस्यान्मृगचाण्डालं कर्मणा मनसा गिरा ॥

कूर्मपुराणे—

विप्रस्तु मृगचाण्डालं न हिंस्यात् कामकारतः ।
निमित्तैरथवा चान्यैः सहायैर्हननोद्यतैः ॥
सोऽनुभूय मरुत्पापं मातङ्गत्वमवाप्नुयात्^१ ।
तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥
खयं हत्वा तु चान्द्रं स्यात् पराकः सहसङ्गतः ।
निमित्तैर्यावकं प्रोक्तमङ्गीकारे सुवर्षसम् ॥

(१) जनतोचितं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अवाप्यते इति वेदितपुस्तकपाठः ।

“सुवर्चसे” पञ्चनख्यम् ।

राजा हन्यात् खरं मोहात् भृत्यैर्वान्त्रैः प्रमादतः^१ ।

तस्य देहविशुद्धयर्थं पराकाः परिकीर्तितः ॥

विशस्तदेव योक्तव्यं प्रयत्नेन नृपोत्तम ।

शिरो पौगण्डके चैव राजाऽर्चं परिकल्पयेत् ॥

राजा तदेव^२ कुर्वीत राजवत्सवक्षिपतिः ।

तत्स्त्रीणाम् तदर्धां योजनीयं विचक्षते ॥

शूद्रोदयाच्छतं रूप्यं न बध्नी मुनिभिः स्मृतः ।

रासभभेदेन प्रायश्चित्तमेवं योजनीयम् । तस्य पौगण्डकीमारा-
द्यपि पूर्वमुक्तम् तत्तत्सारतम्यहननप्रायश्चित्तं यथायथं योज-
नीयम् । रासभभेदा बहवः सन्ति तेषां मध्ये बहुसङ्ख्यारतया प्रवर्त-
मान एव ग्राह्यः ।

इति हेमाद्रौ खरहननप्रायश्चित्तम् ।

(१) खरं पाठः खेचितपुस्तके नास्ति ।

(२) प्रमादोऽत्रिति श्रौतखेचितपुस्तकपाठः ।

(३) बदेव इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अवेदानीं महिषी^१हननप्रायश्चित्तमाह ।

सिद्धपुराणे—

‘महिषीं यो हिजोराजा बन्धिग्वा शूद्रएव वा ।

हन्वाहन्वादिभिः क्रूरेर्मितैरुत वा स्त्रियम् ॥

स महानरकं याति कालसूत्रं सुदारुणम् ।

तदन्ते भुवमासाद्य सासासपनवान् भवेत् ॥

*महिषीमास्रजो यस्तु बाहुजोरजपादजाः ।

पृष्ठदाहादिभिर्वाचै^२र्मितैर्बहुभिर्यदा ॥

हन्ति सृत्तैः स्त्रियं पञ्चया तत्रैव निरयं गताः ।

महान्तं नरकं गत्वा ते सासावदनाऽभवन् ॥

शिवधर्मोत्तरे—

राजपुत्रोबन्धिग्वापि सुखजः पादसन्धः ।

वनमध्ये जले गेहे महिषीं यदि यत्र वै ॥

विहिंसन्ति तदा क्रूराः प्रविशन्ति च^३ ज्ञाननम् ।

पुनर्भुवसुपागम्य चार्द्रास्त्राः सम्भवन्ति ते ॥

तद्दीपयमनायासं महासान्त्वयनं विदुः ।

पञ्चगव्यविधानेन पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।

(१) महिषहनन इति चेदित्युक्तकपाठः ।

(२) महिषं इति चेदित्युक्तकपाठः ।

* शूर्पहृदाणे—इत्यधिकः पाठः चेदित्युक्तके दृश्यते ।

(३) राजा इति श्रुतचेदित्युक्तकपाठः ।

(४) च ज्ञानताम् इति चेदित्युक्तकपाठः ।

गृह्णन्मत्तयाभूवन् नान्यथा गृह्णेतसः ॥

सावेन्नवेद्^१ बालवत्सा तद्धिंसायां नराधिप ।

विप्रः कुर्यात् तदा ज्ञात्वा महासान्तपनद्वयम् ॥

राजा सान्तपनं कुर्याद्रूढजः क्षत्रियार्हतः ।

पादजः पादमात्रञ्च प्रायश्चित्तं यथाक्रमम् ।

तत्तत्स्त्रीणां तत्तदर्धं प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥

बालपौगण्डकीमारादीनि पूर्व्ववद् विचारणीयानि । स्वयं हनने
पूर्व्वं प्रायश्चित्तम् । पिशादीनां ? गृह्णदाहादिभिर्मृता यदि तदा
अर्धं प्रायश्चित्तम् । अस्त्रमहिषीत्युपेक्षया प्रायश्चित्तमकुर्व्वीचः
पूर्व्वमुक्तं नरकं भुङ्क्ता नीचतमोभवति दोषबाहुल्यात् प्रायश्चित्त-
मपि^२ बलीयः । वर्ष्वचये पञ्चगव्यमपि ।

इति हेमाद्रौ महिषोदहनप्रायश्चित्तम् ।

(१) वाचेत् तन्मी इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) प्रायश्चित्तमाचरणीयम् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अथ महिषवधप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

महिषं कामकारिणं रज्जुदण्डाभ्यामपातनैः ।
 योविप्रोवनमध्ये वा गृहदाहे जलाग्नये ॥
 निहन्वाहुष्टसङ्गाद्वाऽप्यन्धकारि मिरन्तरे ।
 स विप्रोनिधनं गत्वा महत्पापमवाप्नुयात्^१
 भुवं पुनरुपागम्य जायते भिक्षजन्मवान् ।

कूर्मपुराणे—

महिषं पूर्वजोयेन दोषेण महताहतः ॥
 हत्वा निमित्तैर्बहुभिर्भृत्यवर्गेणवापि वा ।
 अरण्ये गृहदाहे वा क्षयिकाले जलाग्नये ॥
 महान्तं नरकं गत्वा भुङ्क्ता^२ तत्रैव यातनाः ।
 पुनर्गत्वा स जगतीं भिक्षजन्म समनुते ॥

लिङ्गपुराणे—

महिषं क्षयिकाले तु ताडनेरभ्यामपातनैः ।
 गृहे वा गृहदाहे वा योहन्वात् पूर्वजोहवा ।

(१) कंसाय च इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) उह्वा इति शेषितपुस्तकपाठः ।

सृत्वाऽनुभूय नरकं स्नेच्छीभवति भूतले ।
 तस्मैव निष्कृतिरियं सृष्टा मुनिपरायणैः ॥
 अज्ञानात्तत्तच्छ्रं स्यात् प्राजापत्यं निमित्ततः ।
 परप्रेरणया वापि ज्ञात्वा वा द्विगुणं चरेत् ॥
 बाले पादस्य पीगण्डे अर्घं यूनि प्रपूर्णता ।
 राजा बणिक् पादजो वा कारणैर्वा 'निपातनैः' ॥
 भारदाह^(१)निमित्ताद्वा निम्नोक्तमहापथैः ।
 महिषं दण्डपातैर्वा हन्याद्यदिह पातकी ॥
 नरकं चानुभूयाथ स्नेच्छजातिरभूत्तदा ।
 अकामतस्तप्त^(२)कच्छं प्राजापत्यं निमित्ततः ॥
 ज्ञात्वा तद्विगुणं प्रोक्तं बाले पादं विशोधनम् ।
 पीगण्डेऽर्घं तदाज्ञेयं यूनि पूर्णमतःपरम् ॥
 बाहुजोरुजयोरेवं प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।
 पादजे पादकच्छं स्यात् तप्तस्त्रीणां तथा पृथक् ॥
^(३)अर्घ्यार्धधनमानेन योजनीयं यथाक्रमम् ।
 विप्रस्तु महिषं हत्वा भिक्षोवा जायते तथा ॥
 राजा च पीकसो भूयात् बणिग्वैणवजातिमान् ।
 शूद्रः सङ्करतामेति महिषोजायते वने ॥

(१) वापि पातनैरिति काशीवेदितपुस्तकोः पाठः ।

(२) भारदाहनिमित्ताद्वा इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तदा कच्छं इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(४) अर्घ्यार्धेन च मानेन इति श्रीतपुस्तके पाठः ।

तत्तद्वारी तदा भूयात् तद्दीपात्तत्परिग्रहः ॥

अतोऽहं विस्वात्महिं विप्रोवा राजवत्तमः ॥

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्तसूत्रे महिषवधप्रायश्चित्तम् ।

‘अजबधप्रायश्चित्तमाह ।

महाराजविजये—

अजं वस्तं हिजो हन्यात् कारणेन विना नृप ।

नरकं चानुभूयाद्य ततः शुनो^१ भवेत् कलौ ॥

लिङ्गपुराणे—

ब्राह्मणो निर्निमित्तेन वस्ताजौ निहनेत्तथा ।

नरकं कालचक्रान्तु ह्यनुभूय महत्तरम् ॥

पुनः क्षामुपगम्याद्य सूनुर्भवति पूर्वजः ।

यज्ञार्थं^२ हन्ति यो विप्रो^३ अन्नन्तं फलमश्नुते ॥

गौरीकाण्डे—

यज्ञार्थं हन्ति योविप्रो अजं मेघं सुपुण्यधीः ।

स याति ब्रह्मणः स्थानं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥

कारणेन विना राजन् अजं वस्तं न हिंसयेत् ।

योविप्रो धर्ममुक्तश्च पापमेतत् समाचरेत् ॥

स याति नरकं घोरं शुनो^४ जन्माभवेदिह ॥

कूर्मपुराणे—

यागार्थं^५ हन्ति योविप्रः अजं लोकपरायणः ।

स याति ब्रह्मसदनं ब्रह्मणा सहमुच्यते ॥

(१) वस्तबधप्रायश्चित्तमिति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) सूनुर्भवेदिति श्रौतपुस्तके पाठः ।

(३) बहि यो विप्रः इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(४) अन्नन्तफलमश्नुते इति श्रौतपुस्तके पाठः ।

(५) शुनोजन्माभवेदिह इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

वसं वापि हनेद्यस्तु स यातोन्मपदं शुभम् ।
 यागार्थं हिंसनं प्रोक्तं हयोर्ब्रह्मविस्मृतयोः ॥
 निष्कारणेन तं हन्यात् यमलोकं सुदारुणम् ।
 गत्वा भुवमुपागम्य शत्रुर्भवतिचाक्षयः ॥
 तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।
 'सङ्गाहा यदिगत्वा तु निमित्तैर्यदि हिंसयेत् ॥
 प्राजापत्यं तथाकुर्यात् तथैवाजबधे नृप ।
 प्राजापत्यं भुवोभर्तावचिककुर्यात्तथैव च ॥
 शूद्रे^१भिश्चाप्रकर्त्तव्या तत्तत्स्त्रीणां तदर्द्धकम् ।
 बालपौगण्डयूनां यथाक्रमेण^२ प्रयोजनीयम् ॥

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्तस्थले अजबधप्रायश्चित्तम् ।

(१) स याति परमं यदं इति श्रौतकाशीपुस्तकपाठः ।

(२) ब्रह्मत्वा यदि इति श्रौतकाशीपुस्तकपाठः ।

(३) शूद्रेभिश्चा प्रकर्त्तव्या इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) यथाक्रमं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अथ द्रुमच्छेदप्रायश्चित्तमाह ।

गौरीकाण्डे —

इन्धनार्थं द्रुमच्छेदी ग्रामे वाऽरण्यमध्यतः ।

क्षत्तव्यं वा नरयेष्ठ स याति नरकं ध्रुवम् ॥

एतत्साधारणवृक्षविषयम् । यस्मिन्निवृक्षच्छेदने विशेषमाह
कूर्मपुराणे—

वैकङ्कतश्च खदिरः किंशुकस्तम्ब^(१) एव च ।

उदुम्बरश्च न्यग्रोधः शमी विस्वस्तथैव च ॥

^(२)क्षेमातकश्च सरलएते ^(३)यस्मिन्निवृक्षकाः ।

चूतश्च तिन्त्रिषीवृक्षः कपित्थामलकौ तथा ॥

कोविदार^(४)तक्षकश्चैव निम्बवृक्षोमधुद्रुमः ।

अश्वत्थवृक्षश्चैव नारिकेलश्चैव च ॥

पुते^(५) वन्याः ।

चम्पकः पनसश्चैव ^(६)मातुलङ्गोऽर्जुनस्तथा ।

अम्बीरैर^(७)वृक्षश्चैव नारिकेलश्चैव खर्जूरः ॥

(१) क्षयश्च एव च इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) क्षेमातकश्च इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) यस्मिन्निवृक्षका इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(४) कोविदारश्चैव इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(५) ते वन्या इति शेषितपुस्तकपाठः श्रुतपुस्तके तु अवन्यमनोपपन्नम् ।

(६) मातुलङ्ग इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(७) नारिकेल इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

दाडिमोवदरीवृक्षः कुरण्टकचिरण्टकौ ।
गुञ्जावृक्षश्च^१ वकुलो नीपवृक्षस्तथैव च ॥

एते ह्यारामजाः—

भक्षातको वृहत्पर्णोये ये वृक्षा मञ्जीवताः ।
तथैव नीचवृक्षाये फलवन्तश्च पुष्पिताः ॥
वन्य^२वृक्षा अमी राजन् एतेषु यदि हिंसनम् ।
तस्यैव तारतम्येन प्रायश्चित्तमिहोच्यते ॥
कथ्यर्थं यज्ञपातार्थं यम्बिन्ध्यात्कुलजं सकृत् ।
तस्यैव निष्कृतिरियं कथिता मुनिसत्तमैः ॥
इन्धनार्थं द्रुमच्छेदी तस्य दोषोपशान्तये ।
प्राजापत्यं सकृत् कृत्वा शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥
कथ्यर्थं वृक्षहा पापी प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।
कथ्यर्थमिन्धनार्थं वा यज्ञवृक्षविभेदने ॥
पराकं तत्र कुर्वीत शुद्धोभवति वृक्षहा ।
वैकृतस्य^३ विच्छेदी प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
खदिरे किंशुके चैव पराकः शुद्धिरीरितः^४ ।
उदुम्बरे च न्यग्रोधे पराकात् पूर्व्ववच्छुचिः^५ ॥

(१) गुञ्जावृक्षो च वकुलो नीपवृक्ष इति स्मृतपुस्तकपाठः ।

(२) वन्यवृक्षा इति स्मृतपुस्तकपाठः ।

(३) वैकृतं च विच्छेदी इति स्मृतपुस्तकपाठः ।

(४) शुद्धिरीरिता इति स्मृतपुस्तकपाठः ।

(५) शुद्धिरिति वेजितपुस्तकपाठः ।

विष्वाश्वत्थौ यदा भिन्धात् तदा चान्द्रायणं चरेत् ।
 श्लेषान्तके^(१) शमोद्वक्षे देवदारौ वके^(२) तथा ॥
 मयूरपादवृक्षे च मेदने तप्तमुच्यते ।
 भस्मातके वृक्षत्पणे^(३) 'ये ये च फलपुष्पिताः ॥
 तथैव नीचवृक्षा ये तेषां भङ्गे वनेऽपि च ।
 प्राजापत्यं वनच्छेदी नीरवृक्ष^(४) समा नु ते ॥
 [भस्मातके वृक्षत्पणे कायकच्छं समाचरेत् ।]
 तित्तिषीचूतवृक्षे च बहुजन्तूपकारिणि ॥
 कपित्थामलकच्छेदे^(५) सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ।
 [कोविदारतरौ निम्बे प्राजापत्यं विशोधनम् ॥]
 मधुद्रुमे जम्बुतके^(६) प्राजापत्यञ्च पूर्ववत् ।
 नदीवृक्षे त्वशोके च पूर्ववत् शुद्धिरीरिता ॥
 खर्जूरं नारिकेलं च तालहिमालयोस्तथा ।
 तप्तकच्छं चरेद्दिहान् छेददोषोपशान्तये ॥

-
- (१) श्लेषान्तको शमोद्वक्षे इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (२) देवदारवकास्तथा इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (३) कायकच्छं समाचरेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (४) नीचवृक्षसमा न ते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 [] अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।
 (५) कपित्थामलकच्छेदी इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 [] अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।
 (६) जम्बुतके इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

वनच्छेदी महापापी कुर्वाचान्द्रक्ष भक्षयम् ।
 जम्बीरमातुलङ्गान् वा च्छित्वा पापविशुद्धये ॥
 सम्यक् ज्ञात्वा शुचिर्भूत्वा गीताशास्त्रं पठेत् क्रमात् ।
 पुष्पारामस्य विच्छेदी देवद्रोहीति गद्यते ॥
 तद्दोषपरिहारार्थं गायत्रीसप्तमाचरेत् ।
 तटाककूपकासारच्छेदने विप्रसत्तम ॥
 पूर्ववत्तद्वदं कृत्वा कायकृच्छ्रं समाचरेत् ।

एतदल्पतटाकच्छेदविषयम् । महातटाकच्छेदने विशेष'माह—
 देवलः—

बह्मदस्त्रोन्नवे^१ राजन् तटाकस्य विभेदने ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा कपालध्वजवर्जितम् ॥
 पुनः संस्कारस्तपसात् शुचिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
 अन्यथा पतितं^२ विद्यात् नालपेत्तं कदाचन ॥

अल्पाल्पतटाकच्छेदने । *

“द्विजः पापी पुनर्बुद्धा चरेच्चान्द्रायणं सकृत् ॥
 चान्द्रायणं पराकृष्टं तद्वयं पूर्णशून्ययोः ।

देवाधिष्ठितालयच्छेदने^३ चान्द्रायणं शून्यालयच्छेदने पराकर्मित्वर्थः
 एवं रेणुकालयादिषु वेदितव्यम् । काशीचापायादिषु क्षेत्रेषु

(१) निषेधमाह इति श्रुतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) बह्मदस्त्रोन्नवराजन् इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(३) विन्यास इति पाठः श्रुतशेषितपुस्तकयोः ।

* अल्पाल्प इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(४) देवाधिष्ठितालयच्छेदने इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

देवाधिष्ठितेषु शून्धेषु वा च्छेदने वृक्षस्तटाकच्छेदप्रायश्चित्तवत्सर्वं
कुर्यात् ।

राजा बणिग्वा एतेषां पूर्वोक्तानां विभेदने तत्प्रायश्चित्त-
द्विगुणं चरेत् । पादजस्त्रं तत्तद्गुरुलाघवतया सहस्रं शतं दश
वा क्रमेण दण्डयेत् राजा सम्यग्विचार्य ।

तत्तत्स्त्रीणां तत्तद्विभेदने तत्तदर्धप्रायश्चित्तं कल्पनीयम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते प्रायश्चित्ताध्याये

द्रुमच्छेदप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽनाश्रमिणः प्रायश्चित्तमाह ।

कुमारविजये—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
 चत्वारश्चाश्रमास्वेते पञ्चमो^१ नोपपद्यते ॥
 वानप्रस्थाश्रमस्तेषां कलौ नास्तीह^२ दुस्तरः ।
 आश्रमास्त्रिविधा राजन् परलोकप्रदायिनः ॥
 ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्यं कृत्वा भार्यां समुदहेत्^३ ।
 कुर्याद्यागादिकान् धर्मान् यत्रायं^४ पापशङ्कया ॥
 'न त्यजेदिह कर्माणि त्यक्त्वा पापं समश्रुते ।
 ज्ञानं सन्ध्यां जपं ह्रीमं ब्रह्मचर्यञ्च तर्पणम् ॥
 'उपासनं देवपूजां वैश्वदेवं तथातिथिम् ।
 सायंसन्ध्यां तथा ह्रीमं धर्मशास्त्रविचारणम् ॥
 एवं गृही यदा कुर्यात् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 शिवलोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
 अतःपरन्तु संन्यासः कार्योविद्वद्भिरादरात् ।
 न काश्चन प्रगृह्णीयात् नैकभिक्षां समाचरेत् ॥

(१) पञ्चमं नोपपद्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) दुस्तरादिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) समुदहरेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) यत्रायं पापशङ्कया इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) न जानेदिह इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) उदासनमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) अवाप्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

न कुर्यान्नोक्तवार्त्तां वा प्रणवं नित्यमाचरेत् ।

एवं यः कुरुते नित्यं परं निर्व्वाणमश्रुते ॥

गृहस्थस्य यदा राजन् पत्नीनाशो भवेदिह ।

तदा प्रभृत्ययं विप्रो 'अनाश्रम इतीरितः ॥

दानव्रतेषु आशेषु नित्यकर्म्मसु केषु च ।

नाधिकारो भवेत्तस्य 'तस्मादुद्वाहयेत् पुनः ॥

'पञ्चाशद्वर्षादूर्ध्वं विवाहो न समीचीनो महादोषसम्भवात् ।

तदाह गौतमः—

पञ्चाशद्वर्षादूर्ध्वं न आह्वं पाणिपीडनम् ।

'कलेर्युगस्य दुष्टत्वात् त्याज्यमाहुर्मनीषिणः ॥

युवानं प्रीणयेन्नारी स्वयं जीर्णाऽपि सर्व्वदा ।

व्यभिचारात् कुलं नश्येत् कुलनाशात् 'कुलाङ्गनाः ॥

'भ्रश्यन्ति 'सङ्करस्तेन सङ्करो नरकाय वै ।

नरकावागुवर्त्तन्ते तस्माद्भ्रश्यन्ति पण्डिताः ॥

कलत्रं यस्य यत्रैव म्रियते तत्परित्यजेत् ।

तदा प्रभृत्यसौ विप्रः अनाश्रम इतीरितः ॥

(१) सर्व्वकर्म्मसु निमित्त इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तस्मा उद्वाहयेत् इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(३) पञ्चाशद्वर्षादूर्ध्वमिति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।

(४) कलौ युगस्य इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(५) कुलाङ्गना इत्येकवचनान्तमेव क्रीतखेचितपुस्तकयोर्दृश्यते ।

(६) भ्रश्यन्ति इति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।

(७) सङ्कराभुवन् इति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।

अग्निपूर्वो^१ गृहस्थः स्वात् सोमयाजी विशेषतः ।
 तयोर्यदि मृता भार्या तज्जन्म विफलं भवेत् ॥
 तस्मादनाश्रमे वासोन स्वातव्योद्विजन्मभिः ।
 अग्निहीनोयदा विप्रः पतिहीना यदाङ्गना ॥
 न तयोर्भाषणं कुर्यात् न पश्येत् शुभकर्मसु ।
 अनाश्रमो द्विजो विप्रो^२ यावज्जीवति भूतले ॥
 मासि मासि नरत्रेष्ठ प्राजापत्यं विशुद्धये ।
 अन्यथा दोषमाप्नोति^३ मृतोनरकमनुते ॥
 यद्यशक्तस्तथा कर्तुं कुर्याद्वा मृत्युनन्तरम् ।
 ततः शुद्धिमवाप्नोति परलोकांश्च विन्दति ॥

लिङ्गपुराणे—

अनाश्रमस्य यावन्ति दिनानि सुनिसप्तम ।
 मासि^४ मासि च तावन्ति गणयित्वा तदात्मजः ॥
 तावत् क्षण्णाणि कुर्वीत म्रियमाणि ज्ञानाश्रमे ।

[इत्यनाश्रमिणः प्रायश्चित्तम् ॥]

(१) अग्निपूर्व्यं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) नस्तु इति काशीपुस्तकपाठः ।

(३) मृत्वा इति काशीपुस्तकपाठः ।

(४) मासीक इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

[] अर्धं पाठः केचित्तपुस्तके नोपलभ्यते ।

अथ भृतकाऽध्यापनप्रायश्चित्तम् ।

कृत्वा तदवरं^१ कर्म परलोकविगर्हितम् ।
स्वं गृहीत्वा द्विजोयसु जीवयन् पठते श्रुतिम् ।
स विप्रो भृतकाध्यापी तन्मुखं नावलोकयेत्^२ ॥

कूर्मपुराणे—

यो विप्रो भृतकं^३ धृत्वा मासि सासि प्रचोदितम् ।
शिक्षानध्यापयेद्देदं साक्षान्नारायणकर्म ॥
स वै नारायणद्रोहो स च वै सृतकी भवेत् ।
न यीम्योद्विष्यकव्येषु न दानेषु सुनीश्वराः ॥
वेदाधराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः ।
तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशयः ॥
मासं गृहीत्वा भृतकं यः पठेद्देदं^४मादरात् ।
स वै नारायणद्रोही सर्व्वदा तं परित्यजेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

येभ्यो गृहीत्वा भृतकं शिष्येभ्योऽयं प्रकीर्तयेत् ।
दिने दिने ब्रह्महत्यापापञ्च समवाप्यते ॥

-
- (१) तद्वर्षं इति काचीश्रीतपुस्तकपाठः ।
(२) नावलोकनं इति श्रीतपुस्तकपाठः ।
(३) वो धृत्वा भृतकं विप्रः इति श्रीतपुस्तकपाठः ।
(४) पठेद्देवतातरं इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

मरीचिः—

द्विजेभ्यो वाऽन्यजातिभ्योयोभूत्वा^१ भूतकं पठेत् ।
 स एव नरकस्थायी यावदाभूतसंग्रहम् ॥
 शाखा^२पूर्वं वदेद्यसु भूतकं पापकपिचम् ।
 धृत्वा संवत्सरं वापि आरण्यकमथापि वा
 ब्रह्महत्यामवाप्नोति निष्कृतिर्न हि विद्यते *
 ब्रह्मजन्तुसमः सोऽपि भूतकं यसु संवदेत् ॥

जाबालिः—

अष्टं यो भूतकं धृत्वा^३ वेदपाठी द्विजोयति ।
^४तस्य चान्द्रवर्षं प्रोक्तं भूतकं योवदेद्विजः ॥
 अष्टद्वयं वदेद् यसु तस्य पापस्य शोधनम् ।
 पञ्चाप्तापसमायुक्तः कुर्याच्चान्द्रवतुष्टयम् ॥
 अष्टद्वये तु शुद्धः स्वात् षड्भिश्चान्द्रैर्यथाक्रमम् ।
 ततश्चर्चं ब्रह्महत्या ललाटे द्विजवर्जितः ॥

नारदीये—

पंक्तिभेदौ घृषक्पाकी ब्राह्मणानाञ्च निन्दकः ।
 आदेशी वेदविक्रता पक्षैते ब्रह्मघातकाः ॥

(१) धृत्वा इति श्रौतश्रुतपुस्तकपाठः ।

(२) शाखा पूर्वं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

* वध्यते इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) धृत्वा इति वैदिकपुस्तकपाठः ।

(४) तस्य चान्द्रवर्षं प्रोक्तं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

योभूत्वा भृतकं विप्रोवत्सरचयमादरात् ।
 वेदपाठ^(१) द्विजातिभ्यो वदेत्सर्वसमन्वितः ॥
 ब्रह्महत्याव्रतं पाप मनवाप्य बुधोपमः ।
 अतःपरं ब्रह्महन्ता ललाटे चिह्नवर्जितः ॥
 [ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् कपालध्वजवर्जितम् ।
 ततः शुद्धिमवाप्नोति कपालध्वजवर्जितम्] ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

ब्रह्महा वेदविघ्नोऽप्यश्लीषतचारणे ।
 ततोदेहविशुद्ध्यर्थं तप्तकण्ठं समाचरेत् ॥
 पञ्चाहयोः पृथक् कर्म कर्त्तव्यं विविचोदनात् ॥

भरीचिसंहितायां—

आचार्यकृत्विजो ब्रह्मा तुलायां गोषु लाङ्गले ।
 तथैव भृतकाध्यापी कल्पपादपसंघे ॥
 हिरण्यधेनुहर्त्ता च हेमहस्तिरथसङ्घे ।
 धरां गृह्णन् कल्पलतां जघन्यो^(२) विप्रसत्तम ॥
 उल्लेख्येषु दानेषु आचार्योयदि वा भवेत् ।
 तुलादिसप्तदानेषु आचार्योब्रह्मकृत्विजः ॥

(१) वेदपाठः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) बुधोपमः इति श्रौतपुस्तके पाठः ।

[] अयं श्लोकः श्रौतकाशीपुस्तकबोर्ने दृश्यते ।

(३) न हन्य इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

'प्रायश्चित्ताधिकं कृत्वा पुनः कर्म समाचरेत् ।
 यावत् कुर्युः पुनः कर्म आचार्यश्चत्विजोयदि ॥
 नष्टद्रव्या न संस्थाप्याः शुभकर्मविवर्जिताः ।
 पुनः कर्मविहीनाय^१ कुर्यात् यागादिकं सक्तम् ॥
 न तस्य फलमाप्नोति कृत्वा दानशतैरपि ।
 अक्षत्वेदं पुनः कर्म^२ स्मियते यदि दैवतः ॥
 तत्रापि कर्म कर्त्तव्यं नान्यथा लोकमाप्नुयात् ।
 एतेषां चत्विजां^३ विद्याद् आचार्याणां विशुद्धये ॥
 न च कर्म प्रवक्तव्यं कर्त्तव्यं^४ शुभलिप्सुभिः ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
 अतकाध्यापनप्रायश्चित्तम् ।

(१) प्रायश्चित्ताधिकं इति श्रौतकाशीयुक्तकाशोः पाठः ।

(२) विहीनो नः इति श्रौतयुक्तकाशः ।

(३) चित्तवन्ते इति खेचित युक्तकाशः ।

(४) विद्यात् इति श्रौतयुक्तकाशः ।

(५) प्रकर्त्तव्यं इति श्रौतयुक्तकाशः ।

द्वैवैवर्त्त—

शिक्षो यस्तु धनं धृत्वा भृतकं पूर्ववदहेत्^१ ।

शास्त्रासमाप्तिपर्यन्तं स चाण्डालसमीभवेत् ॥

शिवपुराणे—

भृतकाध्यापिनो ऋवेदान् शिक्षो देत्वा धनं वधु ।

पतितः स पुमान् सद्यः पातकी स्वात्मसंशयः ॥

ततः शुद्धिमवाप्नोति भृतकाध्यायी^२ वै द्विजः ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

भृतकाध्ययनप्रायश्चित्तम् ।

(१) पूर्ववद वदन् इति श्रौतकायोपुस्तकपाठः ।

• वेद इति कायोपुस्तकपाठः ।

(२) धृत्वा इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) भृतकाध्यापकोद्विज इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

देवसधर्मे—

वेदान्तं मन्त्रशास्त्रं वा वेदं वा तत्त्वमेव वा ।

ब्रह्मबन्धुस्योविप्रोविष्णुस्तु यदि वर्तते ॥

सर्वेषु चाभिमानेन ऐश्वर्यमदवत्तया ।

सद्योवै नरकस्थायी पतितः सर्वकर्मासु ॥

पद्मपुराणे—

वेदं वा तस्त्वं तस्त्वं वा तथा [वेदाङ्गं मेववा] ।

गुरोरधीत्य सकलं विष्णुस्तु मदवत्तया ॥

[महाभारते—

भृतकाध्ययनं कुर्वन् द्विजो यस्य धनेक्षया ।

शास्त्रामात्रं तदर्धं वा स चाण्डालत्वमाप्नुयात् ॥

पद्मपुराणे—

अन्तेवासी धनं धृत्वा भृतकाध्ययनं चरेत् ।

स विप्रो नरकान् याति अन्तेवासी महान् बहून् ॥

(१) देवसः इति श्रौतकाशीपुस्तकपाठः ।

।। सर्वं पाठः श्रौतवेदितपुस्तकयोर्नोपपन्नः ।

।। अगजोरेण्वोरन्तर्गतः पाठः भृतकाध्ययनमावृत्तप्रकरणशीलः लिपिकर
प्रसादादेव खलु व्याघात इति सम्भाव्यते ।

(२) दन्वा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) महारुक्नु इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

नरकान्भीकरान् भुक्त्वा तदन्ते भिक्षजातिषु ।
 मासं पठित्वा भृतकं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
 मासद्वये पराकः स्यात् चान्द्रं मासत्रये^१ स्मृतम् ।
 षष्मासे तु षड्भ्यं स्वात् वक्षरे तत्त्रयं चरेत् ॥
 अष्टत्रये तु पूर्णं स्वात् ततः पापीति विग्रहा ।
 ब्रह्महत्याघ्नं कुर्यात् द्वादशाब्दं समाहितः ॥
 अथवा त्रिः परिक्रम्य पञ्चाशत्कोटिविस्तरम्^२ ।
 स सर्वशास्त्रहन्ता स्यात् सर्वकर्मसु गर्हितः ।
 पतितस्त्वैव^३ यत्पापं तत्पापफलमनुते ॥]

गारुडपुराणे—*

पादं वापि तदन्तं वा तत्त्वं मन्त्रमथापि वा ।
 विस्मृत्य योद्विजो गर्वात् वर्त्तते यद्यहर्निशम् ॥
 प्रत्यहं गोबधे पापं स प्राप्नोति न संशयः ।
 मासमात्रे^४ पराकः स्यात् तप्तं मासत्रये स्मृतम् ॥
 ऋतुत्रयेऽपि चान्द्रं स्यात् अष्टेत्वीहासकं चरेत् ।
 वर्षद्वये महापापी पतितस्तत्परं विदुः ॥

(१) मासद्वये इति ज्ञातपुस्तकपाठः ।

(२) विस्मृतम् इति श्रीतन्त्राशीपुस्तकपाठः ।

(३) पतितस्त्वैव तत्पापमिति श्रीतन्त्राशीपुस्तकपाठः ।

* अथ पाठः काशीपुस्तकानुसृतः ।

(४) मासमात्रं इति श्रीतन्त्राशीपुस्तकपाठः ।

प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा दक्षिणां गुरवे ददन् ।
सव्यं पादं पुनर्धृत्वा अभ्यसेत् पूर्ववत् क्रमात् ॥
अन्यथा दोषमाप्नोति नरकाद्याधिगच्छति ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
अधीतिविकृतिप्रायश्चित्तम् ।

अथ गुरुधिकारप्रायश्चित्तमाह ।

‘पद्मपुराणे—

जनिता चोपनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।
 श्वशुरश्चाग्रजो भ्राता पश्चैते गुरवः स्मृताः ॥
 अन्नदाता भयक्ता क्रता^१वाधानदायकः ।
 मातुलश्च पितृव्यश्च धर्मशास्त्रोपदेशकः ॥
 [पुराणसंहितावक्ता गीताशास्त्रोपदेशकः ।]
 बुद्धिप्रदः कुबुद्धीनामाचार्यः सर्वकर्मसु ॥
 एते वै गुरवो लोके पूज्या वन्द्याश्च सादरम् ।
 एतेभ्यो^२ नापकुर्वीत एतद्वाक्यं न लङ्घयेत् ॥

‘स्कन्दपुराणे—

जनिता चोपनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।
 तथस्ते गुरवः प्रोक्ताः उपाध्यायास्तथापरे ॥
 त्रिषु द्रोहं न कुर्वीत कर्मणा मनसा गिरा ।
 पितुरभावे ज्येष्ठभ्राता पितृव्यादिभिरुपनीतो गायत्री-मान-

-
- (१) वाद्ये इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (२) चोपनीता च इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।
 (३) क्रीता वा धनदायकः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 [इदं लोकार्धं क्रीतपुस्तके नोपलब्धम् ।
 (४) एतेभ्यो नहि धिकारः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (५) स्कान्दे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

कङ्कः । अतएव पित्र्भाता गुरुः [तेषां द्वितीयदेशकत्
परमगुरुः] त्रयोगुरुः, इतरे वन्द्याः । अतएव त्रयाणां मध्ये
एकं वा नोपेक्षेत न द्विधा नौदासीन्यं वा कुर्यात् ।

तथैव नारदः—

गुरुंस्वंकृत्य हुङ्कृत्य योवदेकन्दधीर्नरः ।

सोऽरण्ये निर्जने देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥

स्कन्दपुराणे गौरीकाण्डे—

पितरं वा गुरुं वापि ज्येष्ठं भ्रातरमेव वा ।

त्वङ्गारं वाथ हुङ्गारं कृत्वा पुनः स पापभाक् ॥

तदन्ते नरकं भुङ्क्ता पुनर्जन्म प्रपद्यते ।

पापाद् योनिषु रक्षःसु तथैव च कुयोनिषु ॥

[तदन्ते भुवमासाद्य राक्षसत्वं भजेदिह ।]

तद्दोषपरिहारार्थं नाचिकेतं व्रतं चरेत् ॥

(१) पिता भ्राता वा गुरुः इति शेषितपुस्तकपाठः ।

[—] अयं पाठः श्रौतकाशीपुस्तकबोर्नोपलब्धः ।

(२) नोपेक्षयेत् इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) नोदासीनं वा इत्येव पाठः श्रौतशेषितपुस्तकबोः ।

(४) निर्जने इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(५) स पापभुक् इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(६) इदमर्थं शेषितपुस्तके नास्ति ।

(७) नरकं चेष्टं इति शेषितपुस्तकपाठः ।

[—] अयं पाठः श्रौतपुस्तके नास्ति ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

यः पुत्रः पितरं ज्येष्ठं गुरुं वापि निपीडयेत् ।
 एकशब्देन नामोक्ता त्वङ्कारं हुङ्कतिश्च वा ॥
 वदेद्यदिह पापात्मा नरकं याति दारुणम् ।
 पुनर्भुवमुपागम्य राक्षसोभवति द्रुमे ॥
 तद्दोषपरिहारार्थं नाचिकेतव्रतं चरेत् ।

देवीपुराणे—

नाचिकेताः पुरा राजन् गुरुं चोद्दालकं प्रति ।
 प्रतिभाष्य तदा गत्वा दृष्ट्वा यमपुरं महत् ॥
 पुनर्गत्वा भुवः पृष्ठं पितरं प्रणिपत्य च ।
 तद्वाक्येन ततः पश्चात् देहशुद्ध्यर्थमादरात् ॥
 चकार मण्डलं तत्र गवां क्षीरं दिने दिने ।
 पीत्वा शुद्धिमवापाय चाण्डाल्यादिप्रसक्तमः ॥
 ततः परं विशुद्धात्मा पितरं प्रतिपादयेत् ।
 अथवा देहशुद्ध्यर्थं षड्विंशं कृच्छ्रमाचरेत् ।

कलौ युगे नाचिकेतव्रतस्य दुष्करत्वात् षड्विंशं प्राजापत्यं कुर्यात्
 इति ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
 गुरुधिकारप्रायश्चित्तम् ।

१ अथाज्ञानप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेय पुराणे—

विप्रसु सत्कुले भूत्वा वेदशास्त्राधिकारवान् ।
 अयं गुरुरियं माता ज्येष्ठोऽयं मातुलोऽपि वा ॥
 अयं विद्वानिदं शास्त्रमाचारोमुनिचोदितः ।
 वेदोऽयं दैवतं चेदं इदं तीर्थमियं नदी ॥
 इति सर्व्यं स सहसा शीघ्रं विस्मृतवान् यदि^१ ।
 उन्मत्त इव वर्त्सेत स चाग्नः परिकीर्तितः ॥

लिङ्गपुराणे—

मातरं पितरं श्वश्रूं गुरुं देवं तथाऽनलम् ।
 विप्रं गां व्रतिनं नारीं^२ समुपेक्ष्य सदा नरः ॥
 यो वर्त्सेत सदा तात स विप्रोऽग्न इतीरितः ।
 तस्य^३ वै निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्धर्मवित्तमैः ॥
 प्रत्यहं दोषशान्तिर्थं महापातकनाशनम् ।
 तण्डुलप्रस्थमात्रेण पाचयित्वा चरुं मुदा ॥

(१) अथ इत्यर्थो न इदंः क्रीतपुस्तके ।

(२) विस्मृतवानथ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) सर्व्यो न सदा नरः इति क्रीतवेदितपुस्तकपाठः ।

(४) तस्येत इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

अज्ञानप्रायश्चित्तम् ।

१३३

भक्षयेद्देवतोद्देशे मण्डलेन विशुध्यति ।

अन्यथा दोषमाप्नोति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

इति हेमाद्रिविरचिते प्रायश्चित्ताध्याये

अज्ञत्वप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽप्यविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

शिवपुराणे—

तण्डुलाश्च तिलामाषाः फलं पुष्पं तथा गुडम् ।
नागवल्लीदलं पूगं चूर्णं कर्पूरमेव च ॥
कस्तूरी कुङ्कुमं मूलं दुग्धं दधि घृतं तथा ।
कृष्णाजिनश्च रुद्राक्षं ब्रह्मसूत्रं कमण्डलुः ॥
ताम्रं कांस्यं तथा वस्त्रं कम्बलं रोचनं तथा ।
लवणं तिन्त्रिणीयाकं पक्कमचं मुनीश्वराः ॥

इमान्यपस्थानि विप्राणां । एकैकविक्रये ब्रह्महाऽसौ भवति ।
कार्पासताम्रकांस्यवपुसीसायःपिण्डविक्रये पञ्चालजातिमान् भवेत् ।
महानारदीये—

कार्पासताम्रकांस्यवपुसीसायःपिण्डविक्रये ।
पञ्चालजातिमान् विप्रो नरकं प्रतिपद्यते ॥
[तण्डुलाश्च तिलान् माषान् फलपुष्पगुडान्यपि ।
नागवल्लीदलं पूगं चूर्णं कर्पूरमेव च ॥
कस्तूरीकुङ्कुमं मूलं दुग्धं दधि घृतं तथा ।
कृष्णाजिनश्च रुद्राक्षं ब्रह्मसूत्रं कमण्डलुम् ॥
ताम्रं कांस्यं तथा वस्त्रं कम्बलं रोचनं तथा ।
तिन्त्रिणीं लवणं मूलं शाकमचं द्विजोयदि ॥]

'विक्रयित्वा तथा जीवेत् स तु शूद्रो न संशयः ।
 एतानि विक्रयित्वा तु हव्यकव्यानि चादरात् ॥
 पितरोनोपतिष्ठन्ति आहकर्त्ता महानपि ।
 स्वारामसम्भवान् क्रीत्वा उचितव्ययमाचरेत् ॥
 अन्यथा दोषमाप्नोति प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 धनस्य संग्रहार्थं द्विगुणं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
 उचितव्ययसिद्धार्थं गव्यं विप्रो न विक्रयेत् ।
 षण्मासान् लोभतः कृत्वा शूद्रो भवति निश्चयः ॥
 तत्र क्रीत्वा द्विजगृहे पैटकादीनि^१ सञ्चरेत् ।
 भोक्तारो दोषवन्तस्ते कर्त्ता स्यात् पातकी भुवि ॥
 विप्रसु पक्षमात्रञ्च गोरसं विक्रयेद्यदि ।
 तस्य देहविशुद्ध्यर्थं तप्तकृच्छ्रमुदीरितम् ॥
 मासं वा विक्रयित्वा तु चान्द्रायणमुदाहृतम् ।
 ऋतुद्वयं विक्रयित्वा मण्डलं यावकं चरेत् ॥
 ऋतुत्रये^२ तु विक्रीय ब्रह्मोक्तं तस्य वै ध्रुवं ।
 षड्विंशं गोरसं पक्त्वा पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

(१) इतः पूर्वं "तण्डुलादीनि पूर्वोक्तानि अक्षान्मानि" इत्यधिकः पाठः क्रोत-
 काशीपुस्तकयोः समुपलब्धः ।

(२) पैटकाणीह सञ्चरेत् इति क्रोतपुस्तकपाठः ।

(३) यदि क्रीत्वा इति क्रोतशेषितपुस्तकपाठः ।

(४) अवाप्यते इति शेषितपुस्तकपाठः ।

मासमात्रं पयः पक्त्वा पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
 तद्गृहे यो द्विजः क्रीत्वा पूर्ववन्माससंस्थया ।
 कुर्याद्देहविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं यथाक्रमम् ॥
 षण्मासं तत्र यः क्रीत्वा^१ तावुभौ समपापिनौ^२ ।
 तयोरुक्तविधानेन प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।
 कृष्णाजिनश्च रुद्राक्षं ब्रह्मसूत्रं कमण्डलुम् ॥
 ताम्रं कांस्यं तथा वस्त्रं कम्बलं रोचनं तथा ।
 विक्रयित्वा द्विजो यस्तु मासं मासद्वयश्च वा ॥
 मासे पूर्णे पराकः स्यात् द्वितीये चान्द्रभक्षणम् ॥
 मासत्रये च पूर्णे तु मण्डलं यावकं चरेत् ।
 षण्मासं विक्रयित्वा तु पतितः स्यान्न संशयः ॥
 केशानां वपनं कृत्वा पुनर्मौर्च्छीं विधानतः ।
 कृत्वा षण्मासपर्यन्तं अप्रमुष्टि^३गवाङ्गिकम् ॥
 पश्चात् शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा तस्य निष्कृतिः ।
 लवणं पक्कमन्नञ्च द्विजो मासस्तु विक्रयेत् ॥
 स शूद्रयोनिमासाद्य शूद्रवत् वर्धते तथा ।
 तस्यैव निष्कृतिरियं वस्त्रं यावकं चरेत् ॥

(१) पीत्वा इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) समपापिनौ इति पाठान्तरम् ।

(३) अप्रमुष्टिं गवेदिकं इति वेदितपुस्तकपाठः अप्रमुष्टिगवेदिकं इति श्रीत-
पुस्तकपाठः ।

अपश्यविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

१३७

तस्योपनयनं भूयः छात्रा बुद्धिमवाप्नुयात्' ।

रौरवं नरकं याति विप्रोयश्नविक्रयी ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्माशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

अपश्यविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) अवाप्यते इति क्तोत्तेष्वित्युक्तकपाठः ।

[अथ निन्दितार्थोपजीवनप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

अशोधेनुर्मनुष्यश्च रासभः कुञ्जरस्तथा ।
 कन्या नारी त्वजा-मेषौ पुत्रकं ब्रह्मसूत्रकम् ॥
 लवणं ललनं चर्ब्यं लशुनं गृध्रनं तथा ।
 शुण्ठी-पिप्पल-मारीच-लवङ्गैश्चा-हरिद्रकाः ।
 उपधानौह यावन्ति मत्स्यकुङ्कुटसूकराः ।
 हिङ्गुजीरकवस्तूनि ताम्रं कांस्थादिकं तथा ॥
 एतास्त्वैर्हिजः क्रीत्वा सुलभैर्मूष्यसंस्थया ।
 तेभ्यश्च द्विगुणैर्मूष्यैरस्यमूष्यैरथापि वा ॥
 विक्रयित्वाऽऽत्मभरणं कुर्याद्यदिह पापभाक् ।
 सृत्वा नरकमासाद्य क्लमिकूपे पतत्वधः ॥
 तस्मादेतद्विशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमिहोच्यते ।
 सप्तद्वयं द्विवारं वा बहुवारमनेकशः ॥
 तप्तं पराकं चान्द्रश्च यावत् वर्षमाचरेत् ।
 तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्येन ग्रध्यति ॥

इति हेमाद्रिविरचिते प्रायश्चित्ताध्याये निन्दितार्थोप-
 जीवनप्रायश्चित्तम् ।]

लिङ्गपुराणे—

वरं तस्याऽग्निहोत्रार्थं कुटुम्बभरणं तथा ।
यावता धान्यजातेन तावता कृषिमाचरेत् ॥
धान्ये गृहगतं^१ पश्चाद् भङ्गविंशतिमव्ययम् ? ।
कृत्वाऽतिथिभ्यः सत्कारौ वैश्वदेवपरायणः ॥
दर्शश्च पूर्णमासश्च अग्निहोत्रं दिने दिने ।
संवत्सरपशुं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥
कृषिदोषेण महता कदाचिच्च विलिप्यते ।

अन्यथा दोषमाह मार्कण्डेय पुराणे—

तथा कृषिं द्विजः कृत्वा धान्यं विक्रीय वा तथा ।
भोगार्थं सञ्चयार्थं वा महापापं समश्रुते ॥
वत्सरं धान्यविक्रेता कृषिं^२ कुर्याद् यदा द्विजः ।
तस्य देह विशुद्ध्यर्थं वत्सरे^३ चान्द्रमौरितम् ॥
द्वितीये द्विगुणं प्रोक्तं तृतीये पतितो भवेत् ।

वत्सरत्रयं कृष्यद्भवं धान्यं द्विजोधनार्थं^४ विक्रीय पतितप्राय-
श्चित्तं कृत्वा शुद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

तृथाकृषौबलप्रायश्चित्तम् ।

(१) गृहपतिः इति स्मृतपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा इति स्मृत्योक्तपुस्तकपाठः ।

(३) वत्सरं इति स्मृतपुस्तकपाठः ।

(४) धनार्थमित्यङ्गः लेखितपुस्तके नास्ति ।

140 अथ निन्दितधनाऽऽदानप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

ब्रह्महन्ता सुरापौ च स्तेयी गुर्वङ्गनागमः ।
महापातकिनश्चैते तत्संयोगी च पञ्चमः ॥
कुण्डश्च गोलकश्चैव तथा सोमलताक्रयी ।
परिवृत्तिः परिवेत्ता परिविद्धश्च वै तथा ॥
तथा परिविधा^१दानः दत्ताग्निः कौकसानुगः ।
स्मृतिविक्रयिकश्चैव परार्थं काशिकागमः ॥
धर्मविक्रयकश्चैव तथा शूद्रापति^२र्हिजः ।
नामविक्रयकश्चैव कामिनो हृषलीपतिः ॥
तथैव भृतकाध्यायी तुलासु कृतबुद्धिमान् ।

तुलास्त्रिति बहुवचनं षोडशमहादानोपलक्षणम् ॥

दुश्कर्मा क्षयरोगी च कुनखी श्यावदन्तकः ।
ग्रामणीश्चा^३रुवाकश्च गायको नर्त्तकस्तथा ॥
परदारभोगामी च भिषग्देवलकस्तथा ।
एते वै निन्दिता राजन् हृष्यकव्येषु सर्वदा ॥
न सम्भाष्याः सदा विप्रैः परलोकपरायणैः ।
एतेभ्यो याचनाद्राजन्^४ उत पुण्यपरिग्रहात् ॥

(१) परिविधानागः इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(२) तथा शूद्रोपतिर्हिजः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) चारुवाकः इति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।

(४) सङ्गृह्यः परिग्रहात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

यागार्थं नित्यलोपार्थं न प्रतिग्रहणं चरेत् ।
दृष्ट्वा मार्त्तण्डप्रालोक्यः सम्भाष्य द्विजभाषणम् ॥
दृष्ट्वा सचैलं स्नायीत चान्द्रं धान्यपरिग्रहे ।
सहैव भोजनं कृत्वा चान्द्रहयमुदीरितम् ॥
स्वर्णमात्रं द्विजोयसु प्रतिगृह्णाशु कर्मसु ।
योजयेद्यदि मूढात्मा षडब्दं कच्छमाचरेत् ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
निन्दितेभ्यो धमाऽऽदानप्रायश्चित्तम् ।

[अथ वार्हुष्यजीवकस्य प्रायश्चित्तम् ।

वृसिंहपुराणे—

हृद्वेरपि च या वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ।
 मासि मासि च या वृद्धिः सा शिखावृद्धिरुच्यते ॥
 ताभ्यां जीवेद्यदा विप्रोनिष्फलं याति सर्वदा ।
 धर्मशास्त्रविरोधेन जीवेद्यदिह पूर्वजः ॥
 अस्वर्ग्यं लोकविहिष्टं धर्ममप्याचरेत्तु ।
 धर्मोविप्रस्य पाथेयं स्वर्गारोहणकर्मणि ॥
 तस्मादिदं परित्याज्यं वार्हुष्यं विप्रसत्तमैः ।
 तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा पाराशर्येण चक्षुषः ॥
 मासं जीवेद्यदा वृद्ध्या तदा यावकमुच्यते ।
 मासद्वये तु तप्तं स्यात् चान्द्रं मासत्रये स्मृतम् ॥
 षण्मासे तु महाचान्द्रं वत्सरे द्विगुणं चरेत् ।
 पतितः स्यात्परं विप्रः सर्वकर्मवहिष्कृतः ॥
 वत्सरादूर्ध्वं वार्हुष्यजीवने पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
 वार्हुष्यजीवनप्रायश्चित्तम् ।]

अथ हिंसायन्त्रविधानप्रायश्चित्तमाह ।

गौरीकाण्डे—

मनुष्यपशुपक्षादिहिंसने^१ यन्त्रवर्त्तनम्^२ ।

मार्गेऽरण्ये जले वापि पर्वते चैत्यवृक्षके ॥

देवालये सभायाञ्च हिंसार्थं^३ यन्त्रधारणम् ।

यन्त्रस्वरूपमाह—

गजबन्धने भुवःखननं, अश्वपशुमनुष्यबन्धने मार्गेषु^४ 'स्वभ्र-
निर्झाणं', अरण्ये पशुपक्षिहिंसार्थं जालवागुरास्तरणं, पर्वतेषु
व्याघ्र^५भक्षूकवराहादिहिंसनार्थं दाहः, जले पशुमनुष्यमारुचार्थं
शङ्खादिस्थापनं, गृहेषु^६ 'भूषिकहननार्थं' फलकादिभिर्यन्त्रविधानं,
वृक्षेषु शकसारिकाचटकादिहननार्थं प्रीवारज्ज्वादिकरणम् ।
एतानि यन्त्रविधानानि शास्त्रगर्हितानि । एतानि द्विजः सङ्ग-
दोषात् स्वयं वा कृत्वा नरकमाप्नोति ।

तदाह गौतमः—

पर्वते वा जले वापि गृहे वाऽरण्यदेशतः ।

द्विजः कुर्यात् सङ्गदोषात् हिंसायन्त्रविधारणम् ॥

स वै नरकमासाद्य मृगयुर्जायते भुवि ।

तस्य दोषविशुद्धयर्थं पराकृष्टयमीरितम् ॥

(१) हिंसनं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) बन्धननिषम् इति श्रौतवेचितपुस्तकपाठः ।

(३) शुभ्रनिर्झाणं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) मनुष्य इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(५) भूषक इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

संवत्सरात् परं राजन् चान्द्रद्वयमुदाहृतम् ।

अतः परं न शुद्धोऽभूत् यथा व्याधस्तथैव सः ॥

संवत्सरात्परं विप्रसु यन्मनिर्भाषे पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धि-
माप्नोति ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

हिंसायन्त्रविधानप्रायश्चित्तम् ।

इत्युपपातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

अथ सङ्कलीकरणप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

अथ मनुष्यविक्रये—

अज्ञातकुलनामानमन्यदेशादुपागतम् ।
 ब्राह्मणं क्षत्रियं वाऽपि वैश्यं पादजमेव वा ॥
 भ्रामयित्वा परं^(१) विप्रस्त्वौषधादिभिरादरात् ।
 विक्रयित्वा नरं पापी जीवयेद्यदि 'मोहतः' ॥
 महापातकिसंघः स्वान्मृत्वा नरकमश्नुते ।

लिङ्गपुराणे—

मोहयित्वौषधैर्मन्त्रैरन्यदेशादुपागतम् ।
 अज्ञातकुलनामानं विक्रयेद्यदि पूर्वजः ॥
 न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा^(२) ब्रह्महत्याञ्च विन्दति ।

वृत्सिंहपुराणे—

पूर्वजः पूर्वजं पापी बाहुजोरुजपादजान् ।
 वशीकृत्यौषधैर्मन्त्रैर्विक्रयेद्यदि पापधीः ॥
 न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ॥

(१) नरं इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) मोहयेत् इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(३) नास्ति इति शेषितपुस्तकपाठः ।

स्कन्दपुराणे—

मुखजः पापधौर्मर्त्योराजानं वा बणिक्पतिम् ।
 शूद्रं वा भ्रामयित्वा तु औषधाद्यैर्विगृहितैः ॥
 विक्रयित्वा परस्मै तं यमलोकं स गच्छति ।
 पुनर्भुवमुपागम्य स्रगुरेव भवेत्पुनः ॥
 विप्रोविप्रश्च विक्रीय' कुर्यादात्मविपोषणम् ।
 तस्यैवं निष्कृतिर्दृष्टा मनु-नारद-गालवैः ॥
 क्षत्रिये तु षड्विंशद् वैश्यः' पादोनमाचरेत् ।
 शूद्रे' त्वर्धं सङ्करे तु पादं कृत्वा विशुध्यति ॥
 विशं यः क्षत्रियोऽङ्गत्वा विक्रयित्वा यदाऽऽधिमान् ।
 ब्रह्महत्याघ्नं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पातकी ॥
 अथवा गोसहस्रान् कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
 तदहर्नैव 'शुद्धः' स्यात् ऊरुजोविप्रविक्रयी ।
 शूद्रोविक्रीय विप्रं तु स मीसस्त्वच्च नान्यथा ॥

सङ्करजातिर्विप्रविक्रये शूद्रोवा मीसस्त्वमर्हति । विशेषमाह

गारुडपुराणे—

-
- (१) विक्रीय इति क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।
 (२) वैश्यः पादोन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (३) शूद्रः त्वर्धं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (४) ब्रह्मा धिमा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (५) शुद्धिमवाप्नोति इति क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।
 (६) शुद्धिः स्यात् इति क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।

गौतम—

दिनमेकन्तु चाण्डालीं गत्वा विप्रः स्वमासयम् ।
 सर्वेषां स्पर्शनं कृत्वा पापं मनसि 'गूहयन् ॥
 ते सर्वे समतां यान्ति दिनमेकमिदं ततः' ।
 तेनैव सहसंसर्गमवाप्य गृहवासिनः ॥
 कृत्वा 'तत्साम्यमापुस्ते विचार्यैव प्रवर्त्तयेत् ।
 मासमेकं महापापी गृहे सङ्गरुतु सदा ॥
 'एतैर्जनेर्वहिष्कार्योयथा ज्ञातोमहाजनैः ।
 तद्गृहस्था यदा ग्रामे ज्ञात्वा संसर्गमाप्नुयुः॥
 ग्रामस्थास्ते जनाः सर्वे यथा' ज्ञाता जनैस्तथा ।
 ग्रामं दग्ध्वा तु निःशेषं कृत्वा प्रायोपवेशनम् ॥
 मतिर्वीमरणं तेषां 'तद्गृहस्थैर्विना सदा ।

देवीपुराणे—

तीर्थे 'महाजनामङ्गे ह्यग्निदाहे महाभये ।
 द्विजोच्चात्वा तु चाण्डालीं सहृत्वा तु शङ्किनीम् ॥
 चाण्डालीं तु 'पुनर्मत्वा देहशुद्धिं यदीच्छति ।

-
- (१) गूहयान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (२) बतः इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (३) तत्साम्यमापुस्ते इति मीनपुस्तकपाठः ।
 (४) पुते इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (५) यथा यातोजनैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (६) तद्गृहस्थे विनाशना इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (७) महाजनामङ्गेऽग्निदाहे इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (८) पुनर्मत्वा इति मीनपुस्तकपाठः ।

तदा मनः समाधाय चापाग्रे प्रत्यहं मुदा ।

स्नानेन वासमात्रेण शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥

नारदः—

‘चाण्डालीति द्विजः पूर्वमन्नात्वा कामपीडितः ।

पश्चाज् ज्ञात्वा तु चाण्डालीं शुद्धिमिच्छन् मनस्यतः ॥

गमभेतुमुपागम्य चापाग्रे प्रत्यहं शुद्धिः ।

प्रातः स्नात्वा माममात्रं पूर्वजः शुद्धिमाप्नुयान् ॥

गीतम्—

द्विजः कामातुरोगच्छेदविचार्य जनङ्गमाम् ।

पश्चाच्च ‘चाण्डालजयायेति ज्ञात्वा शुद्धिपरायणः ॥

स मंखर-भनृकाद्यां प्रातः स्नानादिशुध्यति ।

माममात्रेण राजेन्द्र नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

जावालिः—

‘चाण्डालीं रूपमप्यस्त्रां दृष्ट्वा विप्रः सक्तद्रुजन् ।

स ‘चाण्डालममोज्ञेयः कारीषवधमर्हति ॥

एकस्मिन् दिवसे राजन् द्विवारं रमते द्विजः ।

(१) चाण्डालीति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) चाण्डालजयाया इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) चाण्डाली इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) चाण्डालवधः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

मातृगामी स विज्ञेयः राजा तं दण्डयेन्मुदा ।
शिश्रं सवृषणं च्छित्त्वा 'निर्वास्योविषयादहिः ॥

जातृकर्षः—

द्विजघाण्डालसंसर्गं ज्ञात्वा^१ कृत्वा विचारयन् ।
मासं वा बहुमासं वा पक्षं वापि दिनत्रयम् ॥
प्रत्यहं^२ स्वाऽऽस्थिते ग्रामे गृहे वा मेलनं चरेत् ।
ज्ञात्वा तथैव ग्रामस्थास्ते सर्वे गृहवासिनः ॥
ग्रामं गृहं तदा दग्ध्वा अर्पयेयुर्नृपाय तम्^३ ।
राजा सम्यग्विचार्य्याऽऽथ दण्डयेत् पूर्व्ववत् क्रमात् ॥
निर्वास्योविषयाद्राज्ञा यावत् प्राणावधारणम्^४ ।
तेन शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा गतिरस्ति हि ॥
दिनत्रये तु संसर्गं ग्रामे वा स्वगृहेऽपि वा ।
क्षालयित्वा 'ततोऽभ्योभिर्मृन्मयानि परित्यजेत् ॥
सर्व्वं सचेलं ज्ञात्वा तु चक्रधातारं^५ मुत्तमम् ? ।
दशरात्रेण संसर्गं शोधयित्वा गृहादिकान् ॥

(१) निर्वासः इति छेदितपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा इति क्रीत-छेदितपुस्तकपाठः ।

(३) स्थास्थितं इति छेदितपुस्तकपाठः ।

(४) राज्ञे तं विनिवेदयेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः विनिवेदयेदित्यत्र प्रत्यवेदवत्
इति छेदितपुस्तकपाठः ।

(५) प्राणावधारणः इति छेदितपुस्तकपाठः ।

(६) ततोविम इति छेदितपुस्तकपाठः ।

(७) चक्रधारं तत्तुत्तमं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

ते सर्वे पूर्ववत् स्नात्वा षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ।
 मासमार्गेण संसर्गे निवासान् शोधयेत्तदा ॥
 स्नात्वा तु विधिवद्गन्तया तप्त 'कृच्छ्रगतं चरेत् ।
 वर्षमात्रेण संसर्गे सहशय्याऽऽसनादिभिः ॥
 दग्धा गृह्णांश्च निःशेषान् ते सर्वे पतितास्तदा ।
 यदा शुद्धिमभीप्सन्तस्तदा ते विप्रपुङ्गवाः ॥
 पतितस्य यथाप्रोक्तं मुनिभिः सत्यवादिभिः ।
 'तद्वै कुर्यात्तदा सर्वे नान्यथा शुद्धिमाप्नुयुः ॥

नागरखण्डे—

यदा यदा द्विजोराजन् पञ्चवाणातुरः सदा^१ ।
 चाण्डालीं यदि पापात्मा रन्तुकामोगृहं व्रजेत् ॥
 तथा सह यदा कुर्यात् संसर्गं 'लोकगर्हितम् ।
 दिनत्रये स पापीयान् कारीषबधमर्हति ॥
 दशरात्रं रन्तुकामः चाण्डालीं पापरूपिणीम् ।
 'स्वमुष्कं सहसाच्छित्त्वा दक्षिणां दिशमन्वियात् ॥
 मृतः शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा कुरुनन्दन ।
 तद्गर्भधारणे विप्रोवर्षादूर्ध्वं स पापभाक् ॥
 चाण्डालसदृशः साक्षात् पितृभिः सह मज्जति ।

(१) व्रतं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तत्कर्त्तव्यं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तदा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) लोकविद्विषं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) समुष्कं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

मनुः—

अज्ञानान् मुखजः पूर्वं चाण्डालीति न संस्मरन् ।
 रमयामास कामार्त्तः पथाज् ज्ञाते तु तत्कथम् ॥
 रेतःसेकात् द्विजः पूर्वं ज्ञात्वा 'चाण्डालचेष्टया ।
 सचैलं स्नानमासाद्य विप्रेभ्यो 'ज्ञापयेन्मुदा ॥
 तदनुज्ञामवाप्याऽथ स्नापयं वेगतोव्रजेत् ।
 प्रातः स्नात्वा मासमात्रं शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥
 तस्योपनयनं प्रोक्तं पटगर्भविधानतः ।
 ज्ञात्वा द्विजसु चाण्डालीं सकृद्वच्छेद्दिनं मुदा ॥
 'घृतेनाऽऽलिप्तदेहः सन् कारीषबधमाचरेत् ।
 दिनत्रयं यदा गच्छेत् व्रीहीणां रज्जुभिस्तथा ॥
 सर्व्वाङ्गं वेष्टयित्वा च राजा तं दाहयेत्तदा ।
 माममात्रं द्विजो गच्छेद् ग्रामे संसृष्टिमाचरेत् ॥
 राजा तन्मुष्कमाच्छिद्य निधायाऽथ तदञ्जली ।
 'प्रेषयेद्दक्षिणामाशां 'तदा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
 ग्रामस्थाः पूर्ववद् गेहान् दग्ध्वा सर्व्वं हि पूर्व्ववत् ।
 तद्गर्भधारणाद्विप्रो रन्तुकामोजनङ्गमाम् ॥

(१) चाण्डालचेष्टया इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) ज्ञायते मुदा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) घृतेन निप्रदेहः इति क्लृप्तपुस्तकपाठः ।

(४) प्रेषयेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) 'मृत' शुद्धिमवाप्नुयात् इति क्लृप्तपुस्तकपाठः ।

राजा भृत्यैः समानीय विचार्य बहुवार्त्तया ।
 शकटं तं समारोप्य 'चाण्डालैरसिपाणिभिः ॥
 'तन्नासं तैश्चशङ्खित्वा मुदा तं भक्षयेत्पुरे ।
 अटित्वा घोषयन् वार्द्धं पुरद्वारे विसर्जयेत् ॥
 मृत्वा शुद्धिमवाप्नोति न दाहो नोदकक्रिया ।

गौतमः—

विप्राङ्गना यदा देवाद् रक्तुकामा जनङ्गमम् ।
 तस्या अपि प्रकर्त्तव्यं प्रायश्चित्तमिदं द्विजैः ।
 क्षत्रियश्चोर्जोगच्छेत् विप्रस्यार्द्धं प्रकल्पयेत् ॥

द्विजाङ्गनायाः शङ्कायां तदा समस्तं गर्भधारणाऽऽदिकं विचार्य
 राजा कर्णनासिके च्छेदयित्वा प्रवासयेत् । तस्या 'न वधः
 स्त्रीत्वात् । तदेवाह ।

जावानिः—

'विप्रा गत्वा यदा राजन् 'चाण्डालं जनशङ्किता ।
 तदा विचार्याऽऽ गर्भान्तं राजा तां दण्डयेन्मुदा ॥

(१) चाण्डालैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) जावानिः क्षत्रियः स्थित्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) रक्तुकामः इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) विप्रः इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) कनैश्चाण्डालशङ्किनी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

नासाकर्णौ बापयित्वा निर्व्यासा 'पट्टनादहिः ।

त्यागएव वरोराज्ञा न बधः स्त्रीषु धर्मतः ॥

क्षत्रियवैश्याङ्गनानां चण्डालसंसर्गश्चेत् तदा सम्यक् विचार्य [दण्डः
कर्त्तव्यः] विप्रस्त्रीषु न कारौषबधएव ।

मनुः—

हयोर्नारी यदा पापे 'चाण्डालैर्यदि शङ्किनी ।

तदा सम्यग्विचार्याऽथ कारौषबधमाचरेत् ॥

गर्भे गर्भे तदाच्छित्त्वा शिशुं तं भुवि निक्षिपेत् ।

पूर्ववहाहयेत् 'पापां न त्याज्या जनवृद्धभैः ॥ इति

तस्मिन् ग्रामे राजाऽभावे तं पापिष्ठं निगलेर्बद्धा राजान्तिकं
प्रेषयेयुः । विप्रैर्विप्राज्ञा कर्त्तव्या । न हिंसादिः । यन्नोपवीता-
दिकं क्षुटित्वा वहिष्कार्यः ।

इति हेमाद्रौ चाण्डालीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) पत्तनात् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

[] श्रौत-वेदितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) चाण्डालैरिति वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) पापी इति वेदितपुस्तकपाठः ।

अथ तुरुष्कीगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः

‘चाण्डालश्च तुरुष्कश्च द्वावेतौ तुल्यपापिनौ ।
तदङ्गना तथा ज्ञेया विप्रैः पापभयातुरैः ॥
चाण्डालस्पर्शने राजन् सवस्त्रं स्नानमाचरेत् ।
सम्भाषणे^२ द्विजैर्भाषा दर्शने भानुदर्शनम् ॥
तच्छायास्पर्शनेनैव पूर्व्ववत् स्नानमाचरेत् ।
तदुच्छिष्टेन संस्पृष्टः प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ।
शिखाणिकायां लालायां श्लेष्मसङ्गे विशेषतः ॥
मृद्भिः^३ प्रक्षालयेद्यत्रात् तं देशं द्विचिसंस्थया ।

शिखाणिकास्पर्शने मृदा एकवारं क्षालयेत् । लालास्पर्शे द्विवारम् ।
श्लेष्मस्पर्शे चिवारम् । वदनस्पर्शने मृदेकविंशत्या क्षालयित्वा द्वादश-
गण्डूषैः पूतात्मा तद्दिनं समुपोष्य परेद्युः पञ्चगव्यं पीत्वा
शुद्धिमाप्नोति । अतो दूरतएव त्वाण्वः^४ । तदेवाऽऽह ।

मनुः—

युगं युगद्वयश्चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम् ।

चाण्डालपतितोदक्वाभूतिकानामधः^५ क्रमात् ॥ इति

तदेवाह—

(१) चाहेति क्रीतपुस्तके नास्ति । (२) चण्डालश्च इति चेद्विस्तृतपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजं भाषा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) प्रक्षालयित्वा तु इति क्रीत-चेद्विस्तृतपुस्तकपाठः ।

(५) त्वान इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) अथ क्रमात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

देवलः—

‘शिक्षाशिकायानेकाष्टशालायां तु इयं स्मृतम् ।

शेषसङ्गे तयः प्रोक्तास्तदेव चालवाक्रमः’ ॥

आख्यस्यै महत्पापं ‘मृगयैस्त्वेकविंशतिम् ।

तद्देशं चालयित्वा तु ‘गच्छूषान् द्वादशाऽऽचरेत् ॥

उपोष्य रजनीमिकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।

मार्कण्डेयः—

तुलसीयोद्दिजोगच्छेत् पञ्चवाणातुरःसकृत् ।

अन्नानाञ्च भ्रानतोवापि पूर्व्ववत् शुद्धिरीरिता ॥

मनुरपि—

ज्वात्वाऽज्वात्वा तुलसीं योद्दिजः कामातुरः सकृत् ।

गच्छेत् स शुद्धिमाप्नोति ‘वाष्पस्वागमने यथा ॥ इति

विप्रस्य तुलसीगमने प्राप्ते ग्रामे खड्गहादिसंभिलने सकृद्दिन-

‘पञ्च-मास-संवत्सरगतादीन् विचार्य्य ‘वाष्पस्वागमनोक्तप्रायश्चित्तं

कृत्वा शुद्धिमाप्नोति नाव्यथा ।

(१) शिक्षाशिका, छदेका क्ता इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(२) चालने चनः इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(३) मृगयैस्त्वेक विंशतिः इति श्रुत शेषितपुस्तकपाठः ।

(४) गच्छूषान् द्वादशधाऽऽचरेत् इति शेषित-श्रुतपुस्तकपाठः ।

(५) वाष्पस्वागमः इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(६) अथ इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(७) वाष्पस्वागमो इति शेषितपुस्तकपाठः ।

नारदः—

पापं प्रकाशयेत्तोमान् पुण्यं सम्यग्विगूहयेत् ।

पापं यातीह नष्टत्वं तस्मात् पापं न गोपयेत् ॥

चाण्डालतुल्यकयोरीषदभेदोनास्ति । तस्मात् पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं
कृत्वा शुद्धोभवति ।

इति हेमाद्रौ तुलसीगमनप्रायश्चित्तम् ।

अथ 'षोडशविधचाण्डालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह ।

पराशरः

रजकसर्षकारश्च नटो'वुरङ्गएवच ।

कैवर्त्तमेदभिज्ञाश्च स्पर्शकारसु सौचिकः^१ ॥

तक्षकसौल्यन्त्री च सूनुसक्री तथा ध्वजौ ।

नापितः कारकश्चैव षोडशैते जनङ्गमाः ॥

'ग्रामचाण्डाला इत्यर्थः । तत्पञ्चाश तद्वत् ताञ्चाः । विप्रैः षोडश-
विधानां पञ्चगमने पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

रजकीं युवतीं ग्राम'चाण्डालीं योद्धिजोरमेत् ।

सहस्रान्नानतो राजन् भ्रात्वा शुद्धिमयाऽचरेत् ॥

जाबालिः—

रजकीं ग्रामचाण्डालीं अन्नानाद्वाघ्नोरमेत् ।

पञ्चवाणातुरः पश्चात् प्रायश्चित्तो भवेद्धिजः ॥

लिङ्गपुराणे—

हिजः कामातुरोग्राम'चाण्डालीं रजकाऽऽह्वयाम् ।

अन्नानाद्भूमयित्वाऽपि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

(१) षोडशविधचाण्डालगमने प्रायश्चित्तमित्येव श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) वुरङ्ग इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) सौचिक इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(४) ग्रामं चाण्डाल इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(५) चण्डाली इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(६) चण्डाली इति शेषितपुस्तकपाठः ।

उभयोरेकमत्या चेत् तत्र चान्द्रं विदुर्बुधाः ।

बलात्कारेण द्वैगुण्यं सक्तदाचरणे स्मृतम् ॥

रेतः सेकात् पूर्वमेव प्राजापत्यं विशोधनम् ।

महाराजविजये—

एकस्मिन् दिवसे विप्रः सक्तद्रजकनायकीं ।

'चेटीं' सेवेत यदि वा तदूर्ध्वं मुनिभिः स्मृतम् ॥

पतिव्रता यदा सा तु तप्तकच्छयतं स्मृतम् ।

नारदः—

चेटी चेद्रजकी भूप पञ्चाशत्तप्तमीरितम् ।

पतिव्रता यदि भवेत् तप्तकच्छयतं विदुः ॥

त्रिदिनं मासमाचक्ष्व द्विजोगत्वा पतिव्रताम् ।

चान्द्रायणत्रयं प्रोक्तं दिनत्रयगमे द्विजे ॥

'षष्मासे चान्द्रषट्कं स्याद् वर्षादूर्ध्वं पतत्यसी ।

वर्षादूर्ध्वं पतितप्रायश्चित्तं रजकीगमने वेदितव्यम् ॥ नाऽन्यथा

'शुद्धोभवति । एवं सर्वत्र षोडशचाण्डालस्त्रीगमनेषु 'योजनीय-

मुक्तमनुक्तं वा । सर्वत्र गर्भधारणे कारीषबधएव । विप्राङ्गनानां

रजकादिषोडशचाण्डालसंसर्गे प्रायश्चित्तं गर्भे त्यागएव इति

(१) सेवेचेटीं इदितिचेत् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) मासे षट्कं तु चान्द्रायणमिति शेषितपुस्तकपाठः । चान्द्रषट्केतु
चान्द्रायणमिति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) शुद्धोऽभूत् इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(४) योजनीयानि इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

सर्व्वं सम्बन्धः । एवं क्षत्रियवैश्ययोर्दिनादिक्रमेण प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । ब्राह्मणो वर्षमात्रं मासमात्रं वा रजकीं गत्वा यदि गृहे मेलनं कुर्यात् तदा तत्र गृह'दाहादिकं कृत्वा कुक्ष्यस्थालनं मृत्पायानां त्यागएव । दृतोपदेशादीनां 'प्रकारः आधा-
राध्याये द्रव्यशुद्धिप्रकरणेऽभिहितः' । तदाह—

मनुः—

ब्राह्मणो मासमात्रं वा वर्षमात्रमद्यापिवा ।

'कामादृरहसि गत्वा तां कुर्याद्वा गृहमेलनम् ॥

कुक्ष्ये चालनं कृत्वा मृत्पायानि विसर्ज्येत् ।

वर्षादूहे तु तं त्वक्का'कर्त्तव्यं यद्यदीरितम् ॥

'गृहस्थानां तदादेयं प्राजापत्यं विप्रोधनम् ।

वर्षादूहं ततोच्चात्वा पृथक्चान्द्रायणं शृतम् ॥

पञ्चमन्वेन शुद्धाः स्यु र्यामस्या यदि सङ्गताः ।

गृहे यानीह द्रव्याणि अस्यानीह विसर्ज्येत् ॥

अधिकेषु तदाशुद्धिर्विनिमय्य' स्थलान्तरम् ।

(१) गृहादिकं इति श्रौतशुक्लकपाठः ।

(२) प्रकार इति श्रौत-शेखितपुरतयोर्भाषि ।

(३) अभिहित इति श्रौत-शेखितपुरतकपाठः ।

(४) द्विजः इति श्रौत-शेखितशुक्लकपाठः ।

(५) पूर्वोक्तं इति श्रौतशुक्लकपाठः ।

(६) गृहस्था देहपुष्टार्थं इति शेखितपुरतकपाठः । गृहस्थैर्देहपुष्टार्थं इति श्रौतशुक्लकपाठः ।

(७) विनिमय्य इति श्रौतशुक्लकपाठः ।

मृतस्य पुनरागमनप्रायश्चित्तम् ।

४८८

प्राजापत्यं वद्व्यञ्जं कृत्वा स्वस्वयमं चरेत् ।

गर्भाधानं ततः कुर्यात् पटगर्भविधानतः ॥

श्रीपासनादिकं सर्वं कुर्यात् पूर्व्ववदच हि ।

एवं कृत्वा शुचिर्भूयान् मृतः पुनरिहागतः ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति मृतवत्तं परित्यजेत् ।

“कृतक्रिय” इति कर्षमन्त्र-षष्ठिमित्तोत्क्रान्ति तिस्रपात्र-सर्व्वप्राय-
श्चित्त-प्रेताहुति बाह्यकवरणानि । “अनाचार” इति सन्ध्यादिनित्य
कर्म्मलोपः ।

इति हेमाद्रौ मृतस्य पुनरागमन-

प्रायश्चित्तम् ।

अथ देशान्तरवासिनो द्वादशवर्षादूर्ध्वं परलोक-
क्रियानन्तरं पुनरागतस्य प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः —

पूर्वं देशान्तरं गत्वा 'भ्रमेद् भूमण्डलं पुनः ।
द्वादशाब्दे गते तस्मिन् त्यक्त्वा स्वगृहमञ्जसा ॥
कृतक्रिययेत् पुत्रादिः कथं शास्त्रप्रवर्त्तनम् ।
शृणुध्वं मुनयः सर्वे तस्य निष्कृतिमुत्तमाम् ॥

शालवः —

पूर्वं विप्रोषितो विप्रो द्वादशाब्दमितस्ततः ।
भ्रमन् स्वगृहमागत्य स्वपुत्रैः कृतसत्क्रियः ॥
भ्रातृपुत्रकलत्रेषु शास्त्रदृष्टिः कथं भवेत् ।

मार्कण्डेयः —

चिरकालाऽऽगतं बन्धुं हठात्तं नाऽवलोकयेत् ।
भित्वा कांस्यादिकं पश्येन् महानद्यन्तरं भवेत् ॥
भित्वा कांस्यादिकं दृष्ट्वा तस्माद्दोषाग्रमुच्यते ।
अन्यथा ज्ञानिरुदिता तयोर्वा धनसंशयः ॥

पराशरः —

द्वादशाब्दात्परं प्राप्तं 'पुत्राद्यैः कृतमंस्कृतं ।
दृष्ट्वा कांस्यादिकं भित्वा पश्चात् स्वगृहमानयेत् ॥

(१) भ्रमन् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) चिरकालं कथं बन्धुन् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) आहभिरिति क्रीत-उचित पुस्तकपाठः ।

देशान्तरवासिनः परलोकक्रियान्तरमागतस्य प्रायश्चित्तम् । ४८९

ज्ञानमभ्यस्य कर्त्तव्यं कारयित्वा तु 'तत्पुनः ।
पुण्याहवाचनं कुर्यात् नाम्नाङ्गानं यथाक्रमम् ॥
पटगर्भविधानेन पुनः संस्कारमाचरेत् ।
ब्रह्मोपदेशादारभ्य पञ्चगव्यान्तमाचरेत् ॥
उग्रन्तस्त्वेतिमन्त्रेण स्वर्गह्याम्नी विधानतः ।
अष्टोत्तरशतं हुत्वा गोष्ठतस्याऽऽहुतीः पृथक् ॥
होमशेषं समाप्यैव तमग्निं त्रिः परिक्रमेत् ।
पत्नीं विगुणहनवतीं दृष्ट्वा जप्त्वाऽघमर्षणम् ॥
ततः स्पृष्ट्वा स्वयं गात्रं जपेत् सूक्तञ्च पौरुषम् ।
उपवेश्य नतस्तान्तु मार्जयेदघमर्षणैः ॥
पुनर्वस्त्रान्तरं धृत्वा धेनवेन सहिताऽमना ।
लाजहोमविधानेन हुत्वा^१ शेषं समापयेत् ॥
षडब्दसमभयं कृत्वा प्रत्येकं विधिपूर्वकं ।
ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥
एवं कृत्वा न^२रैः सम्यक् तस्माद् दोषात् प्रमुच्यते ।
अन्यथा निष्कृतिर्नाऽस्ति जायापत्योरिहानयोः ॥
इति देशान्तरगतस्य मरणनिश्चयेन कृतक्रियस्य
पुनरागमने प्रायश्चित्तं ।

- (१) तं पुनरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।
- (२) धेनवे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
- (३) कृत्वा इति क्रीत-लेखित पुस्तकपाठः ।
- (४) नरोवस्तु इति क्रीत-लेखित पुस्तकपाठः ।

अथ सूतकहितये मृतस्य प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

सूतकहितये राजन् यो विप्रोमृतिमन्वगात् ।

तस्यैव निष्कृतिर्नाऽस्ति षड्भ्दात् क्षण्डसंग्रहात् ॥

मार्कण्डेयः—

द्वयोरग्नौचयोर्मध्ये विप्रोदैवाभृतोयदा ।

तस्य शुद्धिः 'समुदिता मुनिभिः सत्यवादिभिः ॥

शुद्धिं 'कुर्यात् षड्भ्दाच्च परिवर्द्धिधिपूर्वकं ।

(जावानिः-जातके तु षड्भ्दं स्वात् मृतकेतु इयं चरेत् ।

द्वयोरग्नौचयोर्मध्ये यस्य स्वाभृतनिश्चयः ।

तस्य शुद्धिः षड्भ्दाच्च क्षण्डादिह विनिश्चिता ॥)

जातके तु षड्भ्दं स्वाभृतके तु इयं चरेत् ।

अस्थिसञ्चयनात् पूर्वं त्र्यम्बकं समाचरेत् ॥

अत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ सूतकहितये मृतस्य प्रायश्चित्तम् ।

(1) इहानीता इति श्रौतश्रुतपाठः ।

(2) क्षण्डात् इति केषित श्रुतपाठः ।

(—) अयं पाठः श्रौतश्रुतके नोपलब्धः ।

अथ सहगमनभीतायाः स्त्रियाः प्रायश्चित्तमाह ।

देशलः—

पूर्वं गच्छामि निश्चित्य^१ पत्न्या सह हुताशनम् ।
दहनस्थानमागत्य पश्चाद् या विनिवर्त्तते ॥
तस्या लोकान्तरं नास्ति पतिर्गच्छति नारकम् ।

गीतमः—

सृतं भर्तारमुद्दिश्य गमिष्यामि हुताशनम् ।
इति या भाषते^२ पूर्वं पश्चाद्भीता निवर्त्तते^३ ॥
सैव याति महादुःखं भर्ता नरकमश्रुतं ॥

महाभारते—

तिस्रः कोट्यर्धकोट्यश्च रोम्भां या मानुषे स्मृताः ।
तावत्कालं वसेत् स्वर्गे भर्तारं याऽनुगच्छति ॥

यमः—

पूर्वं यामीति^४ सहस्रं पश्चाद् भीता निवर्त्तते ।
याति सा नारकं लोकं भर्ता भवति किस्त्रिषो ॥
तद्दोषपरिहारार्थं श्रवाम्नी जुहुयात् क्रमात् ।

(१) बाबुइय इति श्रौतशेखितपुस्तकपाठः ।

(२) भाषिता इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) निवर्त्तिता इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(४) भर्तारं इति श्रौत-शेखितपुस्तकपाठः ।

“गतायस्वाहे”ति नवभि (दशभि) हुत्वा 'शेषेणाज्येन पत्राः
सर्व्वाङ्गं विलेपयेत् ततः शुद्धा भवति भर्त्ताऽपि शुध्यति । एवं
क्षत्रियादीनाम् ।

इति हेमाद्रौ सहगमनभीतायाः स्त्रियाः प्रायश्चित्तम् ।

(२) शेषेणाज्यत इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ देशान्तरमृतस्याऽऽहिताग्नेररण्यग्निना विना
लौकिकाग्निना दहने प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

देशान्तरं मृतं राजन् यज्वानं लौकिकाग्निना ।
दहेत् 'तत्सु वृथा भूयाद् 'अग्निभिश्च क्षिभिर्विना ॥

पराशरः—

आहिताग्नेररण्यग्नेर्देशान्तरमृतिं विना ।
लौकिकाग्नी दहेत् 'पुनस्तयोः प्रोक्ता ह्यधोगतिः ॥

मार्कण्डेयः—

सोमपं स्वान्निमुखं चरण्यग्नेर्विना दहेत् ।
उभयोर्नरकसात्रं न तत्कार्त्तफलं लभेत् ॥

अङ्गिराः—

देशान्तरमृतं पुनः अरण्यग्निं विना दहेत् ।
सोमपा नरकं गच्छेत् तत्पुनोयात्प्रधोगतिम् ॥
आहिताग्निं द्विजं पुनः अरण्यग्निं विना दहेत् ।
यज्वा स नरकं याति तत्कार्त्ता नरकं व्रजेत् ॥

(१) पुनः इति वेदितपुस्तकपाठः पुन इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) सोऽग्निभिः इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) पुनैरिति वेदितपुस्तकपाठः ।

प्रायश्चित्तमाह,

गीतमः—

तदस्थीनि समादाय^१ पुच्छोद्देशात् स्वमालयम् ।

गत्वा तं 'धर्ममार्गेण' प्राजापत्यत्रयं चरेत् ॥

मयित्वा सम्यगरक्षिं तदुन्नवहुताशनं^२ ।

प्रायश्चित्तं तु त्रिगुणं कृत्वाऽस्थीनि प्रदाहयेत् ॥

कृत्वाऽर्द्धदेष्टव्यं कर्त्तव्यं धर्मशास्त्रोक्तमार्गतः ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

तत्पद्मं विधवाया अप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ आहिताग्नेर्मृतस्य लौकिकाम्निना-
दहने प्रायश्चित्तम् ।

(१) समादाय इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(२) तं धर्ममार्गेण इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) हुताशनं इति लेखितपुस्तकपाठः हुताशनात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ गर्भिणीमृतिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

यदा सा गर्भिणी नारी देवा'दिह विपद्यते ।
 जहं षण्मासतस्तस्याः गर्भं छिन्ध्यात् शिशुं हरेत् ॥
 मातुः पादप्रदेशे वा शिरोभागे तदा खनेत् ।
 यदि जीवेत्तदाबालः गृह्योत्वा पोषयेच्छर्मे ॥
 यदामृतस्तदाऽऽदाय पूर्व्ववन्नक्षिपेद् भुवि ।
 गर्भं सूच्याऽथ सन्धाय जुहुयादाहुतित्रयम् ॥
 प्राजापत्यह्वयं कृत्वा दहेत्तां शास्त्रमार्गतः ।
 भर्तुर्गर्भस्य शुद्धार्थं तप्तकण्डमुदोरितम् ॥

गीतमः—

तृतीये पञ्चमे षष्ठे मृता स्वाद् गर्भिणी यदि ।
 तत्र दाहे न दोषः स्यात्पात इत्यभिधीयते ॥
 मासि षष्ठे शिशुः प्राणैर्युज्यते तत्र दोषभाक् ।
 अतः श्मशानदेशे तु नीत्वा तां गर्भिणीं मृताम् ॥
 नारी वा सधवा वापि भिन्यान्नाभेरधःस्थलम् ।
 शिशुं कृत्वा क्षिपेद्भूमौ शिरःस्थाने प्रपादयोः ॥
 पिता' सूच्याऽथ तं गर्भं जुहुयादाहुतित्रयम् ।
 प्राजापत्यह्वयं कृत्वा दहेत्तां शास्त्रमार्गतः ॥

(१) देवाद्यादि इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

(२) पित्राय सूच्या तं गर्भं इति वेदितपुस्तकपाठः ।

गर्भस्य भेत्तुः^(१) शुद्धर्यं तत्तल्लब्धं मनूदितम् ।
 शिशुर्यदि तदा जीवेत् पोषयेद्यत्नतः शनैः ॥
 यदा मृतस्तदाऽऽदाय पूर्ववन्निक्षिपेद्भुवि ॥
 (क्षत्रियादिस्त्रीणामप्येवम्) ।

इति हेमाद्रौ गर्भिणीमरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) भेत्तुः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

() अयं पाठः वेदितपुस्तके नास्ति ।

अथ सूतिकाभरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

सूत्वा पुच्छं यदा नारी दशाहाभ्यन्तरे मृता ।

न तस्याः पुनरावृत्ती रक्तकुण्डास्त्रहाभयः ॥

मरीचिः—

या नारी तनयं सूत्वा यदि देवात् प्रमीयते ।

सूतके पुनरावृत्तिर्न तस्या यममन्दिरात् ॥

गौतमः—

सूता नारी मृता पश्चाद् दशाहाभ्यन्तरे यदि ।

न तस्या यमलोकाद् निष्कृतिर्बहुवत्सरैः ॥

तद्दोषपरिहारार्थं चत्वारऋत्विजः पृथक् ।

एक एव द्विजोवाऽपि वारुणान् कलसान् क्षिपेत् ।

पूर्वादिदिक्षु सर्वत्र जलेनापूर्य्य यत्नतः ॥

वरुणं पूजयेत्तत्र ऋत्विगकश्चतुर्थपि ।

कलसान् पाणिभिः स्पृष्ट्वा मन्त्रानेतानुदीरयेत् ॥

नमकं चमकश्चैव पुरुषसूक्तञ्च वैष्णवम् ।

पवमानानुवाकञ्च हिरण्यं शृङ्गमिति क्रमात् ॥

शान्तिभिर्दशभिश्चैव कलसानां भस्मयेत् ।

अग्नयेन वासमाऽऽच्छाद्य सूतिकां कृतगौषिकाम् ॥

मार्ज्येद् ऋत्विग्भ्योभिः कलसस्यैः पवित्रजैः ।
 आपोहिष्टादिभिर्मन्त्रैर्दवस्यत्वेति मार्ज्येत् ॥
 ततः शवं वह्निर्ह्ये स्यापयित्वाऽथ देशिकः ।
 शतकुम्भोदकैः प्रोक्ष्य नूतनेनैव वाससा ॥
 आच्छाद्य कुण्ठं पश्चाद् दहद्दीपासनाग्निना ।

गौतमः—

तृषाग्निना दहेत् कन्यां कापालेन वटुन्तथा ।
 विधुरं विधवाञ्चैव उत्पन्नेनैव दाहयेत् ॥
 गृहस्थश्चैव तत्पत्नीं दहेद् गृह्णाग्निना पृथक् ।
 आहिताग्निञ्च तत्पत्नीं वह्निभिश्च त्रिभिर्दहेत् ॥
 अन्यथा दोषमाप्नोति गतिस्तेषां न विद्यते ।
 यदि कन्यका वाऽथवा बालो वा धनिष्ठादिषु सृतः तदा पूर्व्ववत्
 प्रायश्चित्तं कृत्वा दहेत् ।

इति हेमाद्रौ स्तिकाभरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ रजस्वलामरणप्रायश्चित्तम् ।

(देवज्ञः—

रजस्वला यदा नारी मृतिम्प्रायायथा मती ।
नरकं याति सा नारी रक्तकुण्डे निमज्जति ॥)

'गौतमः—

'यदा पुण्यवती नारी दैवाद्यदि विपद्यते ।
तस्या वै निष्कृतिर्नास्ति रेतःकुण्डाद्भयङ्करात् ॥

जाबालिः—

रजस्वला तु देवेन दिनेषु त्रिषु यत्र हि ।
मृता तस्या गतिर्नास्ति रक्तकुण्डाद्भयङ्करात् ॥
मृतिकामरणप्रायश्चित्तवत् सर्व्वं कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ रजस्वलामरणप्रायश्चित्तम् ।

(—) अयं पाठः क्रीतपुस्तके न दृष्टः ।

(१) देवज्ञ इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(२) रजस्वला यदानारी-इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

देवस्यः—

अत्र 'भारद्वाज सूत्रं "यथाहिताग्निराधानं गच्छेत् सहा-
ऽग्निहोत्रेणाऽनुव्रजेत् यावत्थोग्राममर्यादा नश्यत्, तावतीर्नाति-
हरेयुः, यद्यतिहरेयुः लौकिकाः संपद्येरन् । यदि पत्नी सीमान्तरेऽभि-
निष्कोचेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयं न तस्य प्रायश्चित्तिः । यथात्मन्य-
रण्योर्वा समारुढेष्वग्निषु यजमानोन्मियेत पूर्व्ववदन्वयायतनानि
कल्पयित्वा यजमानायतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यायतने 'अरण्यो-
सन्निधाय मन्यति । प्रेतस्य दक्षिणपाणिमभिनिनिधाय तत्-
पुत्रो भ्राताऽन्योवा प्रत्यासन्नबन्धु "रूपावरोहजातवेदइमं मर्त्तं
स्वर्गलोकाय प्रजानन्नायुः प्रजां रयिमस्मासु धेहि प्रेताहुतिश्चास्य
जुषस्वस्वाहेत्य"रण्योर्वोपावरोह्य मन्येत् । यद्यरण्योः समारुढः
स्वाग्निवर्त्तमानं प्रेतमन्वारभयित्वा इमं मन्त्रं जपेत् ।"

इति हेमाद्रौ आहिताग्नेर्दुमृतिप्रायश्चित्तम् ।

(१) भारद्वाज इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) अरणी इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

देवलः—

अपस्मारि-श्वना दष्टो विप्रः स्वात् प्रलपन् सदा ।

जम्बुकेनाऽथवा दष्टः प्रलपन् पूर्ववन्मृतः ॥

मार्कण्डेयः—

जम्बुकेन श्वना विप्रो बुद्धिभ्रंशेन दष्टवान् ।

प्रलपन् तद्दग्धप्राणान्मृतोदेवात्तदा कथम् ॥

पराशरः—

जम्बुकेन श्वना विप्रो बुद्धिभ्रंशेन दंशितः ।

प्रलपन् प्रत्यहं तच्चन्मृतो यदिह देवतः ॥

तस्य वै निष्कृति 'दृष्टा षड्व्यैः कृच्छ्रसंश्रितैः ।

विधिना दाहयेत् पश्चात् न तेन स ह दोषभाक् ॥

न तस्य दुर्मतेर्दोषो न पिशाचोभवेत्तदा ।

विधवा-विप्रस्त्रोषां क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ अपस्मारि श्व-शृगालदष्टमरणप्रायश्चित्तम् ।

देवलः—

दिवा वा यदि वा रात्रौ शुना विप्रोऽयदंशितः ।

दिवा सचैलः स्नायीत न रात्रौ स्नानमाचरेत् ॥

गौतमः—

शुना विप्रो दिवा रात्रौ दंशितस्तत्क्षणाज्जले ।

स्नात्वा दिवा तु शुद्धः स्यात् रात्रौ न स्नानमाचरेत् ॥

पराशरः—

दिवा वा यदि वा रात्रौ विप्रः कवलितः श्वभिः ।

धर्मनाशस्तदा भूयाद् दिवास्नानं समाचरेत् ॥

तद्देशं क्षालयेत्तीर्थैरग्निसंस्पर्शनं चरेत् ।

पुनः प्रक्षाल्य तं देशं पादौ प्रक्षाल्य वाग्वतः ॥

आचम्य शुद्धिमाप्नोति परेषुः स्नानमाचरेत् ।

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुच्यति ॥

स्त्रीबालवृद्धातुराणामेवं क्षत्रियादीनामपि एवम् ।

इति हेमाद्रौ शुनादष्टस्य प्रायश्चित्तम् ।

अयेदानीं गर्भाधानादिषोडशकर्मार्तिकम्-
प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

गर्भाधानं पुंसवनं सोमन्तोजातकर्म च ।
नामासप्राग्ने चीलं मौञ्जी-व्रतचतुष्टयम् ॥
गोदानाख्यं स्नातकञ्च विवाहः पैतृमेधिकम्
आवृणोमह । एतत्कर्मार्यार्तिकमे पृथग्भ्रष्टाः^१ कर्मविभ्रष्टाः
शास्त्रारण्डा^२ ब्रह्मभ्रष्टाश्चतुर्विधा अपांक्तेयाः असम्भाष्याय ।
अत्र ।

मनुः—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
येन मार्गेण वर्त्तन्ते तत्पुत्रस्तेन सञ्चरेत् ॥
गौतमः—
येनाऽस्य पितरोयाताः येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् दुष्यति ॥
अन्यथा यदि वर्त्तन्ते चक्रलिङ्गादिधारिणः ।
पृथग्भ्रष्टास्तु ते ज्ञेयाः सर्वधर्मवह्निष्कृताः ॥

(१) कौत-लेखितपुस्तकवीनासि ।

(२) लेखितपुस्तके नास्ति ।

स भुवो मण्डलं साधं शतवर्षं द्विजैः सह ।
 पालयित्वा हरिवंशं गच्छेत् स्वकुलसंयुतः ॥
 तच्चक्रं यो द्विजोष्टत्वा बहुभिः कारणैर्विना ।
 राजभिः पुण्यकालेषु दत्तं लोभपरायणः ॥
 स भवेद्भुवि चाण्डालस्तिलघाती विजम्बु ।
 तस्य वै निष्कृतिः प्रोक्ता^१ कच्छा^२सान्तपनाच्छतात् ॥
 निष्कृतिर्यागादिकर्म कृत्वा एकाहमुपोष्य पञ्चगव्यमेवाऽलं, न
 प्रायश्चित्तम् ।

तदेवाह,—

शिवधर्मीति,—

तिलचक्रं द्विजोष्टत्वा निष्कारयतया नृप ।
 स भवेत्तिलघाती च त्रिषु जन्मसु पापभाक् ॥
 कृत्वा शतं सान्तपनं दृष्टोभवति पापतः ।
 अन्यथा पापमेवायु भुङ्क्ता नरकमग्नये ॥
 कच्छं सान्तपनं नाम महापातकनाशनं ।
 एतच्छतं द्विजःकृत्वा तस्माद्दोषाग्रमुच्यते ॥
 सान्तपनकच्छलक्षणं कच्छप्रकरणेऽभिहितम् ।

इति हेमाद्रौ तिलचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) निष्कृतिर्नास्ति इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) कच्छसान्तपनात् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(चथेदानीं तिलगर्भप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।)

ब्रह्माण्डे,—

ब्राह्मणो ब्रह्मसम्पन्नो यमलोकभयातुरः ।
 'गर्भं तिलमयं काऽपि न गृह्णीयाज्जनाधिपात् ॥
 तिलगर्भं द्विजोष्ट्वा तिर्यग्योनित्वमाप्नुयात् ।
 न तस्य पुनरावृत्तिस्तिर्यग्जन्तोर्नराधिप ॥

नारदीये,—

इहलोके सुखं भुञ्जन् परलोकभयातुरः ।
 त्यजेत्तिलमयं गर्भमन्यथा सूकरो भवेत् ॥

विष्णुधर्म्ये,—

निष्कारणं तिलमयं गर्भं 'धर्त्ता द्विजोयदि ।
 अनन्तं नरकं भुञ्जा तिर्यग्योनित्वमाप्नुयात् ॥

देवीपुराणे,—

ष्ट्वा तिलमयं गर्भं पूर्वजः कारणं विना ।
 'महान्तं दोषमाप्नोति सूकरोभुवि जायते ॥

तिलगर्भप्रायश्चित्तं हिरण्यगर्भप्रायश्चित्तवत्सर्व्वं कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ तिलगर्भप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(-) अयं पाठ वेदितपुस्तके भोपलब्धः ।

(१) ब्रह्माण्डे इति वेदितपुस्तके नास्ति ।

(२) तिलगर्भमयं कापि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) ष्ट्वादिति क्रीतवेदितपुस्तकपाठः ।

(४) महद्दोषमाप्नोति इति क्रीतवेदितपुस्तकपाठः ।

अथेदानीं कनकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डे—

द्विजोयः पुण्यकालेषु तीर्थेष्वायतनेषु च ।
 राजन्या^१दन्यतोवाऽपि लोभमोहपरायणः ॥
 कनकं प्रतिगृह्णीयाद् अणुमात्रमकिञ्चनः ।
 स दरिद्रोभवेत् पापी नरकाननुभूय च ॥
 पुनः संसृतिमाप्नोति मृतः कर्कोटकः कृमिः ।

नारदीये—

पुण्यकालेषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।
 हिरण्यमणुमात्रं वा द्विजोयदि नराधिपात् ॥
 प्रतिगृह्णाति स^२ पापी मृतः कर्कोटकः कृमिः ।
 तस्य वै निष्कृतिः प्रोक्ता^३ चान्द्रायणचतुष्टयात् ॥

भारते—

कनकं प्रतिगृह्णीयाद् द्विजोनिष्कारणात्मने !
 स महानिरयं गत्वा कृमिः कर्कोटसम्भवः ॥
 पञ्चाप्तापसमायुक्तः चान्द्रायणचतुष्टयम् ।
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

(१) राजन्योवाग्न्यतोवापि इति लेखितपुस्तकपाठः । राजतोवाग्न्यतोवापि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) प्रतिगृह्णाति सः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) निष्कृतिर्नास्ति इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

ब्रह्मवैवर्ते—

ब्रह्मनाभिसमुद्भूतं 'सुरवल्लीफलं' तथा ।
तद्ददाभाति सर्वत्र कनकं तद्ददाहृतम् ॥
राज्ञः^(१) पापं तदा दग्ध्वा दानकाले विशेषिजम् ।
अतः प्रतिग्रहस्त्वाज्यः द्विजैर्लोकेषुभिः सदा ॥

कनकप्रमाणं स्तेयादिप्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

ब्रह्मवैवर्ते—

हिरण्यगर्भसंभूतं कनकं यः समुद्धहेत्^(२) ।
पुण्यकालेषु पुण्येषु तीर्थेषु द्विजवल्लभात् ॥
तस्य वै^(३) निष्कृतिर्दृष्टा चान्द्रायणचतुष्टयात् ।
अथवा त्रिः परिक्रम्य क्ष्मां शुद्धेत् परितोमृप ! ॥

अथमात्रमिति श्लोके—प्रतिग्रहे कनकस्य यावत्प्रमाणं पूर्वमुक्तं
सावत् प्रतिग्रहे पापबाहुल्यमित्यर्थः । कनकं शुद्धसुवर्णं खदिराङ्गार-
वत् दीप्तियुक्तम् । दानाध्याये यावत् प्रमाणमुक्तं तावदित्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ कनकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) कारवल्ली इति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।

(२) राजपापं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) ससहस्रम् इति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।

(४) तस्यैव इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ तिलप्रतियङ्गप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

सुखजो बाहुजाद्राजन् पुष्पकालेषु पर्वसु ।
 तिलप्रहिमहं कृत्वा निष्कारणमयाऽधनः^(१) ॥
 महत्पापमवाप्नोति व्रत्रोगी स^(२) जायते ।

ब्रह्माण्डे—

मधुकैटभयोर्युद्धे मासमेकं निरन्तरम् ।
 अत्यन्तग्लानिमापन्नो हरिः स्वेदधरस्तदा ॥
 स्वेदविन्दुसमुत्पन्नास्तिलाराशीकृता^(३) वधुः ।
 तिलानालोक्य सहसा हरिरथ जगाद ह ॥
 युष्मान्^(४) दत्त्वा तु भुक्त्वा तु हुत्वा वा जनवद्धमः ।
 स सर्वपापनिर्मुक्तो मामेकं लोकमश्नुते ॥
 इत्युक्त्वा तान् गृहीत्वाऽऽदौ ददौ मुनिगणाय सः ।
 मधुकैटभनामानौ हत्वा वेकुण्ठमाप्तवान् ॥
 तदाऽऽरभ्य तिलास्वेते लोकेऽस्मिन् सञ्चरन्ति हि ।
 तानेतान् मानवो^(५) दत्त्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥

(१) निष्कारणतया धनी इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) प्रजायते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) राशीभवन् तदा इति खेचितपुस्तकपाठः । राशीभवेत्तदा इति क्रीत-
पुस्तकपाठः ।

(४) युष्मन् दत्त्वा वा इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(५) योनरः इति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।

तस्यैव निष्कृतिरियं कण्ठदण्डजलेवसन् ।

प्रातरारम्भ-सायाह्ने फलभोजनमाचरेत् ॥

तद्विष्णोरिति 'मन्त्रेण मासमात्रेण शुध्यति ।

निष्कारणतया तिलान् प्रतिगृह्य पञ्चाप्तापसमायुक्तः प्रातःकाल-
मारभ्य कण्ठदण्डजले वसन् "तद्विष्णोः परमं पद"मिति मन्त्रमुच्चरन्
सायंकाले विरम्य फलाहारं कृत्वा स्नानं कुर्यात्, एवं मास-
त्रयेण शुद्धिमाप्नोति नाऽन्येन । दशमहादानमध्ये तिलदानस्य
यावन्तस्तिला विहिताभ्यावत्परिग्रहे प्रायश्चित्तमिदं वेदितव्यं
नाऽन्यस्य ।

तदाऽऽह —

ब्रह्मपुराणे—

तिलप्रतिग्रहे विप्रः पञ्चाप्तापसमन्वितः ।

प्रातः स्नात्वा नित्यकर्म्म समाप्य विधिपूर्वकम् ॥

उदयाव्यस्तमाविश्य कण्ठदण्डजलेवसन् ।

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण अपञ्चासायमादरात् ॥

विरम्य नियतः^(१) सम्यक् फलाहारं समाचरेत् ।

(१) इति वैकुण्ठा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) श्रयेत् इति चैवितपुस्तकपाठः ।

(३) वासत्ये इति चैवितपुस्तकपाठः ।

(४) निरपं इति श्रौतचैवितपुस्तकपाठः ।

केवले स्थण्डिले सुम्ना स्मरन् नारायणं विभुम् ।
मासमात्रेण शुद्धः स्यात् अशुचिर्वाऽन्यथादिजः ॥

इति हेमाद्रौ तिलदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं दासीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

सुरूपां सुस्तनीं सुभ्रूं सुकेशीं शूद्रयोनिजाम् ।
'दासीं द्विजोन् गृह्णीयात् भोगार्थं पतितोभवेत् ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं सद्यः क्षरति पापिनः ।
विक्रयेद्यदि तां मूढश्चाण्डालत्वं तदाऽऽप्नुयात्' ॥

लिङ्गपुराणे—

दासीं शूद्रसमुत्पन्नां सर्व्यालङ्कारभूषिताम् ।
निष्कारणतया गृह्णन् विक्रीणाति रमेत वा^१ ।
चाण्डालयोनिमाविश्य वसेदाम्रह्मणः पदात् ॥

(१) नाम्बया इति श्रौत-लेशितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रतिम्यद्वा द्विजोद्यदि इति श्रौतलेशितपुस्तकपाठः ।

(३) चाण्डालाद्यत्पनवाप्नुवादिति श्रौत लेशितपुस्तकपाठः ।

(४) विक्रीयित्वा च तां रमेत् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

भविष्योत्तरे,—

दासीमलङ्घनां राजन् दत्तां राजभिरादरात् ।
प्रतिगृह्य द्विजोयसु कारणैर्बहुभिर्विना ॥
रमेढा विक्रयेद्वाऽपि स चाण्डालोभवेत्तदा ।
यावद्दद्या सृजद्विषं तावच्चाण्डालजन्मता^१ ॥

शिवपुराणे,—

दासीमलङ्घनां यस्तु प्रतिगृह्णाति वै द्विजः^२ ।
पश्चात्तापसमायुक्तः प्रधानं स^३ परित्यजेत् ॥
यागं कृत्वा ऋणं^४ तीर्त्वा तस्माद्दोषात् प्रमुच्यते ।
अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति त्रिवर्षं यावभक्षकः ॥
केशानां वपनं कृत्वा पुनः संस्कारमाचरेत् ।
एवं त्रिवर्षाच्छुध्येत अन्यदानेन शुद्धिभाक् ॥

ब्रह्मवैवर्ते,—

दासीमलङ्घनां शूद्रौ निष्कारणतया द्विजः ।
प्रतिगृह्य पुनः पश्चात्तापेनाऽनेन संयुतः ॥
कृत्वा त्रिवर्षस्नानं जप्त्वा नारायणाक्षरं ।
चतुर्थकालायाते यवभुक्स्थण्डिले^५ स्वपन् ।

(१) चाण्डालजन्मता इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) प्रतिगृह्य द्विजाधम इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(३) सम्परित्यजेत् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) तोषं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(५) यवन् इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

पधानं सम्परित्यज्य वर्षत्रयमतन्द्रितः ।

इह लोके परचाऽपि शुचिमाप्नोति दैहिकीम् ॥

एतत् प्रायश्चित्तं ऋषयागाकरणे वेदितव्यं, तदा पञ्चगव्यमात्रेण शुचिः । तयोरभावे प्रायश्चित्तेनाऽनेन शुचिमाप्नोति, नाऽन्यदानैरित्यर्थः । सर्पदष्टस्य यथा विषनिवारणमेवौषधं योजनीयं नाऽन्यथा तद्वदन्वापीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ दासीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं सोपस्करगृहप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

ब्रह्माण्डे,—

गृहं सोपस्करं राष्ट्रः^१ प्रतिगृह्य द्विजाधमः ।

अकृत्वा तद्वयं भोगाद्^२ व्यासोभवति कानने ॥

क्षेत्रे,—

सोपस्करं द्विजोराजन् प्रतिगृह्यैव बाहुजात् ।

यागादिकं न कुर्याच्चेद् दग्द्यूकोभवेदने ॥

(१) राष्ट्र इति क्षेत्रतदुक्तकथाः ।

(२) व्यासो इति श्रुतक्षेत्रतदुक्तकथाः ।

(३) वर्षपूर्वार्धे इति काशीतदुक्तकथाः ।

(४) तेन चङ्कितेन नूतनेति पाठः श्रुतक्षेत्रतदुक्तकथोद्भूतः ।

सोपस्कारमिति निक्षेपधान्यं पूर्वार्थम्, तेन सहितभाण्डसहादि कुशूलमुषलोल्खलकण्ठनीदृषदुपलाखलारामकूपगोमहिषादिक-
मिन्धनादिकञ्च, गृहहिंसः प्रतिग्रहीतुर्वर्षपूरणं यथा' भवति तेन
प्रकारेण सहितं गृहं निष्काय ओत्रियाय दत्त्वा गृहदानफल-
माप्नोति, नोषेयग्रहसं तावन्मात्रमेवफलं, न ग्रहीतुरपि तावत्पापं,
तदाऽऽह—

मार्कण्डेयः,—

सोपस्कारं गृहं रम्यं निर्माय 'गृहदं प्रभुः ।
यः प्रयच्छेत् 'पुण्यकाले ओत्रियाय कुटुम्बिने ॥
सप्तजन्मसु 'राजन् स हरेः प्रीतिकरोभवेत् ।
तद्गृहीत्वा द्विजोलीभाद् विना यागदिकं' वृथा ॥
व्ययं कृत्वा च मूढात्मा व्यालीभवति निर्जने ।
तद्गोपपरिहारार्थं वर्षर्तौ वर्षपीडितः ॥
मार्कण्डेयमारभ्य क्षिप्रवासा वहिःखले ।
अपन् वे वाचसं स्रुतं स्वमूर्धन्यस्तवाङ्मुकः ॥
मध्याह्ने नित्यकर्माणि तथा पूर्ववदाचरेत् ।
सायंकाले फलाहारः स्वपेदे स्थण्डिले प्रती ॥

-
- (१) वचेति श्रुतलेखितपुस्तकयोर्वाचि ।
(२) ददवत् इति श्रुतलेखितपुस्तकपाठः ।
(३) पुण्यतीर्थे इति श्रुतलेखितपुस्तकपाठः ।
(४) राजेन्द्र इति श्रुतलेखितपुस्तकपाठः ।
(५) वागादिकनवर्षक इति श्रुतलेखितपुस्तकपाठः ।

वर्षर्तुमेवं नीत्वाऽथ शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमां ।

वारुचं सूक्तं हिरण्यगृहमित्यनुवाकः ।

ब्रह्माण्डे,—

सोपस्कारं गृहं विप्रः प्रतिगृह्णाति चे'वृषात् ।

तस्यैह^१ निष्कृतिर्नाऽस्ति सुघोराक्षर्पजन्मतः^२ ॥

वर्षर्तौ जलवातार्तः क्लिबवासा जितेन्द्रियः ।

व्यस्तबाहुः श्लोत्तमाङ्गे वह्निरेव वसन् सदा ॥

अपन् वै वारुचं सूक्तं यावदस्तङ्गतोरविः ।

तदा विरम्य मनसा फलाहारं समाचरेत् ॥

स्थण्डिले च स्वपेद्रात्री कृतं पापमनुस्मरन् ।

एवं मासद्वयं नीत्वा गृहदानप्रतिग्रहात् ॥

तस्माद्दोषात् प्रमुक्तः स्वा^३दन्यथा भुजगोभवेत् ।

यागे ऋणे वा सर्वस्वव्ययं कृत्वा न दोषभाक् ॥

प्रधानत्यागमयवा पशुनिक्षेपवर्जितं ।

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति न भुङ्क्ते^४ सर्पजन्म सः ॥

इति हेमाद्रौ गृहदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) प्रतिगृह्णानराधिपात् इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) तस्यैव इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) सर्वजन्मत्वतोऽप्य इति श्रौतपुस्तकपाठः । सर्वजन्मत्वतोऽप्य इति शेषित-
पुस्तकपाठः ।

(४) न भुङ्क्ते इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(५) कृत्वा इति शेषितपुस्तकपाठः ।

अथ शय्याप्रतियज्ञप्रायश्चित्तमाह ।

मत्स्यपुराणे—

शय्यां सोपस्करां दिव्यां सख्हां सुखजोद्विजः ।
पुण्यकाले पुण्यतीर्थे राज्ञो' गृह्णाति लोभतः ॥
तस्य मृत्युभयं प्रोक्तं वस्मासाभ्यन्तरे यमात् ।
ततः पिशाचतां याति त्रिषु जन्मसु गोचरः ।

स्कन्दपुराणे—

एकादश्यां पौर्णमास्यां चन्द्रसूर्ययज्ञे द्विजः ।
पुण्यक्षेत्रे पुण्यतीर्थे शय्यां सोपस्करान्विताम् ॥
राज्ञः सम्पादयेद्यस्तु तस्य मृत्युभयं भवेत् ।
ततः पिशाचोभवति 'गोचरत्वमवाप्स्यते ॥

भविष्योत्तरे—

आषाढशुक्लद्वादश्यां पुण्यतीर्थे नराधिप ।
शय्यां सोपस्करां राज्ञां द्विजोयः सम्परिचरेत् ॥
'स खरत्वमवाप्नोति मृत्युवज्रादिमोचितः ।
तस्य वै' निष्कृतिर्नास्ति तीर्थेर्दानशतैरपि ॥

-
- (१) राज्ञां बहिष् संयज्ञादिति श्रौतशेखितपुस्तकपाठः ।
(२) गोचुरत्वमिति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(३) गोचरत्वं इति शेषितपुस्तकपाठः ।
(४) तस्यैव इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

ब्रह्माण्डे—

शयनीत्यानहादश्याः^१ पुष्पकाले नदीतटे ।
 सखटां दामसंयुक्तां शय्यां यः सम्परिग्रहेत् ॥
 यस्मासांभृत्युमाप्नोति गोखरत्वमवाप्यते ।
 'तस्य वै निष्कृतिर्दृष्टा ब्रह्मणा लोकवर्तिना ॥
 चतुर्भागव्ययं वाऽपि यागार्थं दक्षिणां वचम् ।
 अभाव^२सम्भवे राजन् शृणु निष्कृतिमुत्तमाम् ॥
 वसन्तर्त्तौ जले ज्ञात्वा अश्वत्थं समुपाश्रयेत् ।
 हस्तमात्रं विलिप्याऽथ गोमयेन सुवर्चसा ॥
 उपविश्याऽत्र देशे वै नित्यकर्म्म समाप्य च ।
 माध्याह्निकं ततः कृत्वा पुनः कर्म्म समाप्य च ॥
 मोनी व्रतमुपस्थाय जपेदस्तमयावधि ।
 त्रियम्बकं महामन्त्रं न्यासध्यानपुरःसरम् ॥
 माध्याह्निकं समाप्याऽथ^३ पुनः कर्म्म समाचरेत् ।
 सायं सन्ध्यामुपासित्वा नित्यहोमं समाप्य च ॥
 फलाहारं ततः कृत्वा स्नानं कृत्वा स्वपेत् ।
 ब्रह्मचर्यं व्रतं कुर्वन् कृतं पापमनुक्षरम् ॥

(१) हादश्यां इति श्रुति श्रुतिपुस्तकपाठः ।

(२) तस्यैव इति श्रुतिपुस्तकपाठः ।

(३) अभाव सम्भवाद् इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(४) ततः कृत्वा इति श्रुतिशेषितपुस्तकपाठः ।

एवं मासद्वयं नीत्वा शुद्धः स्वात्तत्परिग्रहात् ।

अथवा दोषमाप्नोति पिशाचत्वं 'व्रजेदिह' ॥

सोपस्कारमिति शब्दादोलायं गृह्णाचतुष्टयं हस्तपादनिवेश-
नार्थं 'सूक्ष्मावरणवद्' उपवर्णनं सोत्तरण्यदश्च । एतत् सोपस्कारम् ।
सोपस्कारं तस्य द्विजेर्निष्कारणार्थं लोकेषुभिर्न प्रतिपाद्यम् ।
उभयोरभावे मधुमाधवमासयोः पूर्वोक्तनिष्कृतिं कृत्वा तत्परि-
ग्रहात् शुद्धिमाप्नोतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ कन्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं कन्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

ब्राह्मणो ब्रह्मसम्पन्नो ब्रह्मचर्यपुरस्कृतः ।

समुद्देहत् स्वकुलजां कन्यां ब्राह्मादिषु स्थिताम् ॥

तयोः प्रसूतः^१ कुलजः पित्रभक्तिपरायणः ।

सन्तरेदुभयं लोकं तत्पुत्रः पुण्यवान् द्विज ! ॥

(१) भवेदिह इति श्रौतलोहितपुस्तकपाठः ।

(२) निदेशनार्थं इति श्रौतलोहित पुस्तकपाठः ।

(३) सूक्ष्मावरणवत् इति श्रौतलोहितपुस्तकपाठः ।

(४) मधुमाधवज इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

ब्राह्मादिषु त्रिषु विवाहेषु कन्यास्वीकरणे न दोषः ।

तदेवाह ।

नारदोवे---

ब्राह्मोद्देवस्तथात्राऽऽर्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वो राजसूयः पेशाचचाष्टमोमतः ॥

तेषां चयः प्रगस्ताः स्त्रुः श्रेयाः^(१) पञ्च विगर्हिताः ।

तस्माद् ब्राह्मादिषु ब्रह्मन् विवाहः पुण्यलोकरदः ॥

एवं द्विजोयः कुरुते स्वपितृगुहरे^(२) तथा ।

एतन्मुख्यतमं त्वज्ज्ञा यो विप्रोवाहुजादिषु ॥

कन्यार्थं धनमादाय कामलोभपरायणः ।

तद्व्येण विवाहैर्ना^(३) जायते खलु पापभाक् ॥

रतिमात्रं सुखं तस्य सन्ततिर्दातुरेव हि ।

तस्मादेतत्परित्याज्यं द्विजैः सर्वत्र सर्वदा ॥

ब्राह्मणव्यतिरिक्तजातिभ्यः कन्यकाधनसंग्रहे दोषमाह ।

बृहस्पराणे,—

मुखजोऽन्यत्र जातिभ्योविवाहार्थं धनं वहन् ।

तेनाऽपूतेन वसुना यदि कन्यां समुदहेत् ॥

(१) तेषां इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) उल्लरेत् इति श्रौतके अतपुस्तकपाठः ।

(३) कन्यां बहिः इति श्रौतकेचितपुस्तकपाठः ।

स विप्रः पतितोभूयात् तत्पुत्राः पतिताः स्मृताः^१ ।
 तत्पुत्रो तत्पुत्रा राजन् वृथा यत्र धनार्जनम् ॥
 कलौयुगे विशेषेण स्वजातेः^२ सम्परिग्रहः ।
 तेषु मुख्यतमः प्रोक्तः कलौ नेच्छन्ति तदुधाः^३ ॥

ब्रह्मवैवर्ते—(कलिवर्ज्यधर्मान् प्रकृत्य)

स्वजाते^४रम्यजातिभ्योद्विजेः कन्यापरिग्रहः ।
 दत्तक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्मै च ॥
 समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
 दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं वर्ज्यमयं^५ कलौयुगे ॥
 अतः पाणिग्रहार्थं वा नाहरेद्वनमन्यतः ।
 अपत्न्यार्थं विवाहश्च यागार्थं धनसंग्रहः ॥
 ब्राह्मण्यं परलोकार्थं ब्रह्मचर्यं नु मुक्तये ।
 पातिव्रत्यं कुलार्थं नु जपः पापप्रणाशने ॥
 सत्यं धर्मप्रतिष्ठार्थं आचारः कुलवृद्धये ।
 तस्मात्कन्या परित्याज्या विप्रेणाऽन्यकुलोद्भवा ॥

-
- (१) भवन् इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।
 (२) स्वजातिः च परिग्रह इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।
 (३) स्मृत्य इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।
 (—) अयं पाठः श्रौतवेदितपुस्तकयोर्न दृश्यः ।
 (४) स्वजातिरिति वेदितपुस्तकपाठः ।
 (५) वर्ज्यवित्वा इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

कथ्येति कन्यकार्षधनपरिग्रहः तत्परिग्रहे दोषं प्रायश्चित्तञ्चाह ।

शूर्पपुराणे,—

सुखजः पुण्यकालेषु पुण्यदेशेषु पर्वण्येषु ।
जातित्रयाह्नं धृत्वा उदहेत्^१ सुखलिपयाम् ॥
सा पत्नी तत्कुलोद्भूता तत्सन्तानान्तदिश्यते ।
तद्गर्भा च त्रयं लोके यावत्कालं प्रकीर्त्यते^२ ॥
तत्कुलं तत्पतिः पुत्राः पतिताः स्युर्न संशयः ।
तत्रैवं वर्जयेत् पञ्च विप्रो लोकपरायणः ॥
कन्यादानं नमस्कारं भोजनं सहभाषणम् ।
धामन्त्रणं च पुः श्राद्धे स्वप्नेऽपि च न संशरेत् ॥
प्रायश्चित्तं यदीच्छेत पश्चात्तापसमन्वितः ।
पत्नीपुत्रान् परित्यज्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

पूर्व^३ यत्पतितप्रायश्चित्तमुक्तं तत्तर्ह्यं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति
नान्यतः ; तत्पुत्राणां तत्पत्न्याश्च प्रायश्चित्तं नेच्छन्ति । पतित-
प्रायश्चित्तं सम्यक् कृत्वा स्वकुले कन्यामुदाह्य लोकसन्धत्वा व्यव-
हरेत्, एतत् पापं प्रकटयेत् न गूढयेत्, तदाह ।

(१) दारार्धं त्रितलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) चरेदिति २ त्रितलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तर्ह्यं पतितप्रायश्चित्तमिति त्रितलेखितपुस्तकपाठः ।

नारदः,—

गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।

इह प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥

तस्माद् द्विजः कुलेऽन्यत्र नाहरेहारसंग्रहम् ।

इति हेमाद्रौ कन्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं कपिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

कपिलां वत्ससहितां राज्ञा^१ दत्तामलङ्कृताम् ।

पुण्यकाले च पुण्यर्क्षे द्विजोयः सम्परिश्रहेत् ॥

तस्य^२ वै जन्मवैफल्यं विपिनस्थेव चन्द्रिका ।

यावन्ति धेनुरोमाणि तावन्नरकमश्रुते ॥

हरिवंशे,—

कपिलां संग्रहेद् वत्सां द्विजोलोभपरायणः ।

तद्रोमाणीह यावन्ति तावन्नरकमश्रुते ॥

(१) राज्ञाभितोषितपुत्रकप्याठः ।

(२) तस्यैव इति श्रुतिपुत्रकप्याठः ।

मत्स्यपुराणे,—

कपिला ब्रह्मणादत्ता लोकोपकरणादिह ।
 राजा दद्याद् द्विजेभ्यश्च देहपापापनुत्तये ॥
 इतीरितं तदा वाक्यं मान्धात्यप्रमुखैर्नृपैः^१ ।
 तां गृहीत्वा द्विजेभ्यश्च दद्युः पापापमोचनीम् ॥
 तदाप्रभृत्यसौधेनुर्दातृणां पुण्यवर्द्धिनी ।
 सर्व्वथा पुण्यकालेषु स्वर्गदा धेनुरर्पिता^२ ॥

नारदीये—

कपिलां समलङ्कृत्य सवत्सां विधिपूर्व्वकम् ।
 अर्चयित्वा द्विजाग्राय यो दद्यात् सोऽपि पुण्यभाक् ॥
 तां तु योमुखजोधृत्वा यतते^३ द्रव्यसंग्रहे ।
 सोऽरण्ये निर्ज्जने देशे गवयोभवति भ्रुवम् ॥
^४तस्येह निष्कृतिर्नास्ति त्रिषु जन्मसु पार्थिव ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

द्विजो गृह्णाति^५ वेहतां राज्ञा वत्सान्वितां सतीम् ।
 कपिलां द्रव्यवाकस्यात् स भवेत् गवयोवने ॥

(१) प्रमुखादप्यदिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) धेनुराविनो इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) इवा तदुद्रव्यसंग्रहे इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तस्यैव इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) इतां पुण्यकाले इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

तस्यैव निष्कृतिरियं दृष्टा मुनिवरोत्तमैः ।
 गां सवत्सां परित्यज्य तद्व्यं यागपूर्त्तये ॥
 व्ययं कृत्वा ऋणी वाऽपि न दोषी^१ कपिलाग्रहं ।
 प्राजापत्यसहस्राणां त्रयेण शुद्धिरेरिता ॥
 पूर्वोक्तेनैव मार्गेण परिषद्भिधिपूर्वकम् ।
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा यागमात्रं समाचरेत् ॥
 आधानी वा भवेत्^२ कुर्याद् दर्शपूर्णदिकाः क्रियाः ॥
 न भवेत्तेन दोषोऽत्र अग्निर्देहति पातकम् ॥
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा यागमात्रं समाचरेत् ।

तदाह—

आपस्तम्बः—

“अग्नीन् आध्यास्ये सर्व्यकत्वर्थमिति” वचनबलादाधानदीक्षा
 मनुसरन् अग्निहोत्रादिकाः क्रियाः समाचरन्^३ सर्व्यपापेभ्योमुक्तो
 भूया”दिति वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ कपिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) दोष इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(२) त्रयाणां इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(३) होऽपि इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(४) सुचरन् इति श्रौतखेचितपुस्तकपाठः ।

अथेदानीं पृथिवीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

पृथिवीं भूमिपालेन दत्तां शालीक्षुसम्भवाम् ।

यागार्थमग्निहोत्रार्थं प्रतिगृह्यद्भिजोत्तमः ॥

तत्रोद्भवेन धान्येन आधानादिकमाचरेत् ।

आधानानन्तरं दर्शपूर्णमासादिकं कुर्यादित्यर्थः ।

ब्रह्माण्डे—

ब्रह्मविद् ब्राह्मणस्तस्माद् भुवं भूपालवत्तमात् ।

प्रतिगृह्याग्निहोत्रादीन् अतिथींश्चापि पूजयेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

कुटुम्बपालनञ्चैव क्रतुर्वा यावती च भूः ।

समाप्तिश्च यथा कार्या तावतीं क्ष्मां परिग्रहेत् ॥

महाराजविजये,—

वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।

सत्क्रियाः क्षयमापन्ना धर्माऽपक्षीयते तदा ॥

तदा प्रतिग्रहोभूमेः विप्रस्यैव न दोषभाक् ।

अशीतिवर्षादूर्ध्वं वृद्धः । या नारी स्वप्नेऽपि परं न चिन्तयेत् न

सम्भावयेत् पतिपादप्रक्षालनादिकं मनसाऽप्यकुत्सयन्ती प्रत्यहं

(१) पृथ्व्याप्याह्याद्भिजोत्तमेरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) यस्मात् इति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।

कुर्यात् सा साध्वी । षोडशवर्षात् पूर्वं शिशुः, सत्क्रियाः
अग्निष्टोमादयः, धर्मी नित्यस्नानादिः । तदा क्षमापरिग्रहो
विप्रस्य न दोषः, यावत्सा भुवा एतेषां परिपूरणं भवति तावद्भूमि-
परिग्रहे न दोषः ।

विष्णुरहस्ये,—

पितृपत्नीसुतानाञ्च अग्निष्टोमादिकर्मणाम् ।

‘संरक्षणाय राजेन्द्र न दोषः क्षमापरिग्रहे’ ॥

विनाऽप्येतैर्निमित्तैर्यः पृथिवीं संग्रहेद् द्विजः ।

‘स सभार्यः सपुत्रश्च नरके वासमश्नुते ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

धान्यं प्रभूतं सुखजस्तत्रजातं तृथाव्यये ।

‘विक्रीय निजभोगार्थं “भवेयं धनिको” भुवि ॥

इत्यहङ्कारकथयन् चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ।

निष्कृतिस्तस्य कथिता वसिष्ठेन महात्मना ॥

पादचयेऽद्भुतच्छ्रं स्वात् तत्त्रैगुण्ये त्रिधा स्मृतम् ।

बीजानां प्रस्थमात्राणां प्रसूति^१ र्यावती क्षितिः ॥

(१) पापघ्नं हरणे राजन् इति श्रौतपुस्तकपाठः—

(२) क्षमापरिग्रह इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) सभार्यं पुनश्चित इति श्रौतवेधितपुस्तकपाठः ।

(४) विक्रयित्वात्मभोगार्थं इति श्रौतवेधितपुस्तकपाठः ।

(५) सभाप्तिरिति श्रौतवेधितपुस्तकपाठः ।

तस्याः प्रतिग्रहे कायं मुनिभिः परिकीर्तितम् ।

'प्रसूतिर्द्रीणवीजानां पृथिवी यावती भवेत् ॥

तस्याः प्रतिग्रहे चान्द्रं प्रायश्चित्तं विशोधनम्' ।

स विप्रः शूद्रतां याति वृथा भूमेः परिग्रहात् ॥

(विंशत्यादशभिर्द्रीणैर्यावती क्ष्मा महीभुजा । दत्ता तस्याग्रहेविप्र-
चान्द्रायणशतञ्चरेत् । अतोधिकाया ग्रहणे प्रायश्चित्तं न दृश्यते)

पित्तार्जितं निजं क्षेमं राजाक्रान्तं यदा भवेत् ।

आत्मारजितं वा राजेन्द्र समाक्रान्तं नृपात्मजेः ॥

तदा प्रतिग्रहं कृत्वा यावन्मात्रेण पोषणम् ।

जीवनं धर्मसिद्धिर्वा अथवा ऋणमोचनम् ।

तावत् प्रतिग्रहे दोषो न भवेदिति निश्चितम् ॥

कूर्मपुराणे,—

राजाक्रान्तं जनाक्रान्तं क्षेमं पित्तार्जितं यदि ।

तदा प्रतिग्रहं कृत्वा यावन्मात्रेण जीवनम् ॥

तावत् प्रतिग्रहे हिप्रो 'राजस्तस्मान् न दोषभाक् ।

इति हेमाद्रौ पृथिवीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) समार्पित इति श्रुतिलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) न दृश्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(—) अयं पाठः लेखितपुस्तकेनोपलब्धः ।

(३) राज्ञातेन इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

अथेदानीं सप्ताचलप्रतियहप्रायश्चित्तं ब्रुवन्
कनकाचलप्रतियहप्रायश्चित्तमाह—

तदाह,—

देवीपुराणे,—

अचलं कानकं पुण्यं^१ राज्ञः पुण्यानुवर्त्तिनः ।

द्विजो य इह गृह्णाति स^२भजेद्दे पिशाचताम् ॥

कनकस्वरूपमाह,—

लिङ्गपुराणे,—

पूतेश्वरसु संशुद्धं शोधितं वज्रितापनात् ।

अतीव शुद्धतां याति कनकं तदुदाहृतम् ॥

पद्मपुराणे,—

कनकाद्रिं द्विजोदत्तं^३ राजभिः पुण्यवर्त्तिभिः ।

^४प्रतिगृह्णन् हि पुण्याहे सम्भवेत् पिशिताशनः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

कनकाद्रिं नदीतीरे पुण्यकालेषु राजभिः ।

दत्तं द्विजेषु गृह्णीयात्^५ पिशाचः स्याद्विरूपकः ॥

(१) धृत्वा इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(२) मोहात्मा इति क्रीतचेषितपुस्तकपाठः ।

(३) धृत्वा इति क्रीतचेषितपुस्तकपाठः ।

(४) पुण्यकालेषु इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(५) तत्तद्विजोत्पद्यन्तीति चेषितपुस्तकपाठः ।

(नदीषु पुण्यकालेषु पुण्यतीर्थेषु पर्वसु ।
 कनकाद्रिं द्विजोद्धृत्वा लोभाभिष्कारणं भुवि ॥
 स भवेद्विन्ध्यदेशेषु—पिशाचः कामिवस्त्रितः ।)
 चतुर्थ्यां शव्यं कृत्वा यागं वा बहुदक्षिणम् ।
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा पुनः संस्कारमाचतः ॥
 शुद्धिमाप्नोति लोकेऽस्मिन् अर्हता नित्यकर्मसु ।
 भिक्षाटनं वरं नृणां एतस्मात् सम्परिग्रहात् ॥
 संसारं वा त्यजेद्विद्वान् सत्यासं वा परियहेत्^१ ।
 एवं मुक्तिमवाप्नोति कनकाद्रिं त्यजेदतः ॥

अपरिग्रहस्य विप्रस्य शुद्धा वृत्तिः कथिता ।

उच्छ्ववृत्तिः शिलवृत्तिः कुम्भवृत्तिः कुशूलता ॥

चतुर्धा वृत्तयः प्रोक्ताः कनकाद्रिप्रतिग्रहात् ।

एतासां पूर्वोक्तानामभावे कनकाद्रिग्रहे प्रायश्चित्तमाह—

मार्कण्डेयपुराणे,—

कनकाद्रिं द्विजोयसु गृह्णाति कारणेर्विना^१ ।

स तु शुद्धिमवाप्नोति कृच्छ्रैरयुतसंख्यकैः^२ ॥

कृच्छ्राणि प्राजापत्यानि ।

(—) अयं पाठः शेषितपुस्तके नोपलब्धः ।

(१) वा परियहं इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(३) कृत्वा निष्कारणं दुधीः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) कृच्छ्राण्ययुतसंख्यका इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

लिङ्गपुराणे—

कनकाद्रिं द्विजोद्धत्वा रात्रः पुष्पागमे वृथा ।

तच्छैरयुतसंस्थाकैः शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा ॥ इति ।

इति हेमाद्रौ कनकाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ रजताचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

वामनपुराणे—

राजतं योऽनुगृहीयात् (अथर्वं राजवत्तमात् ।

पूर्वजो भोगमोहान्मा कालपाशवशं गतः ॥

तत्पापमनुभूयाऽऽद्य बलाकः स भवेद्दने ।

त्रिषु जन्मसु कष्टः) स्वात् श्लेतरोगीभवेत्ततः^१ ॥

शिवपुराणे—

राजभिः पुष्पकालेषु दत्तं योरजताचलम् ।

विना निमित्तेर्बहुभिः प्रतिगृह्णाति भोगवान् ॥

(—) अथर्वं पाठः श्लेतरुल्लेखे नास्ति ।

(१) भवेत् तदा इति श्लेतरुल्लेखपाठः ।

(२) प्रतिगृह्णाति भोगवान् इति श्लेतरुल्लेखपाठः ।

शीघ्रं कालवयं गत्वा दुःखं तन्नाऽनुभूय च ।

'बलाकः स भवेत्पश्चात् श्वेतरीगी स जायते ॥

(जन्मनवे तु कङ्कः स्यात् तदा मुक्तिर्न जायते ।)^१

स्मृदपुराणे—

राजतं प्रतिगृह्णाऽर्द्धि^२ प्रायश्चित्तपरास्तुतः ।

'बलाकः स भवेत्पश्चात् कङ्कः स्यात् त्रिषु जन्मसु ॥

कथञ्चिन्मुक्तिमापन्नः श्वेतरीगी भवेत्तदा ।

एतदुक्तप्रायश्चित्तपरं कृतप्रायश्चित्तस्य न 'बलाकत्वादि

तदेवाह—

गारुडपुराणे—

प्रायश्चित्तेन पूतस्य द्विजस्याऽस्य मृच्छन् यत् ।

तस्येह न^३ बलाकादिर्देहिकीशुद्धिरीरिता ॥

प्रायश्चित्तं पुरा कृत्वा धर्मशास्त्रोक्तमार्गतः ।

(१) बाह्य इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

२(—) इदमर्द्धं वेदितपुस्तकेनास्ति ।

(३) अचर्त्तं प्रतिगृह्णावौ इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(४) बाह्य इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(५) न बाह्यादि इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(६) तस्येव इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

रजताचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

६८८

ततः पश्चात् पुनः कर्क पञ्चमस्य पिबेत्ततः^(१) ॥

एवं पूतस्य विप्रस्य पश्चिजस्य न जायते ।

अनकाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्ताईमत्राऽपि निष्कृतिर्नाऽन्यथा ।

इति हेमाद्रौ रजताचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ रत्नाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः—

रत्नाचलं द्विजोपसते^(२) रात्रिः पुण्यागमे तु यः ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्नरकाग्रयदायिनः ।

ब्रह्मास्मि—

नङ्गातीरेऽथ गीतव्यां कञ्चवेचीनदीतटे ।

श्रीगौले सङ्गमे वाऽपि भीमरथ्यानदीतटे ॥

पद्मोदले महावेधे वैद्यनाथस्य सन्निधौ ।

काञ्चीसले वेङ्कटाद्रौ श्रीरङ्गे कुम्भकोषके^(३) ॥

(१) अनकरं इति श्रुतवेदितपुस्तकपाठः ।

(२) वल्गात् इति श्रुतवेदितपुस्तकपाठः ।

(३) कुम्भकर्षके इति वेदितकाशीपुस्तकपाठः ।

मधुरायां महाराज चापञ्चे गन्धमादने ।
 योद्धिजोधनलोभेन राज्ञा दत्तानिमान् गिरीन् ॥
 'वृद्धाति तस्य विप्रस्य पैशाचं जन्मनाम्नये ।
 निष्कारचतया भूय निमज्जन् नरकार्षवे ॥
 पैशाचान्ते मर्त्यलोके' जायते पिटकाकृतिः ॥
 तेषां मध्ये तथा राजन् रत्नाचलपरिग्रहात् ।
 अरक्षे निर्जले देशे पिशाचोभवति भ्रुवम् ॥

नन्दपुराणे,—

यद्दृष्टिं संजग्मी चैव मन्वादिषु युगादिषु ।
 अयमेव हितये चैव व्यतीपाते च वैष्टुतो ॥
 कृष्णाङ्गारचतुर्हस्यां अमायां 'पूर्विमादिने ।
 द्वादशां पुष्पनक्षत्रे द्विजोलीभपरायणः ॥
 अचलान् राजभिर्दत्तान् 'प्रतिगृह्य पृथक् पृथक् ।
 अकृत्वा 'निष्कृतीस्तेषां तत्तत्पापविसृजये ॥
 यमस्य सदर्शनं गत्वा अनुभूय महद्भयम् ।
 पिशाचो भवति क्षिप्रमरक्षे निर्जनेऽजले' ॥

(१) न हृत्तिरिति श्रौतवेचितपुस्तकपाठः ।

(२) कृतुलोके इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) पूर्विकादिने इति वेचितपुस्तकपाठः ।

(४) यद्दु पुष्पदिनेष्विह इति वेचितपुस्तकपाठः । वेदु पुष्पदिनेष्विह इति
 तु श्रौतपुस्तक-पाठः ।

(५) निष्कृतिं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(६) वने इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

भविष्यीक्षरे,—

रत्नाचलमिमं धृत्वा द्विजो निष्कारवायुने' ।
 अकृत्वा निष्कृतिं तस्य मृत्वा नरकमाप्नुयात् ॥
 'पिशाचाभुभवं कृत्वा जायते पिटकाकृतिः ।
 तस्यैव निष्कृतिरियं ब्रह्मणा परिकल्पिता ॥
 अरक्ष्यं निर्जनं गत्वा शून्ये देवालये विभ्रम् ।
 कृत्वा त्रिषवचक्षानं भक्षकप्याजिनं बह्वम् ॥
 मौनव्रतमुपास्त्राय वीरासनमुपाश्रितः ।
 रुद्राध्यायं जपेन्नित्यं तावत्संख्याः समाचरेत् ॥
 यावदस्त्रं गतोभासुर्विरमेत्तावता जपात् ।
 अत्रतप्तं पयोवाऽपि अशक्तौ फलभोजनम् ॥
 स्वपेक्षं त्यक्त्वैले रात्रौ द्विजस्यैतस्य निष्कृतिः ।
 एवं ऋतुत्रयं गीत्वा शुद्धिमाप्नोति वैदिकीम् ॥
 अशक्तौ तदनस्यार्धं 'व्रतार्धं व्ययमाचरेत् ।
 एवञ्चेन्न निष्कृतिर्दृष्टा' रत्नाचलपरिग्रहात् ॥
 पुनः संस्कारमात्रेण शुद्धो भवति निश्चितम् । इति

(१) क्षुनिरिति चेन्नित्यं वाचीपुलाकवाठः ।

(२) पिशाचादि भवं कृत्वा इति श्रौतपुलाकवाठः ।

(३) तद्वर्द्धनिति श्रौतचेन्नित्यपुलाकवाठः ।

(४) भूष इति श्रौतचेन्नित्यपुलाकवाठः ।

प्रतिपक्षलक्षणस्य चतुर्धभागेन पूर्व्ववत् प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनः-
संस्कारकाले ब्रह्मोपदेशं गायत्रीं 'गुरोः स्तोत्रं श्रुत्वा' इति,
नाम्यथा श्रुत्वा स्तोत्रं ।

इति हेमाद्रौ रत्नाचलप्रतिपक्षप्रायश्चित्तम् ।

अथ धान्याचलप्रतिपक्षप्रायश्चित्तमाह ।

ऐवीपुराणे,—

धान्याचलप्रदाता यः पुण्यक्षेत्रेषु पर्व्वसु ।

अर्चयित्वा हिजायराय स वे स्तोत्राधिपोभवेत् ॥

'कूर्मपुराणे,—

अर्चिताय' हिजायराय धान्याचलमनुत्तमम् ।

अर्चितं शास्त्रमार्गेण पुण्यक्षेत्रेषु पर्व्वसु ॥

यो दद्यात् पृथिवीपालः स गच्छेद् विष्णुमन्दिरम् ॥

(१) श्रुत्वा इति श्रुतिलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) श्रुतपुस्तके नास्ति ।

(३) अर्चयित्वा इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(४) क्षेत्रेषु इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

लिङ्गपुराणे,—

धान्याचलं द्विजोमीहात् पुस्तकाल उपागते ।
प्रतिपदं वृषभेहात् यज्ञत्वा धर्मसंग्रहम् ॥
आरामेष्विष्टुदेवेषु पिशाचोदुर्भगोभवेत् ।
तत्राऽनुभूय नरकं पुनर्मूषिकतां^१ व्रजेत् ॥

स्कन्दपुराणे,—

शृणु वक्ष्यामि धान्याचलपरिग्रहे ।
दोषं परिग्रहीतुर्वै राज्ञो धर्मानुवर्तिनः ॥
शालिवेगे बने वाऽपि आरामे वृक्षसङ्गुले ।
पिशाचोदुर्भगोनाम त्रासयन् वै जनान् वज्रम् ॥
महान्तं नरकं भुञ्ज्या यज्ञत्वा धर्मनिष्कृतिम् ।
स भवेन् मूषिकः^२ स्तूलश्लिषु जन्मसु संयहात् ॥

भविष्योत्तरे,—

धान्याचलं द्विजोद्धृत्वा द्रव्यलोभपरायणः ।
यज्ञत्वा निष्कृतिं तस्य स भवेत्पिग्निताशनः ॥
तद्दोषपरिहारार्थं ज्ञत्वा चान्द्रायणतथम् ।
पुनः संस्कारमात्रेण शुद्धिमाप्नोति दैहिकीम् ॥

(१) मूषिकता इति श्रुतिपुस्तकपाठः ।

(२) मूषकः इति श्रुतिपुस्तकपाठः ।

भविष्योत्तरे,—

(धान्याचलस्य महतस्तस्य निष्कृतिरीरिता ।
यागादिकं पुराऽकृत्वा कुर्वाणं चान्द्रायणव्रतम् ॥
पुनः संस्कारशुद्धाया गायत्री मन्त्रवेदिनात् ।
तां पठन् प्रयतोनिर्त्वं वर्त्तयेद्यदि शुद्धिमान् ।
अथवा निष्कृतिर्नाऽस्ति पापसैतस्य गौरवात् ॥)

विष्णुपुराणे,—

सप्ताऽचलाः समुद्राश्च निर्भिन्ताश्चक्रपाणिना ।
जनानां पापनाशाय स्मरन्तात्कीर्त्तनादिह ॥
तेषां प्रतिग्रहे राजन् पतितः स्वादिजाधमः ।
अतस्तस्य पुनः कर्म मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥
पुनःकर्म पुनःसंस्कार इत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ धान्याचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(—) अत्र श्रुतपुस्तक पाठः ।

“धान्याचलं द्विजोष्टवा इत्यसौमपरावचः ।
अकृत्वा निष्कृतिं तस्य च भवेत्प्रतितापनः ॥
तद्दोषपरिहारार्थं कृत्वा चान्द्रायणव्रतम् ।
पुनःसंस्कारपूताया गायत्रीमन्त्रवेदिनाः ॥
तां पठन् प्रयतोनिर्त्वं वर्त्तयेत् च विष्णुश्रिमान् ।
अथवा निष्कृतिर्नास्ति पापसैतस्य गौरवात् ॥

अथ तिलाचलप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

नारदीये,—

तिलाचलः कालपुरुषस्तिलधेनुस्तिलास्तथा ।
 तिलकृष्णाजिनश्चैव शकटं सयुगं तथा ॥
 एतानि विप्रवर्याणां महानरकदानि वै ।
 निष्कारणतया राजन् प्रतिवृद्ध द्विजाधमः ॥
 महान्तं नरकं भुक्त्वा गत्वा स्त्रीजन्म निन्दितम्^१ ।
 पश्चात्तापसमायुक्तः प्रायश्चित्तं यदीच्छति ॥
 प्रायश्चित्तेन महता^२ पुनः संस्कारमर्हति ।

ब्रह्माण्डे,—

धनलोभेन योविप्रः समादत्ते^३ तिलाचलम् ।
 सप्तजन्मसु नारी स्यात् तत्राऽपि विधवा भवेत् ॥
 नार्येव नरकस्थानं किमन्यैर्बहुभाषितैः ।
 वैधव्यसदृशं दुःखं स्त्रीणामन्यत्र विद्यते ।
 तत्राऽपि बालवैधव्यं तिलाचलप्रतियहात् ॥

(१) महान्तं नरकं गत्वा स्त्रीजन्म तदनन्तरमिति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(२) जनका इति श्रुतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) प्रतिवृद्ध इति श्रुतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

स्कन्दपुराणे,—

पुण्यकालेषु वै पुत्र पुण्यतीर्थेषु पर्वसु ।
 तिलाचलं द्विजोष्ट्वा महान्तं नरकं व्रजेत् ॥
 पश्चाद्भवति नारीत्वं सप्तजन्मसु कुक्षितम् ।
 वैधव्यदुःखभाग्भूत्वा^१ पश्चात् कण्डूतिमान् भवेत् ॥
 अतोद्विजन्मनः पुत्र ! धनिकस्य तिलाचलम् ।
^२प्रतिगृह्य भवेद्विप्रोयागादिषु पराङ्मुखः ।
 अजागलस्तनमिव तस्य जन्म तदा वृथा ॥

भविष्योत्तरे,—

विप्रस्तिलाचलं धृत्वा भूपालात्^३ पुण्यपर्वसु ।
 शुद्धोयागादिकं कृत्वा अन्यथा नित्यसूतकी ॥

शृङ्गपुराणे,—

यावन्तः पर्वता राजन् तिलराशीकृता नृभिः ।
 तावन्ति पापजालानि यद्हीतुर्नाऽत्र संशयः^४ ॥
 अतोविप्रवराणाञ्च गर्हणं तत्परिश्रमः ।
 यदौच्छेन्नमसा शुद्धिं तिलाचलप्रतिग्रहात् ॥

(१) यः इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) वैधव्यं दुःखनामेत्य इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) जन्मा प्रतिग्रहं इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(४) राजतः इति वेचित्तपुस्तकपाठः ।

(५) कर्त्तुं इत्येव न संभव इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

अमुष्मातोद्भिजेन्द्राणां मनसा हरि'मुच्चरन् ।
 नखां समुद्रगामिण्यां प्रातःस्नात्वा यथाविधि ॥
 नित्यकर्म्म समाप्याऽशु खगृहे देवसन्निधौ ।
 खगृह्याग्निं प्रतिष्ठाप्य आज्यभागान्तमाचरेत् ॥
 चाम्बकेशेवं मन्त्रेण तिलैराज्याभिमिश्रितैः ।
 आसायं जुह्यादङ्गी तावत्संख्यां समुद्वहन् ॥
 'विमुच्य च तदा होमं तमग्निं न त्यजेदुधः ।
 अन्नतन्नान् तिलान् भुक्त्वा^१ स्वपेदेवगृहे सुदा ॥
 परेद्युः प्रातरुत्थाय पूर्व्वहोममाचरेत् ।
 यावत् प्रयुतसंख्या स्वात् तावद्दोमं समापयेत् ॥
 उपोष्य रजनोमिकां पुनः संस्कारमाचरेत् ।
 एषा विशुद्धिरदिता तिलानाञ्च प्रतिग्रहे ॥
 अन्यथा निष्कृतिर्नाऽस्ति दानेस्तोर्था^२वगाहनेः । इति

प्रयुतं दशलक्षं, तदुक्तं—

महाभारते—

प्रयुतं दशसाहस्रं नियुतं लक्षमुच्यते ।

प्रयुतं दशलक्षं स्वाद् अर्धदं कोटिरुच्यते ॥ इति ।

(१) चम्बकम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) विरम्बाय तदाहोमं इति क्रीत पुस्तकपाठः ।

(३) भुक्त्वा इति चेचित्तपुस्तकपाठः ।

(४) तीर्त्वा इति चेचित्तपुस्तकपाठः ।

एतप्रायश्चित्तं पूर्ववत् स्वधनस्य चतुर्भागव्ययेन कुर्यात्, अन्यथा
न निष्कृतिः ।

इति हेमाद्रौ तिलाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कार्पासाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

सवोज्ज्वलमिकीटाद्यैः शोधितं पुण्यपर्वसु ।

कार्पासं द्विजवर्याय योदद्यात् सोऽपि मुक्तिभाक् ॥

ब्रह्माण्डे—

कार्पासस्याऽचलं राजा पुण्यक्षेत्रेषु पर्वसु ।

अर्चितं गन्धवस्त्राद्यैः शास्त्रमार्गेण धर्मतः ॥

योदद्याद् द्विजवर्याय स मुक्तः संसृतेर्भयात् ।

तद्दीजानीह यावन्ति तावत्कालं वसेद्विवि ॥

कूर्मपुराणे,—

कार्पासस्याऽचलं विप्रः प्रतिगृह्य जनाधिपात् ।

सद्यः पतति पुष्कानि तस्य^१ पापानि सन्दिशेत् ॥

(१) कर्तुः इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

स विप्रः पतितोभूयाद् आकाशघाती नरेन्द्र ।
 मृतः कालवशं गत्वा काकोलं नरकं व्रजेत् ॥
 तदन्ते भुवमासाद्य श्वेतरोगी दरिद्रकः^(१) ।
 पद्मीपुत्रपरित्यागी दुःखितः स्वात्पुनः पुनः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,—

योविप्रः पुण्यकालेषु गिरिह्वार्पाससंज्ञितम् ।
 अर्चितं गन्धवस्त्राद्यैः^(२) प्रतिगृह्णाति भूपतेः ॥
 अकृत्वा स^(३) व्रतं सम्यक् यमपाशवशजितः ।
 काकोलं नरकं गत्वा श्वेतरोगी भवेद्भुवि ।
 अथ तद्दोषशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तं चरेद्बुधः ॥

स्कन्दपुराणे,—

कार्पासस्वाचले पुत्र प्रायश्चित्तमिदं नृप ।
 पश्चात्तापसमायुक्तः प्राप्याऽनुष्ठां द्विजोत्तमैः^(४) ॥
 विपिनं निर्जनं गत्वा वपनद्वारयेत्ततः ।
 तत्र त्रिषवश्चक्ष्णानं कृत्वा विष्णुपरायणः ॥
 नाभिमात्रजले स्नित्वा^(५) प्राक्षुखोदक्षुखः शुचिः ।
 पुरुषसूक्तं जपन्निष्ठेद् आनन्यतोदयाञ्जले ॥

(१) दरिद्रवान् इति श्रौतवेचित्तपुस्तकयोः पाठः ।

(२) प्रतिगृह्णानराधिपात् इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) तद्व्रतं इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(४) प्राक्षुखोदक्षुखः शुचिरिति आशीपुस्तकपाठः ।

ततो विरम्य सहसा संख्यां मनसि धारयन् ।
 मुष्टिद्वयमितान् सक्तून् भक्षयेद्बुद्धवर्जितम् ॥
 स्वपेजारायवस्त्राऽपि केवले स्वच्छले व्रतौ ।
 पुनः परेद्युवत्वाय पूर्ववत्पमाचरेत् ॥
 यथैव पूर्ववत्संख्या यावत्कालेन साध्यते ।
 तदा विरम्य पूर्वमुद्योष्य विधिपूर्वकम् ॥
 पुनः कर्म तदा कुर्याद् दण्डमौक्ता'जिनं विना ।
 एतेनैव विशुद्धिः स्वात्माऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥
 एतत्प्रायश्चित्ताकरणे पूर्ववत्स्वधनस्य चतुर्भाग'व्ययेन प्रायश्चित्तं
 कुर्यात् । तेन शुद्धीभवतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ कार्पासाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ लवणाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

मार्कण्डेयपुराणे,—

लवणाचलं नरपतिरादरात् कुर्वते यदा ।
 पुण्यदेवे पुष्पनदीतटेषु विमलेषु च ॥

तदा विप्राय दद्यात् तं शमशीलवते स्वयम् ।

एवं हि तस्य न भूमी पुनरात्मसमुद्भवः ॥

स्कन्दपुराणे,—

पुरा हिमवतः पार्श्वे कन्धका काचिदक्षराः ।

सुकेशी सुदती सुभूर्हसन्ती सुन्दरस्तनी ॥

विहारार्थं वह्निर्गत्वा विचरन्ती गृहाङ्गणे ।

तदा तामवलोक्याऽब रावचोनाम राक्षसः^१ ॥

कामातुरोमोहवशात्^२ हसन्प्रयाह पाणिना ।

हस्तस्पर्शनमात्रेण तस्या^३ भूसात्विकोदयः ॥

स्तम्भः प्रलापो रोमाञ्चः खेदो वैवर्ण्यवेषधू ।

अश्रु वैस्वर्यमित्यष्टौ सात्विकाः परिकीर्त्तिताः ॥

खेदोदकं तदा तस्य नदीभूत्वा^४ प्रवर्त्तते ।

तदा प्रभृत्वसौ सिन्धुर्सावित्री भुवि विश्रुतः ॥

सा तदा हिमवत्पार्श्वीत् प्रत्येकं सागरङ्गता ।

खेदरूप^५ प्रवाहेण पङ्क्तिभावपरिष्कृता ॥

अङ्गीचकार सखिसं लावण्यं लवणाश्रसि ।

तदा प्रभृत्वसौ सिन्धुवदनी जलसङ्गमात् ॥

(१) देवराट् इति श्रुतवेचितपुस्तकपाठः ।

(२) तदातनी इति श्रुतवेचितपुस्तकपाठः ।

(३) तदा इति श्रुतवेचितपुस्तकपाठः ।

(४) नदीरूपा इति वेचितपुस्तकपाठः ।

(५) खेदरूपा इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

अत्युपरतया राजन् लवणोदधिरीरितः ।
 तेनोत्पन्नं तु लवणं दोषाधिकतया सुते ॥
 न प्रतिग्रहणं तस्य केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
 लवणं चाऽणुमात्रं वा प्रतिगृह्णाति चेद्भिजः^१ ।
 तन्निष्कृतिं पराकृत्य विच्छेदये पिशाचता ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

लवणस्याऽचलं धृत्वा राज्ञः पुण्यागमे सक्तः ।
 विप्रोयदिह दुष्टाणां यमपाशवशकृतः ॥
 महान्तं नरकं भुक्त्वा पिशाचोभवतिभ्रुवम् ।
 पश्चाद्भुवमुपागम्य खेदाङ्गोजायते सदा ॥

ब्रह्मवेवर्ते—

पूर्वजस्वचलं धृत्वा लावणं राजवत्सभात् ।
 'पुण्यतीर्थे' पुण्यदेशे पुण्यकालेषु पर्वसु ॥
 निष्कारणतया लोभाद् यमलोकमुपागतः ।
 महद्भयं तदा भुक्त्वा पुनर्भुवमुपाविशन् ॥
 पिशाचजन्मतामित्य तदन्ते स्विन्न^२देहवान् ।
 अतः प्रतिग्रहस्तस्य गृहीतो लोकवर्जितः ॥

(१) प्रतिगृह्णाद्विजोवदि इति श्रुतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) पुण्यतीर्थेन पुण्यदेशेषु इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(३) स्नेहदेहवान् इति श्रुतशेषितपुस्तकपाठः ।

शिवपुराणे,—

सुखजो बाहुजादृष्ट्वा लावणमचलं भुवि ।
 पिशाचत्वं व्रजेत्^१ पश्चात् स्वेदाङ्गोजायते पुनः ॥
 तस्य पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमिदं द्विजैः ।
 दर्शितं लोकरक्षार्थं तदहं कथयामि वः^२ ॥
 विप्रानुज्ञामवाप्याऽथ पश्चात्तापसमन्वितः ।
^३ज्ज्ञात्वा शुच्यनदीतीये गत्वा पर्वतगङ्गारम् ॥
^४कण्टकप्रचयं धृत्वा स्वमूर्धन्याम्नः सदा ।
 तत्र तिष्ठन् जपेदेनं सर्वपापापनुत्तये ॥
 नारायणं हृदा ध्यायन् सर्वपापप्रणाशनम् ।
 आधारं सर्वमन्त्राणां यावदस्त्रं गतोरविः ॥
 तदा विरम्य सहसा संस्थां मनसि धारयन् ।
 पल्लवप्रमाणेन पिबेद्गोदुग्धमादरात् ॥
 स्वपिनारायणस्याऽग्रे स्थण्डिले क्रीवले भुवः ।
 ततः परित्युक्त्याय पूर्ववज्जपमा^५चरेत् ॥
 एवं ऋतुद्वयं कृत्वा नियतं विधिपूर्वकम् ।
 बद्धाध्यायं पठेद्यदा उत विष्णोरनुज्ञया ॥

(१) भवेदिति ऋतुष्वेच्छितपुस्तकपाठः ।

(२) कथयामि च इति ऋतुपुस्तकपाठः ।

(३) ज्ञात्वा इति ऋतुपुस्तकपाठः ।

(४) कण्टकं वाहरं इति ऋतुपुस्तकपाठः ।

(५) आदरात् इति ऋतुष्वेच्छितपुस्तकपाठः ।

एतद्वयोरभावेऽपि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 पूर्ववत् तदनन्तरं प्रायश्चित्तं विमुच्यते ॥
 अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति लवणाचलसंग्रहे ।
 नियुतं नमकचमकौ, चारुदशमाध्यायो नारायणं, सर्वमन्त्राणा
 आकरत्वात् । एवं कृतं लवणाचलप्रतिग्रहपापनिवृत्तिर्भवति ।

तदेवाह,—

दशमाध्यायं सकलजन्मा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 अत्यशनादतिपानात् 'तथाचोपात् प्रतिग्रहात् । इति ।
 अत्यशनं सपिण्डीकरणश्चाद्यादिषु निमित्तेष्वस्थाने भोजनमत्यशनं
 अतिपानं शूद्रप्रपादिषु पानमतिपानम् । उग्रप्रतिग्रहः शूद्रा-
 दिभिर्दत्तस्य' 'लवणाचलादेः प्रतिग्रहः । प्रायश्चित्तपक्षे पुनः
 संस्कारं पूर्ववत् कृत्वा शुद्धोभवति नाऽन्यथति ।

इति हेमाद्रौ लवणाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) इत्यस्येति श्रुतचेष्टितपुस्तकपाठः ।

(२) शूद्राणां च इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(३) वज्र चोपात् इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

अथ तिलवेनुप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

महापुष्पगदीतीरे व्यतीपाते च वेष्टतौ ।
 ग्रहणे संक्रमे चैव मन्त्रादिषु युगादिषु ॥
 राज्ञा दत्तां तिलमयीं धेनुं गन्धाक्षतेर्युताम् ।
 अर्चितां योहिजोष्ट्वा इतोमृत्युवशङ्कतः ॥
 'सोऽनुभूय महाघोरां वेदनां यमनिर्घिताम् ।
 पश्चाद् भवति पापात्मा निष्पन्नो रोगवान् भुवि ॥

सूक्तपुराणे—

पुष्पतीर्थेषु^१ पुण्याहे जन्मर्षे जन्मसम्भवे ।
 दत्तां राजभिर्गन्धाद्यैरर्चितां तिलरूपिणीम् ॥
 योहिजः प्रतिगृह्याशु^२ न कुर्यान्निष्कृतिं शुभाम् ।
 तस्यैव^३ मृत्युरायाति अनुभूय महद्दयम् ॥
 पश्चात्पापी महान् घोरोनिष्पन्नो^४ रोगवान् भवेत् ।
 तिलाः सन्तीह यावन्तोद्भजिने धेनुवत्सयोः ॥

(१) अनुभूय इति क्रीतवेक्षितपुस्तकपाठः ।

(२) पुष्पकर्मणः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) यज्ञत्वा इति क्रीतवेक्षितपुस्तकपाठः ।

(४) तस्यैव इति वेक्षितपुस्तकपाठः ।

(५) रामवान् इति वेक्षितपुस्तकपाठः । रोगवान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

तावद्युगसहस्राणि नरके वासमश्रुतं^१ ।
 तस्मै^२ ह नित्यकर्मणि चरन्ते तत्प्रतिग्रहात् ॥
 तस्मात्प्रहिण्यहो धेनोर्निष्कारणतया नृप ।
 गर्हितो मुखजानां हि तस्मादेतत् परित्यजेत् ॥

लेखे, —

पूर्वोक्तेष्वेषु पुण्येषु दिनेषु पृथिवीपतेः ।
 धेनुं तिलमयीं विप्रो गृह्णीयाद्यदि लोभतः^३ ।
 तस्य नित्यं काम्यं दद्यात्पूर्णादिकं यत् ।
 सर्वं^४ चरति तत्काले दानमशोचिये यथा ॥
 तस्मै^५ नित्यं कृतिरियं कथिता मुनिपुङ्गवैः ।
 तद्वत्त्वं सम्परित्याज्यं दक्षिणामात्रमुदहेत्^६ ॥
 आधानं वा क्रतुं वापि कृत्वा सर्वस्वदक्षिणम् ।
 ततः शुद्धिमवाप्नोति पुनः संस्कारपूर्वकम् ।
 अन्यथा नित्यं निर्गोऽस्ति पञ्चचान्द्रायणैर्विना ॥

(१) पापमश्रुते इति श्रुतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) धेनुं तिलमयीं इत्यादि विप्रो गृह्णीयाद्यदि लोभतः इति श्रुतशेषितपुस्तकपाठः ।

(३) तस्मै इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(४) सर्वं इति श्रुतशेषितपुस्तकपाठः ।

(५) पञ्चचान्द्रायणैर्विना इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

स्कान्दपुराणे—

दौर्गाह्यनिवृत्त्यर्थं धेनुं तिलमयीं द्विजः ।
 गृहीत्वाऽऽधानयागौ^१ च कृत्वा तन्माऽवशेषयेत् ॥
 प्रधानं सम्यरित्यज्य न दोषस्तत्प्रतिद्विधात् ।
 अथवा पञ्चभिश्चान्द्रैः^२ शुद्धिमाप्नोति वैदिकीम् ॥
 पुनः संस्कारमात्रेण नित्यकर्म्मस्विहाऽर्हता ।
 उभयं यः परित्यज्य^३ वर्त्तते भोगलोलुपः ॥
 स मृत्वा^४ निष्प्रजोभूयात् तिलरोगीमहान् भुवि ॥

इति हेमाद्रौ तिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ घृतधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

स्कान्दपुराणे,—

धेनुं घृतमयीं दत्तां^५ कृष्णाजिनपरिष्कृताम्
 स्वर्चितां गन्धवस्त्राद्यैराजभिः पुष्पसङ्गमे ॥

(१) आग्न्याधानञ्च वागञ्च इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) आहुः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) परित्यज्ज्ञा वेवर्त्त इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) तदमे इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(५) शुद्धां इति श्रौतपुस्तकपाठः ;

इथा परिग्रहं^१ कृत्वा द्विजोयागादिभिर्विना ।
 यमलोकमुपागम्य कुम्भीपाके निमज्जति ॥
 तदन्ते भुवमासाद्य देववोजायते भुवि ।
 अतोमहादोषभयात् परित्याज्या^२ द्विजस्यभिः ॥

लिङ्गपुराणे—

धेनुमेकां द्विजोराजन् अजिने घृतनिर्म्मिताम् ।
 सवक्त्रां घृतधेनुं^३ यो निष्कारणतया वहेत्^४ ॥
 कुम्भीपाके निमज्जेत्^५ पीडितोयमकिङ्करैः ।
 तदन्ते पृथिवीमेत्य वैणवानां कुलोद्भवः ॥
 हीनजातिषु सर्वासु भूत्वा भूत्वा न निष्कृतिः ।
 यागादिकं न कुर्याच्चेद्^६ एतस्माच्च विमुच्यते ॥

गारुडपुराणे,—

कृष्णाजिनेषु पुण्येषु निर्म्मितां घृतरूपिणीम् ।
 प्रदत्तां^७ राजपुरुषैर्धेनुं यो मुखजोवहेत्^८ ॥

(१) त्यक्त्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) परित्यागः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) घृतधेनुं वक्ष्येन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) वहेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) निमज्जेत् इति लेखितपुस्तकपाठः । तद्वन्मूला इति क्रीत-
 पुस्तकपाठः ।

(६) त्यक्त्वाचेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(७) प्रदत्ता इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(८) वहेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

एतानि कार्तिकव्रतानि ।

उद्यापनेषु सर्वेषां व्रतानां पुण्यकार्येषु ।

प्रतिगृह्य द्विजोयसु वर्त्तयेदात्मपोषणम् ॥

महादोषमवाप्नोति यमलोके भयङ्करे ।

प्रायश्चित्तमिदं तस्य दर्शितं विप्रपुङ्गवैः ॥

दीपप्रतिग्रहे चान्द्रं पराकं स्वर्णसंग्रहे ।

वस्त्रे कांस्त्रे तथा ताम्रे प्राजापत्यं विमोदनम् ।

घस्त्रे जले च मृष्टे च तदङ्गं परिकीर्त्तितम् ॥

द्रव्याधिक्येऽप्ये वा पूर्ववत्सारतम्येन द्रष्टव्यम्

इति हेमाद्रौ कार्तिकमासव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ माघमासव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

तिलहोमश्च तद्दानं तत्स्नानं तर्पणं तथा ।

तद्भुक्तिश्च तथाऽऽदानं षड्विधं पापनाशनम् ॥

मार्त्तण्डोद्भववेलायां स्नानं सर्वपापनाशनम् ।

पुराणपठनञ्चैव पुराणश्रवणं तथा ॥

वदरीफलदानञ्च तिलपिष्टं महाफलम् ।
 तथाऽन्यफलदानञ्च पूजनं गङ्गरे हरो ॥
 सालग्रामशिलातीर्थं प्रत्यहं धारयेन्मुदा ।
 सूर्यार्घ्यचन्दनञ्चैव तुलसीपूजनं तथा ॥
 सालग्रामशिलादानं मासमीकं निरन्तरम् ।
 चन्दनं विप्रमुखाणां तथा ब्राह्मणभोजनम् ॥
 गोदानं प्रत्यहं विष्णोः प्रीतये पापनाशनम् ।
 तिलतण्डुलदानञ्च गुडदानमतःपरम् ॥
 सहस्रनामपठनं शिवविष्णोर्निरन्तरम् ।
 वस्त्रदानं तथा माघे जम्बीरफलमेव च ॥
 गोपीचन्दनदानञ्च स्नातृणां गन्धपूजनम् ।
 पुस्तकस्य प्रदानञ्च पुस्तकाराधनं तथा ॥
 विदुषः पूजनं पापनाशनं पुस्तकायकम् ।
 चूतपल्लवपुष्पैश्च पूजनं प्रत्यहं हरेः ॥
 सुवासिनीस्तथा माघे भोजयेद्द्विधिवन्मुदा ।
 अखण्डदीपदानञ्च स्मरन्ते देवसन्निधौ ॥
 देवालये च राजेन्द्र दीपदानं सुबुद्धिदम् ।
 चूतकोशप्रदानञ्च तथा लवणमेव च ॥
 ताम्बूलदानं विप्राणामेकं वा बहुभ्योऽपि वा ।
 मिष्टान्नदानं विप्राणां द्वयोरेकस्य वाऽपि च' ॥

माघमासव्रतोद्यापनप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् । ८५७

तथा च किंशुकैः पुष्पैरुभयोरेव पूजनम् ।

किंशुकैर्लिङ्गपूजा च तथा दानं विशेषतः ॥

इति माघमासव्रतानि ।

व्रतेश्वेतेषु सर्वेषु प्रतिगृह्णाति यो हिजः^(१) ।

स गच्छेद् यमसन्निध्यं महाभीतिप्रदं नृणाम् ॥

प्रायश्चित्तमिदं राजन् सर्वपापप्रणाशनम् ।

धेनुप्रतिग्रहे विप्रस्ततस्तच्छ्रयं चरेत् ॥

सुवर्णप्रतिमाग्राही प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।

तान्त्रिकांस्तत्तानाञ्च विकारे कच्छमाचरेत् ॥

अथ जले च वस्त्रे च तदर्धं कच्छमाचरेत् ।

एतेषां व्रतानामुद्यापनेषु प्रतिग्रहे प्रधानत्यागसाधनाभावे प्राय-
श्चित्तं वेदितव्यं गोचेऽप्रायश्चित्तमेव नास्ति ।

इति हेमाद्रौ माघमासव्रतोद्यापनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) विप्रो यः प्रतिगृह्णाति च इति श्रौतशेखितपुस्तकपाठः ।

अथ वैशाखमासव्रतप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

प्रबालशस्त्रा पुष्पाणामुशीराणां सुरेश्वर ।
 पुष्पप्रबालव्यजनं व्यजनं वेणुसम्भवम् ॥
 छत्रं पुष्पं तथा गन्धं पादुकाद्वयमेव वा ।
 दध्यन्नं फलसंयुक्तं तथा चैव गुणोदकम् ॥
 तथैव चम्पकाकोषमुशीरं शर्करां तथा ।
 लवङ्गमेलकश्चैव जातीकुसुममेव च ॥
 कर्पूरशीतलं तोयं सैकतं जलसेकजम् ।
 हिमाम्बुदानं पुष्पाणां द्विपटीं कुसुमाचिताम् ॥
 तक्रं जम्बीरनीरेण युक्तं लवणसंयुतम् ।
 प्रातःस्नानञ्च वैशाखे तथा माधवपूजनम् ॥
 वसन्तमाधवप्रीत्यै दक्षुरेतानि पार्थिव ।
 एतेषां दानमात्रेण नरोयातीन्द्रसम्पदम् ॥
 ततस्तु भुवमासाद्य मण्डलाधिपतिर्भवेत् ।
 वैशाखे प्रत्यहं कृत्वा द्वादश्यां पूर्णिमादिने ॥
 सर्वपापविमुक्त्यर्थं कुर्याद्दानञ्च पर्वसु ।
 व्रतस्वीद्यापनं कुर्याद् व्रतस्य परिपूर्तये ॥
 उद्यापनेषु सर्वेषु यः कुर्यात् तत्प्रतिग्रहम् ।
 स सर्वनरकान् भुक्त्वा पिकोभूयात्ततः परम् ॥

नानाविधफलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

८५६

धेनुप्रतिग्रहे राजन् तत्प्रधानं परित्यजेत् ।

कुर्व्याच्चान्द्रायणं सम्यक् शय्यायां द्विगुणं कृतम् ॥

पुष्पप्रवालोदरशय्यास्त्रेवम् ।

सुवर्णे राजते धान्ये पूर्व्ववस्तुसमाहितः ।

ततोऽर्द्धार्द्धप्रमाणेन प्रायश्चित्तं विप्रोधनम् ॥

प्रायश्चित्तमकृत्वा तु न शुभः पूर्व्वजोऽन्यतः ।

तस्मात् प्रतिग्रहस्याज्यः सात्विकेषु व्रतेष्वपि ॥

इति हेमाद्रौ वैशाखमासव्रतप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् ।

अथ नानाविधफलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणं—

कदली मातुलङ्गश्च नारिकेलफलं तथा ।

खर्जूरं पनसश्चैव द्राक्षाफलमनुत्तमम् ॥

क्षूतं कपिलं जम्बीरं जम्बूदाहिममेव च ।

क्षीरपूर्व्वं फलश्चैव एरण्यकफलं तथा ॥

फलानि यानि लोकेऽस्मिन् नाना नामानि पार्थिव ।

यो दद्यात्तानि सर्वाणि राशीनां फलाप्तये ॥

ब्रह्महत्यादिपापानां नाशनार्थं विशाम्यते^(१) ।
 वस्त्रेण वेष्टितं राजन् दक्षिणाभिर्यथेच्छया ॥
 हेमन्ते शैशिरे वाऽपि सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 तरफलानि द्विजोयसु प्रतिगृह्य धनातुरः ॥
 आधानं वा तदा कार्यं ह्यं कुर्याद्विशेषतः^(२) ।
 ततोदोषात् प्रमुच्येत नाऽन्यथा पापममृते ॥
 तत्कार्यफलनाशश्च फलदानं महत्तरम् ।
 तस्मात्पापविशुद्धार्थं प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ॥
 राशीभूतं फलं दिव्यं गृहीत्वा द्विजनायकः ।
 अकृत्वा निष्कृतिं तस्य आधानं धर्मसाधनम् ॥
 प्रधानं सम्परित्यज्य विप्रानुज्ञामवाप्य च ।
 केशानां वपनं कृत्वा षड्वर्षं कच्छमाचरेत् ॥
 उषोश्च रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति फलबाहुल्यसंग्रहे ॥
 केचिदिच्छन्ति संस्कारं नित्यकर्माविनाशनात् ।
 यदाऽभूद्राशिसंवाहः फलानां फलनाशनः ॥
 नित्यकर्माणि नश्यन्ति तदा फलसुखेच्छया ।
 ब्रह्मोपदेशः कर्त्तव्योगायत्रीदानमेव च ॥

एतदल्पफलप्रतिग्रहविषये न, किन्तु राशीकृतनानाफलप्रतिग्रह-
 कर्त्तुः, ब्रह्महत्यादिपापविनाशनार्थं दानं, तस्य पापान्वशेषाणि

(१) द्विजर्षभ इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(२) विशीर्यत इति वेदितपुस्तकपाठः ।

मकरसंक्रमणव्रतेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् । ८६१

प्रायश्चित्तमाविशन्ति ततः पुनः संस्कारः प्रायश्चित्तबाहुल्यं च, एक-
द्रव्यप्रतिग्रहे त्वेवं प्राजापत्यकृच्छ्रमात्रं राशिप्रतिग्रहे प्रतिपदोक्त-
प्रायश्चित्ताद्यसम्भवेऽप्युभयमनुष्ठेयम् ।

इति हेमाद्री राशीकृतनानाफलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ मकरसंक्रमणव्रतेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

सुहृदीपं तिलैर्दीपं^१ सधान्यं माषदीपकम् ।
तथाच लावणं दीपं महादीपमनन्तरम् ॥
मृद्विवेरं तथा कन्दं हरिद्रादानमेव च ।
अन्यानि सन्ति दानानि कानिचित् प्रथितानि च ॥
एषु व्रतेषु पूर्वेषु व्रतोद्यापनमाचरेत् ।
मोक्षदीपं महापुण्यं नरकोत्तारणं नृणाम् ॥
दीपाहते यथा राजन् परिपाका भवन्मधः ।
नावस्तधान्यमाषाणां^२ दानं दद्यात् द्विजातये ॥

(१) सुहृदीपतिबानाच्च इति श्रुतिशेषितदुस्तकपाठः ।

(२) नाषाणि इति शेषितदुस्तकपाठः ।

पारणां तत्र कुर्वीत व्रती व्रतफलाप्तये ।
 तत्पात्रं यो द्विजोमोहा'ग्रन्थधाम्यसमन्वितम् ॥
 उद्यापने प्रगृह्णीयाद् इह' लोके सुखाप्तये ।
 तस्यैव यमलोकः स्याद् यावदाभूतसंग्रवम् ॥
 दीपपात्राणि यावन्ति सवर्त्तीनि सधाम्यकम् ।
 उद्यापने तु तावान् स्याद् यमलोकश्च शाश्वतः ॥

लिङ्गपुराणे—

महादीपावसानेषु तत्पात्रं यो द्विजोवहेत् ।
 तस्यैव यमलोकः स्यात् शाश्वतः पुण्यनाशनः ॥
 महादीपफलं यावत् तावद्युगसहस्रकम् ।
 यमलोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥

भविष्योत्तरे—

योद्विजोदेवतागारे महादीपव्रतेषु च ।
 तत्पात्राणि प्रगृह्णीयाद् वृथा यागादिकं विना ॥
 तस्यैव नरके वासो यावच्चन्द्रदिवाकरी ।
 पश्चात्तापसमायुक्तः प्रायश्चित्तं करोम्यहम् ॥
 इति सङ्कल्प्य मनसा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 नीधूस्त्रिरजसा स्नायात् तदाकृत्वा ऽधर्मपञ्चम् ॥
 ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातस्तप्तकृच्छ्रचतुष्टयम् ।
 कृत्वा हविमवाप्नोति चान्द्रायणमथाऽऽचरेत् ॥

(१) इत्या इति श्रौतशुक्लकषाठः ।

(२) वहा नोहात् प्रतिबद्ध इति श्रौतवेदितशुक्लकषाठः ।

कारणं विना स्वसतीत्यागिनः प्रायश्चित्तम् । ८६१

सुवदीपतिलानाञ्च एकं तप्तं समाचरेत् ।

तिलदीपे पराकः स्यान्नवणे चान्द्रभक्षणम् ।

प्राजापत्यं धान्यदीपे पञ्चगव्यं समन्ततः ॥

सर्व्वदीपप्रतिग्रहे पञ्चगव्यप्राशनं प्रायश्चित्तानन्तरं कर्त्तव्यम् ।

इति हेमाद्रौ मकरसंक्रमणे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कारणं विना स्वसतीत्यागिनः प्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

स्वसतीं यो द्विजोमोहात् त्यजेत्कारणं विना ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति नपुंसकभवादृते ॥

कूर्मपुराणे—

यस्त्वजेल्लज्जं साध्वीं लोकवार्त्तापरायणः ।

तस्य वै^१ निष्कृतिर्नास्ति नपुंसकभवादृते ॥

सतीत्यागे हेतुमाह—

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे तथा ।

वृत्तप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥

(१) न तस्य इति चेदितदुक्तकपाठः ।

अप्रियवादः साक्षात्, व्यभिचारः स्वदृष्टः । अप्रियाणि तु बह्विनि—
 प्रत्यहं निहुरवचनं नाऽभ्युत्थानं न च पादप्रक्षालणादिकं सर्व्वदा
 शठता दारिद्रानागमनिन्दादीर्मनस्वपूर्णे भर्त्तरि न प्रीतिः एव-
 मप्रियवचनानि च, तेषु सत्सु न सतीत्यागः कलियुगात्, कलियुगे-
 व्यभिचारः साक्षात् स्वयमेवदृष्ट्येत् तदा त्याज्या । तदाऽह—
 गौतमः—

स्वानुभूतं सुदृष्ट्येत् प्रष्टव्यं न तु निग्रहः ।
 न प्रमाणं लोकवार्त्ता जनवादोमृषा कचित् ॥

इति हेमाद्रौ कारणं विना स्वसतीत्यागप्रायश्चित्तम् ।

अतो वार्त्ता श्रवणमात्रेण न त्याज्या ह्यया त्यागे
 प्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः,—

दारव्यतिक्रमी लोके निष्कारणतया द्विजः ।
 खराजिनं वह्निर्लोम धृत्वा भिक्षाटनं चरेत् ॥
 दारसंत्यागिनो भिक्षामिति वार्त्ता वदन् सदा ।
 सप्तागाराणि भिक्षार्थं पर्य्यटेततदुत्तरयम् ॥
 ततः शुचिर्मवाप्नोति नाऽन्यथा रघुनन्दन ।

वार्त्ताश्रवणमात्रेण न त्याज्या वृथात्यागे प्रायश्चित्तम् । ८६५

भर्तृसंत्यागेन महापातकेन विना स्त्रीणामप्येवं प्रायश्चित्तं
व्यसमासात्ततः शुद्धिमवाप्नोति । महापातकोपेतसु भर्ता त्याज्यएव
नाऽन्यथा^१ तदाह,—

भागवते,—

दुर्वृत्ती वा दुष्टतो वा रोगी शून्योऽधनोऽपि वा ।

स्त्रीभिः पतिर्न वक्ष्याज्जी लोकेषुभिरपातकी ॥

पातकं ब्रह्महत्यादिकं, आभिचारदिदोषान्^२ दृष्ट्वा तु न
त्याज्यः तदाह,—

आपस्तम्बः,—

दारपरित्यागी स्त्रराजिनं वह्निर्लोम परिधाय दारव्यति
क्रमिणे भिक्षामिति सप्तागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः व्यसमासान्
स्त्रियाश्च भर्तृव्यतिक्रमे कष्टदृष्ट्यादशरात्राभ्यासस्तावत्कालमिति
अतो निष्कारणात् पत्नीत्यागो दोषहेतुः ।

इति हेमाद्रौ वार्त्ताश्रवणमात्रेण न त्याज्या वृथात्यागे
प्रायश्चित्तम् ।

(१) नाऽन्यथा इति श्रुतिवेचितपुस्तकपाठः ।

(२) शुचान् इति वेचितपुस्तकपाठः ।

अथाऽश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

सोमसूर्यग्रहे वाऽपि व्यतीपाते च वैधृतौ ।
संक्रमे विषुवे चैव मन्वादिषु युगादिषु ॥
अश्वप्रतिग्रहे राजन् निष्कारणतया द्विजः ।
यमलोकमुपागम्य भुक्त्वा तत्रैव वेदनाः ॥
पुनर्भुवमुपागम्य पुंस्त्व'मुक्तो हरिर्भवेत् ।

लिङ्गपुराणे,—

अश्वप्रतिग्रहे विप्रः पुण्यकालेषु पर्वसु ।
कारणेन विना राम यमलोकमुपागतः ॥
पश्चाद् भवति भूलोके मण्डुकः पुच्छसंयुतः ।
स चेद्विक्रयमापन्नः पातकान्न विमुच्यते ॥

अश्वविक्रये दोषमाह

बृहस्पतिपुराणे—

मेरुमन्दरपापानि सुबहुनि महान्ति च ।
रुद्रजापी हरेस्तानि न कन्याहयविक्रयी ॥
धृत्वाऽश्वं विक्रयेद्यस्तु ह्यथाभोगेऽप्यया नृप ।
उभयोः सम्भवे तात षड्वर्दं क्षण्णमाचरेत् ॥
प्रतिग्रहे तदर्थं स्याद् विक्रये पूर्णमाचरेत् ।

(१) पुच्छसंयुत इति कीर्तयेद्विषयमुक्तकथाः ।

गारुडपुराणे—

पापानि सन्ति यानीह तावन्ति भुवि पार्थिव ।
 वद्रयापी हरैस्तानि न कन्याहयविक्रयी ॥
 वृथाऽश्वं प्रतिगृह्णाऽऽदौ विक्रीणाति द्विजो यदि^१ ।
 तयोः पापविशुद्ध्यर्थं वक्रवृद्धं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
 नो चेत्तदर्धं कुर्वीत सश्वे पूर्णमाचरेत् ।
 अश्वविक्रयिणः पापं देहमावृत्त्य तिष्ठति ॥
 प्रायश्चित्तविशुद्ध्या तत्पापान्मुच्यते ध्रुवम्^२ ।

इति हेमाद्रौ अश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ महिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

महिषीं यस्तु गृह्णाति^३ कुटुम्बभरणाय वै ।
 पुण्यकालेषु संक्रान्ती व्यतीपाते च वैधृती ॥

(१) द्विजो विक्रीय तं पुनः इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

(२) कृच्छ्रतेऽधुना इति वेचितपुस्तकपाठः ।

(३) नो विमो महिषीं हत्वा इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

स याति नरकं घोरं कालसूत्रं सुदारुणम् ।
पश्चाद्भवति पापात्मा वायसः क्षणवर्णवान् ॥

गारुडपुराणे—

महिषीं यस्तु गृह्णाति द्विजोमहति सङ्क्रमे ।
स याति नरकं घोरमनुभूय महन्नयम् ॥
पश्चादांचो भवेत् पापी क्षीरसूतात् प्रतिग्रहे ।
तस्मादेतत् परित्याज्यं महिषीप्रदणं द्विजैः ॥
प्रायश्चित्तेन पूतात्मा तरेद्दोषमिमं जनः ।

तत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह—

सौवर्णमहिषीमात्मभोगार्थं प्रतिगृह्य च ।
तस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं पराकं क्षुद्रमाचरेत् ॥
विक्रये द्विगुणं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ।
पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चात् तत्तन्मन्त्रपुरःसरम् ॥

इति हेमाद्रौ महिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ सौम्यधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

धेनुं यः 'प्रतिग्रहाति निमित्तैर्बहुभिर्विना ।
पुष्यकाले पुष्यतीर्थे वस्त्रादिभिरलङ्घिताम् ॥
सवस्त्रां दोहसंयुक्तां मुक्ताहारोपशोभिताम् ।
तान्मृष्टीं स्वर्णमृष्टीं स्वर्णघण्टोपशोभिताम् ।
सुभूषां साधुवृत्ताञ्च धेनुं रात्रः सुखाप्तये ।
महापापफलं भुक्त्वा नरकायोपपद्यते ॥
तस्माद्धेनुस्तु न यास्या द्विजैरध्यात्मवेदिभिः ।

लिङ्गपुराणे,—

पुष्यकालेषु यो धेनुं समस्यर्चा द्विजातये ।
दद्यादीक्षरतुष्ट्यर्थं स वै नारायणः स्मृतः ॥
धेनवो ब्रह्मणा सृष्टा यन्नार्थे यागसाधनाः ।
महापातकहारिण्यः पुष्यकर्णफलप्रदाः ॥
विप्राधानाः सदा सर्व्या धेनवोलोकपूजिताः ।
ताः 'प्रग्रहाति योविप्रो द्रव्यार्थी पापसंघही ॥
नरक्षे नियतिस्तस्य धेनुरोमाणि सन्ति हि ।

अतः प्रायश्चित्तमाह—

(१) पूर्वमेव इत्या इति श्रुतयेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) प्रग्रहा द्विजो वस्तु इति चेषितपुस्तकपाठः ।

नागरखण्डे —

धेनुप्रतिग्रहीता यः पुण्यकालेषु पर्वसु ।

होमार्थमभिषेकार्थं न तेन स ह दोषभाक् ॥

उभयोरप्यभावे च प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।

उभयोर्यदि संप्राप्तिः पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥

ततः शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा^१ रघुनन्दन ।

उभयमुखीधेनुप्रतिग्रहवत् दुष्टप्रतिग्रहप्रायश्चित्तसुक्तं अन्यत्र
च प्रायश्चित्तबाहुल्यं दोषाधिकात् ।

इति हेमाद्रौ सौम्यधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ सञ्ज्ञासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे नागरखण्डे —

सर्वसङ्गविहीनस्य धर्मार्थत्वाग्निनीयतेः ।

परब्रह्मणि सत्तस्य निसृष्टस्वेह वस्तुषु ॥

तस्य प्रतिग्रहं यस्तु द्विजोलीभपरायणः ।

^२कुर्यात् तस्मादाऽप्याजीवेत् स वृथा ब्राह्मणः स्मृतः ॥

(१) अन्यथा इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(२) कुर्यात् इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

महाराजविजये—

परब्रह्मणि निष्ठस्य सर्व्ववस्तुष्वसङ्गिनः ।
 सर्व्वसङ्गविहीनस्य धर्मार्थत्यागिनोयतः ॥
 शत्रूषयाऽपि राजेन्द्र सुवार्त्ताभिर्द्विजोयदि ।
 अन्नमात्रं 'प्रगृह्णाति न तस्येह परा गतिः ।
 प्रतिगृह्णा यदा जीवेत् स्याद् वृथा जन्म तस्य हि ॥

महाभारते—

अन्नं वा शाकमात्रं वा रूपकं वस्त्रमेव वा ।
 प्रगृह्णाति द्विजोयसु स पापी नरकं व्रजेत् ॥
 तस्य दोषस्य नाग्रार्थं प्राजापत्यं तु रूप्यके ।
 अतः परं तु चान्द्रं स्याद् अन्नमात्रे ह्युपोषणम् ।
 परेषुः पञ्चगव्यञ्च पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

स्त्रीणामप्येवम्—

इति हेमाद्रौ सञ्ज्ञासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) रूपकं वा इति केचित्तदुक्तपाठः ।

अथ पतितस्य यतेः प्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

ज्ञानादिनित्यकर्माणि ब्रह्मविद्यामयापि वा ।
दण्डादीन् वा परित्यज्य प्रवर्त्तेत यदा यतिः ॥
नानागृहेषु भिक्षाव्यवहारेषु वत्सलः ।
ग्रामार्थं शिष्यरक्षार्थं धनार्जनपरायणः ॥
'परिव्राट् पतितः स स्वात् न तं सन्भाषयेत् क्वचित् ।
नमस्कारं न कुर्वीत यदि कुर्वीत् स पातकी ॥

गौतमः—

दण्डहीनो वृथा दण्डी धृत्वा काषायमात्रकम् ।
पत्तने वर्त्तयन् पापी व्यवहारपुरःसरः ॥
शिष्यसम्पादनार्थाय धनार्जनपरायणः ।
प्रणवं सम्परित्यज्य छत्रोपानहधृम्यतिः ॥
स विप्रैर्न नमस्कृत्यः न भिक्षापात्रतां व्रजेत्^१ ।
मायावी स तु दुष्टात्मा नववेषोवृथा यतिः ॥

पराशरः—

अथदानं गृहस्थाय ताम्बूलं ब्रह्मचारिणे ।
यतये काञ्चनं दत्त्वा तद्दाता नरकं व्रजेत् ॥

(१) परित्यज्य इति केचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) न भिक्षादानपात्रवान् इति श्रौतकेचित्तपुस्तकपाठः ।

मठपतेः सन्ध्यासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

८७३

सुरापूरितभाण्डश्च पटहचक्रं पूरितः ।

कर्णहोमेषु सन्ध्यासौ त्रयस्त्र्येते वृथा कृताः^(१) ॥

एकरात्रं यतिस्वप्ना स्वधर्मान् वर्त्तयेद्यदि ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति इहलोके परत्र च ॥

तस्मात् यतेर्हिजोयसु प्रतिष्ठं धनमदिकम् ।

जीवेद्यदिह पापान्मा चान्द्रं तस्य विशुद्धये ॥

द्रव्यप्रतिग्रहे चान्द्रं कायं वाऽन्यस्य संयहे ॥

चेऽप्रतिग्रहे तात महाचाण्डालमुदीरितम् ।

वस्त्रादिसंयहे विप्रोमहासाम्नापनं चरेत् ॥

स्त्रीधामिणम्—

इति हेमाद्रौ पतितयतिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

—

अथ मठपतेः सन्ध्यासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

सर्वसङ्गपरित्यागी यतिर्यदि मठाधिपः ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति चाण्डालाज्जनगर्हितात् ॥

(१) वृथा वृथा इति श्रुतयेचित्तद्रव्यवपादः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

यति र्यसु महाराज सर्वसङ्गापरिग्रहः ।
भोगासक्तोयदालोके आधिपत्यं करोति च ॥
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति यमलोकात् मुदावृणात् ।
तदन्ते भुवमासाद्य दीवाकीर्त्तौ भवेन्महान् ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमतामिति गीतावाक्यस्य
नाऽत्र विरोधः शङ्कः, कुले भवति धीमतामिति तु योगभ्रष्टस्य
उक्तं मठपतेर्यतेषां कालजन्मैव । तदाह—

अङ्गिराः—

सर्वसङ्गविहीनस्य यते भवति माठकम् ।
तस्य वै जन्मनास्तीह चक्रेणात् कुलगर्हितात् ॥
तस्माद् यतेर्हिजो यस्तु प्रतिग्रहपरायणः ।
तस्यैव निष्कृतिरियं बह्वर्द्धं विधिपूर्वकम् ॥
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरस्ति हि ।
स्त्रीभामप्येवम् । चैत्रवक्त्रादिसंयमे पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ मठाधिपतिसम्प्रदायिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ पापपुरुषस्य प्रतियङ्गप्रायश्चित्तमाह ।

देवतः—

मनुजानां नाभिरन्धाद् अधोभागे षडङ्गुले ।
आश्रित्य तत्र पापीयान् पुरुषो वर्त्तते सदा ॥

मार्कण्डेयः—

नृणां कुक्षेरधोभागे नाभिदेशे षडङ्गुले ।
पापाख्यः पुरुषः सम्यग् आश्रित्य हृदि वर्त्तते^१ ।

गीतमः—

नृणां नाभिरधोभागे पापपुरुषः सदा वसन् ।
पापानि वर्त्तयन् धर्मं भक्षयन् सर्वमङ्गलम् ॥
तस्यैव नाशकरं दानं दद्यात् सुखाप्तये ।
तद्दानं ब्राह्मणो धृत्वा तदा यायात् पिशाचताम् ॥

मरीचिः—

पापपुरुषं द्विजो धृत्वा तदा भूयात् पिशाचकः^२ ।
तद्दोषपरिहारार्थं ततः ज्ञात्वा यथाविधि ॥
नाभिमात्रजले स्निग्धा पिशाचाऽऽर्द्धेण वाससा ।
पुरुषसूतं जपेत् यथात् यदा मन्दायते रविः ॥

(१) वर्त्तयन् इति जेष्ठितपुस्तकपाठः ।

(२) पिशाचवान् इति श्रीतजेष्ठितपुस्तकपाठः ।

धृत्वा वै तावतीं संख्यां मनसा प्रत्यहं सुदा ।
 वन्याहारं तथा कुर्यात् फलाहारमथापि वा ॥
 स्वपेदेवसमीपे तु नारायणमनुस्मरन् ।
 परित्युः पूर्ववत्कृत्वा मासमात्रेण शुध्यति ॥
 अयुत अपसंख्या स्वात् पुनः संस्कारतः शुचिः ।
 पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् पापादस्मात् प्रमुच्यते ॥

इति हेमाद्रौ पापपुरुषप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ पतितप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

पतितस्य द्विधाप्रोक्तो महापातकसङ्गवान् ।
 नित्यकर्मपरित्यागी द्वितीयः सङ्गिहस्यते ।
 पूर्वस्य महापातकप्रायश्चित्तमुपदिष्टं द्वितीयस्य तु विशेषमाह ।

देवसः—

नित्यकर्मपरित्यागान् नानायोगिनिवेशनात् ।
 गीतवाद्यानुरागाच्च कुण्डगोलकसङ्गमात् ॥
 देवद्विजविरोधाच्च नानासत्त्वादिभोजनात् ।
 चरणाद्यधयुद्धेन मलयुद्धेन वारतः ॥

यूतासक्तः सदाकोपी हास्यवीचाविनोदवान् ।

गन्धताम्बूलवस्त्राद्यैर्देवादीनामनर्पितैः ॥

विटगायकसंयुक्तः पतितोऽसौ^(१) द्वितीयकः ।

महापातकसंसर्गान् महापतित उच्यते ॥

तस्य महापतितस्य मरणान्ता निष्कृतिः कुचक्षितु दयया मुनिभि-
र्हयुतगोदानैर्निष्कृतिरुक्ता कर्णभ्रष्टस्य पतितस्य तु प्रायश्चित्त-
माह ।

मरीचिः—

पूर्वोक्तलक्षणेयुक्तः पतितः कर्णहीनवान् ।

पश्चात्तापसमायुक्तः 'कुर्व्यात् कार्यं विशुद्ध्यै ॥

चिदिने तु पराकः स्वात् पक्षे तप्तं विधीयते ।

माघे चान्द्रं ततः पश्चाद् वर्षादूर्ध्वं न निष्कृतिः ॥

असौ पर्वतप्रत्युक्तः सर्वथा वर्ण्यते जनैः ।

कर्णभ्रंशस्य नास्तीह वर्षादूर्ध्वं सताङ्कतिः ॥

यत्र यत्र धर्मशास्त्रेषु पतितप्रायश्चित्तमित्युक्तं तत्रापीदमेव योज-
नीयं पञ्चमहापातकसंसर्गी महापतितो मरणान्तप्रायश्चित्ती
अयन्तु दोषबाहुल्यादपि अनुपदोक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धि-
माप्नोति ।

इति हेमाद्रौ कर्णभ्रंशपतितस्य प्रायश्चित्तम् ।

(१) पतितो नो द्वितीयक इति चेन्नित्युक्तमपाठः ।

(२) प्राजापत्यमिति श्रौतचेन्नित्युक्तमपाठः ।

अयेदानीं रहस्यकृतब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

'सयाति नरकं घोरं मत्सरादुद्रव्यलोभतः ।

यो विप्रो ब्राह्मणं हन्ति रज्जुदण्डादिपीडनैः ॥

मार्कण्डेयः—

अरखे खण्डे यज्ञात् कण्ठनिष्पीडनादिभिः ।

इत्यादु विप्रं द्विजोयसु 'स महानरकं व्रजेत् ॥

रहसि कृतं पापं दशधा च चतुर्धा च प्रकटितं भवति । तदाह—

मनुः—

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलस्य

खीर्भूमिरापो हृदयं मनस्य ।

अहस्य रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये

धर्मस्य जानन्ति नरस्य वृत्तम् ॥

तथाच श्रुतिः “भूतान्धात्रोयन्” ब्रह्महन्ति चतो रहसि पापं न
कारयेत्” ।

गास्तवः—

रहः पापं न कुर्वीत कर्माणा मनसा गिरा ।

यदि कुर्वीद्विमोहेन प्रकाशाद् द्विगुणं भवेत् ॥

तस्मैवनिष्कृतिर्नास्ति जन्मभिर्बहुभिर्नृप ।

(१) अरखे खण्डे राजन् इति श्रुतवेचितपुस्तकपाठः ।

(२) महान् इति वेचितपुस्तकपाठः ।

गौतमः—

पूर्वजो रहसि स्नाने विप्रं हन्यादनातुरः ।
अथवा मन्त्रराक्षान्तस्तस्य नास्तीह निष्कृतिः ॥
ब्रह्महत्यासमं पापं द्विजानां नास्ति नारद ।
पापराड् ब्रह्महत्यायैव यस्मिन्नरोगो यथा वज्रम् ॥
कच्छराजसु वेश्मा स्वात् तुला स्वात् दानराट् तथा ।
अतोरहसि विप्रस्य न कुर्यात् हिंसनं बुधः ॥

पराशरः—

रहसि द्विजहत्या या सर्वेषां कुलनाशिनी ।
आत्यन्त, महत्पापं कलिपुष्पस्य नाशिनी ॥
उभयोर्लोकयोर्हन्ति सर्वपापविवर्धिनी ।

तन्प्रायश्चित्तमाह—

देवसः—

विप्रहत्यां रहः कृत्वा पश्चात्तापपरायणः ।
तटाकं वा ह्रदं गत्वा प्रातः स्नानं समाचरेत् ॥
मनसा नित्यकर्माणि अर्च्यदानं समन्वयकम् ।
कृत्वा जलमुपागम्य कण्ठदध्नजले वसन् ॥
आर्द्धेण वाससाऽऽच्छाद्य मूर्ध्नि स्वेन पाणिना ।
प्राप्तुष्वोदमुष्वो वाऽपि जपकारायत्नात्मकम् ॥
सहस्रशीर्षमित्यनुवाकः ।

प्रत्यङ् यावती संस्था मनसा तां निधाय वै ।
 अपेक्षं यदा भागुस्तावत् पर्यन्तमाचरेत् ॥
 तत्तीरे च कुटीं^(१) कृत्वा नारायणपरायणः ।
 प्रत्यङ् कवलं भुञ्जन् नारायणनिवेदितम् ॥
 स्वपेक्षं स्वच्छिन्ने तत्र शालग्रामसमीपतः ।
 पुनः प्रभाते विमले पूर्ववन्नियमं चरेत् ॥
 एवं ऋतुत्रयं कृत्वा पुनः संस्कारपूर्वकम् ।
 शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र तन्मध्ये स्त्रियते शुचिः ॥
 अन्यथा दोषमाप्नोति क्षयरोगी भवेद्भुवि ।
 तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति जन्मजन्मनि भूमिषु ॥

इति हेमाद्रौ रहस्यकृतब्रह्मवधप्रायश्चित्तम् ।

अथ रहस्यकृतसुरापानप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

रहसि ब्राह्मणः पीत्वा मद्यमेकादशं स्मृतः^(१) ।
 न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ॥

(१) विचरं इति चैवितपुस्तकपाठः ।

(२) बहि इति श्रीतचैवितपुस्तकपाठः ।

मरीचिः—

मद्यमेकादशं प्रोक्तं गौड़ीत्यादि 'महाभयम् ।
तेषां मध्ये द्विजोमोहाद् रहस्येकं पिवेद्यदि ॥
तस्येह निष्कृतिर्दृष्टा 'मरचान्ता न चाऽन्यथा ।
रहस्येतानि मद्यानि घ्रात्वा पीत्वा पतेद्विजः ॥

पतेत् 'प्रायश्चित्ती भवेदिति—

महाभारते—

नृशु धर्मज यज्ञेन मद्यं रहसि यः पिवेत् ।
तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति मरचान्तं विना^१ नृप ! ॥

भविष्योत्तरे—

स्वगृहे पट्टयेऽरस्ये मद्यमेकादशं च्युतम् ।
तस्य मद्ये ब्राह्मणो यस्य रहस्येकं पिवेद्यदि ।
सद्यः पतति दुष्टात्मा मरचान्तं न निष्कृतिः ॥

जावालिः—

गौड़ी माध्वी च पैट्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
तासजन्तिसज्जैव खार्जूरं नारिकेलजम् ॥
द्राक्षाजं पानसञ्चैव मैरेयं च लवङ्गजम् ।
मद्यमेकादशं प्रोक्तं सुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

-
- (१) मरचान्तं इति श्रुतचेष्टितपुस्तकपाठः ।
(२) मरचान्तं इति चेष्टितपुस्तकपाठः ।
(३) प्रायश्चित्ती भवेदिति पाठः श्रुतचेष्टितपुस्तकयोर्न दृष्टः ।
(४) नृप इति श्रुतचेष्टितपुस्तकपाठः ।

हतेषां यः पिवेदेकं रक्षसि द्विजनायकः ।
 तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति मरणान्तादिना नृप ॥
 कथञ्चिन्निष्कृतिर्दृष्टा सुनिभिः शास्त्रवर्त्मसु ।
 अरक्षे निर्जने देशे ज्ञानं कृत्वा यथाविधि ॥
 सन्ध्यादिनित्यकर्माणि पूर्ववत्प्रवृत्तयः चरेत् ।
 नवं कुटीरमासाद्य स्वगृह्याऽग्नी विधानतः ॥
 कूष्माण्डैर्जुहुयाद्भौ यावदस्त्रं गतो रविः ।
 तावद्विरस्य तां होमसंख्यां मनसि धारयन् ॥
 अन्नतन्नीपयः पीत्वा स्वपेदेवसमीपतः ।
 ततः प्रातः समुत्थाय पूर्ववन्नियमं चरेत् ॥
 एवं ऋतुचर्यं कृत्वा पुनः कर्म ततः परम् ।
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति गोचेहोषोभवत्यथ ॥
 अथवा राजदण्डेन 'मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ।
 ऋतुचरेऽयुतकूष्माण्डहोमस्तदर्शनं गच्छहोमः ऋतुत्रयावसाने
 पुनः संस्कारः, पञ्चगव्यं पीत्वा शुद्धिमवाप्नोति ।

इति हेमाद्रौ रक्षसज्जतसुरापानप्रायश्चित्तम् ।

(१) कृत्वा इति श्रौतवेदितद्वयसंवादाः ।

अथ रहस्यज्ञातसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

रहोमुपित्वा पारक्यं सुवर्णं मुनिपुङ्गव ! ।

रात्रा शिवा प्रकर्त्तव्याऽऽमरबान्तं द्विजोत्तम ॥

मरीचिः—

योहरेद् रहसि स्वर्णं पारक्यं सुखजः सक्तः ।

तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति कुन्धीपाकादिना कचित् ॥

हारीतः—

पारक्यं रहसि स्वर्णं द्विजो धृत्वा पतेत्तदा ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्धर्मैर्लिप्सुभिः

सुवर्णादिप्रमाणं तु सुवर्णस्तेयप्रकरणेऽभिहितम् ।

गानवः—

योहरेद् रहसि स्वर्णं द्विजो रौप्यमथाऽपि वा ।

तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति कुन्धीपाकनिमज्जनात् ॥

कचक्षिनिष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्धर्मैर्वसलैः ।

अरक्ष्यं निर्जनं गत्वा तत्र खात्वा यथाविधि ॥

निर्णाय पर्यगिधिरं तत्र संस्नाप्य पावकम् ।

समिद्धिः प्रज्वलं कृत्वा साक्षर्यं परिकल्प्य च ॥

(१) भवङ्कुरादिति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) धृत्वा इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) तत्र स्नाप्य कृतावनमिति वेचित्तपुस्तकपाठः ।

जह्नीननो जपेन्नम्रं कृत्वास्व द्वादशाक्षरम् ।
 प्रातरारभ्य मध्याह्ने जपसंख्या च यावती ।
 तावतीं मनसि स्थाप्य तमन्त्रं धारयेद्बुधः ॥
 तच्छुलैरस्यमाचैश्च गोजसालैः पचेत्तपी ।
 पूर्वं निवेद्य देवाय पश्चादद्यात् स्वयं मुदा ॥
 स्वपेहेवसमीपे तु नारायणपरायणः ।
 ततः प्रातः समुत्थाय पूर्ववन्नियमस्त्रितः ॥
 जपेत्पूर्ववदासीनो हुताशनसमीपतः ।
 एवं मासद्वयं कृत्वा नवस्रजजपं तथा ॥
 पट्टगर्भविधानेन पुनः संस्कारमाचरेत् ।
 पञ्चमव्यं पिवेत्पश्चात् शुद्धोभवितुमर्हति ॥
 नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति बहुभिस्त्रीर्धर्मजनैः ।
 लोकसादृश्यकथनेन शुद्धोभवति द्विजः ॥
 गङ्गा सेतुः प्रयागश्च गङ्गासागरसङ्गमः ।
 गौतमी कृष्णवैष्णी च कावेरी च महानदी ॥
 दर्शनात् स्वर्गंदा नृणां स्नानान्मोक्षप्रदायिकाः ।
 ता नद्योऽपि 'महापापघ्नतं विप्रमनिष्कृतिम् ॥
 न पुनन्तीह राजेन्द्र सुराभाण्डमिवापगाः ।
 रजः कृतं महत्पापं प्रायश्चित्तेन शुध्यति ॥

रहस्यकृतगुरुद्वारगमनप्रायश्चित्तम् ।

८८५

सा शुद्धिर्न जलैर्दीर्घैर्महाप्रस्थानकैरपि ।

अतः रहः कृतस्य पापस्य प्रायश्चित्तमेव नाऽन्या निष्कृतिः ।

इति हेमादौ रहस्यकृतसुवर्णस्तोत्रप्रायश्चित्तम् ।

अथ रहस्यकृतगुरुद्वारगमनप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

योरहोजननीं गच्छेत्^१ तत्सपत्नीमद्याऽपिवा ।

प्रजावतीं गुरोर्द्वारान् विप्रः कामातुरो यदि ॥

स्वमुष्णं रहसिच्छित्वा पूर्ववद्द्विषासुखः ।

गच्छन् सत्त्वा विमुक्तः^२ स्वाद् अन्यथा पतितो भवेत् ॥

महाभारते—

शृणु धर्मज्ञ वक्ष्यामि पापमेतन्नृपतरुम् ।

योविप्रोरहसि स्थाने मातरं तत्सपत्नीमपि ॥

गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां गच्छेत् कामातुरः सक्तम् ।

क्षित्वा स्वमुष्णं हस्तेन असिना तीक्ष्णधारया ॥

(१) नत्वा इति प्रीतयेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) अभ्युदिति चेचित्तपुस्तकपाठः ।

धृत्वाऽक्षसौ निराहारोदधिषां दिशमन्वितात् ।
 यावताऽसूनयं जज्ञात्तावच्छुद्धिमवाप्नुयात् ॥
 नाऽन्यथा स विमुक्तः स्वाद् ब्रह्महेव वसन् द्विजः ।

गीतमः—

समातरं रहोगत्वा पुनः कामातुरः सक्तत् ।
 तक्षपत्रीं गुरोर्दारान् भ्रातृपत्नीमथाऽपि वा ॥
 कृपाशेन स्वयं च्छित्वा मुष्कहयमशङ्कितः ।
 निधाय स्वाक्षसौ गोप्यं मण्डयेद्यमदिशं शुभाम् ॥
 यदा स्रुतो निराहारस्तदा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
 प्रायश्चित्तमिदं तस्य मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥
 धरस्त्रं निर्जनं गत्वा तत्र स्नात्वा विधानतः ।
 कुटीरं पूर्ववत् कृत्वा तत्र मौनमुपाश्रितः ॥
 यवैरक्षसिमानैश्च पाशवेद् बहुतो वटान् ।
 यवान् तां पुनः पात्रे धृत्वाऽग्निं ज्वलयेत् तदा ।
 दाहमग्न्या सुधा धृत्वा शुद्धयान्मन्त्रपूर्वकम् ॥

यवान् राजन्यस्य व्रतम् । “क्षूरं च वै यवान्ः क्षूरणव” इति
 मन्त्रेण हिसृष्ट्वेव धृत्वा होमं समाप्य होमावशेषितां यवान्
 स्वयं पिबेत् । तदाह—

(१) ज्वलनादिति श्रुतयेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) यावता सूनयं विप्रसावच्छुद्धिमवाप्नुते इति श्रुतयेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) मण्डयेत्तथा इति श्रुतयेचित्तपुस्तकपाठः ।

नीतमः—

रहोमाद्यगमः पक्षा यवैरक्षलिपूरितैः ।
तद्यवागूं वृद्धत्पात्रे निधायाऽग्निसमीपगः ॥
समिद्धिरग्निं प्रज्वालय सुखा पाप्माशमिवया ।
अवशिष्टां यवागूच सयं पीत्वा सपेक्षता ॥
परिधुः प्रातश्चत्वाय पूर्व्ववत्तर्ज्यमाचरेत् ।
एवं मासद्वयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पातकी ।
नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति मलमुष्टियंवा कृत्वा ॥

इति हेमाद्रौ रक्षसकृतगुहदारगमनप्रायश्चित्तम् ।

अथ चान्द्रायणादिकृष्णलक्षणावली—

देवसः—

ब्रह्महत्या दुरापानं स्त्रियं गुर्व्विज्ञानागमः ।
तत्संयोगश्च पच्यते महापातकमीरितम् ॥

एतेषां पञ्चकानां मर्यान्तप्रायश्चित्तं, न कृष्णादिकम् ।
नोवधी गुर्व्विधिषोडशतकाध्यापनादिकं—एतदुपपातकं कृष्ण-
चान्द्रायणादिभिः परिशील्यम् ।

तिलानां धान्यराशीनां विक्रयस्वन्धवस्तूनाञ्च एतत्सङ्घर्षीकरणं
कच्छसाध्यम् ।

कन्यापहरणञ्चैव धेनुभूहरणादिकम् ।

मस्तिनीकरणञ्चैतत् कच्छसाध्यं प्रयत्नतः ॥

चाण्डालीगमनादीनि अपात्रीकरणानि च ।

कच्छैर्विशोधनीयानि विप्रैर्दोषपरास्तुतैः ॥

दुरसभोजनञ्चैव दुष्टभक्ष्यमेव च ।

दुष्टयाकादिकञ्चैव जातिर्जगत्करं महत् ॥

एतदतिकच्छसाध्यं तथा दुर्मरणादिकम् ।

प्रकीर्षकं कच्छसाध्यं गर्भाधानादिकर्षकञ्चाम् ॥

तत्कालातिक्रमे कच्छैरेव विमोघनम् । तुलादिप्रतिपक्षीतृणां
ब्रह्मराक्षसप्रदानं, कच्छैः कुत्रचिन्निवारणञ्च तेषां कच्छाणां
लक्षणमाह—

मार्कण्डेयः---

यवमध्यञ्च मन्दः स्वादु यतिकच्छीमहत्फलम् ।

महच्चान्द्रमिति प्रोक्तं पञ्चधा तत् प्रकीर्षितम् ॥

प्राजापत्यं तप्तकच्छं पराकं यावकं तथा ।

ततः सान्तापनं कच्छं महासान्तापनं तथा ॥

उदुम्बरञ्च पर्यञ्च फलकच्छमतःपरम् ।

कच्छं माहेम्बरञ्चैव ब्रह्मकच्छं तथैव च ॥

धान्यं सर्वमयं कच्छं दश भेदाः प्रकीर्षिताः ।

तृणां लक्षणमाह—

पराशरः —

यवमध्यस्य कृच्छ्रस्य स्वरूपं 'प्रवदाम्यहम् !
यत्कृत्वा सर्वपापेभ्योमुच्यते मनुजोत्तमः ॥
शुक्लप्रतिपदाऽऽरभ्य व्रतौ नियमपूर्वकम् ।
प्रातःस्नात्वा यथावारं दन्तधावनपूर्वकम् ॥
धीतवस्त्रं परीधाय नित्यकार्यं समाप्य च ।
जपेत् तावन्महामौनी यावन्मन्दायते रविः ॥
तदा हरिं समाराध्य गन्धपुष्पादिभिः शुभैः ।
मयूराण्डप्रभाषेन घ्रासं कृत्वा व्रतौ तथा ॥
विष्णवे तं निवेद्याऽऽशु तं घ्रासं भक्षयेत् स्वयम् ।
एकवारमशक्यत्वात् द्विधा कृत्वेव भक्षयेत् ॥
उत्तरापोशनं कृत्वा वह्निर्नत्वाऽथ वाग्यतः ।
प्रक्षाल्य पाणी तोयेन गण्डूषैर्द्वादशात्मकैः ॥
पादौ प्रक्षाल्य चाऽऽचम्य पुनर्गत्वा स्वमालयम् ।
स्वयमेव पुनः कृत्वा शुचिं गोमयवारिभिः ॥
पुनः प्रक्षाल्य पाणी च देवं नत्वाऽथ संविशेत् ।
पाषण्डादिं न पश्येच्च न भक्षेत् कदाचन ॥
सार्यं सन्ध्यामुपास्वाऽथ^१ सार्यं होममद्याऽऽचरेत् ।
स्वपेच्च स्नष्टिले देवसमीपे नियतो व्रतौ ॥

(१) प्रदक्ष्याह्निति चेन्नित्युक्तकपाठः ।

(२) सन्ध्याया इति त्रीतयेन्नित्युक्तकपाठः ।

(३) उपासित्वा इति चेन्नित्युक्तकपाठः ।

ततः प्रातः समुत्थाय परेषु स्नानमाचरेत् ।
 पूर्व्ववन्नियमं कृत्वा भक्षयेदेकवृत्तितः ॥
 एकोत्तरवृत्तया राजन् वृत्तया प्रतिदिनं बुधः ।
 भक्षयेत् कवलान् दिव्यान् यावता 'पूर्व्विमादिनम् ॥
 दशमे चैककवलान् भुज्जा तत्र व्रती क्रमात् ।
 एकोकं ज्ञासयेद् यासं कृत्वापचे व्रती सुदा ॥
 पूर्व्ववन्नियमात्कामी यदा मासः प्रवर्त्तते ।
 तत्राऽपि भक्षयेदेकं हरिध्यानपरायणः ॥
 व्रतान्ते गौः प्रदातव्या व्रतस्य परिपूर्त्तये ।
 पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चाद् यवमध्यमदाहृतम् ॥
 एतदाचरन्नेव ब्रह्महत्या अपोहति ।
 इतराणि च पापानि नश्यन्तीति किमहुतम्

मयूराक्षलक्षमाह—

देवसः—

अल्पमात्रतृतीयांशैस्तकुलैः पाचयेद्विः ।
 तावदन्नं मयूराक्षमिति सन्तोषदन्ति हि ॥
 इदं चान्द्रायणं कृत्वा यवमध्यं सुपावनम् ।
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुक्तोभवति तत्पश्चात् ॥
 यवमध्यमिदं चान्नं कर्त्तुं यस्तदुपकुमेत् ।
 तस्य पापानि नश्यन्ति किं पुनर्व्रतचारिणाम् ॥

पिपीलिकाचान्द्रायणलक्षणम् ।

८८१

विष्णुप्रियकरश्चैतच्छर्वदुःखप्रणाशनम् ।

नारीणां विधवानाञ्च यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥

गृहस्थानां विशेषेण महापातकनाशनम् ।

वृद्धिचयौ चन्द्रस्य वर्तन्ते, चन्द्रस्य शुक्लपक्षे वृद्धिः कृष्णपक्षे चयः
तन्नामधेयमेतद्यवमध्यकृष्णम् ।

इति हेमाद्रौ यवमध्यचान्द्रायणप्रकारः ।

अथ पिपीलिकाचान्द्रायणलक्षणमाह ।

देवलः—

पूर्व्ववत् कृष्णपक्षस्य प्रतिपदिवसे व्रतौ ।

प्रातःस्नानं नदीतोये दन्तधावनपूर्व्वकम् ॥

कृत्वा धौतं परीधाय सन्ध्यावन्दनमाचरेत् ।

ब्रह्मयज्ञादिकान् कृत्वा देवपूजापरायणः ॥

पठेदुपनिषद्वाक्यं नारायणमयाऽपि वा ।

सहस्रनाम विष्णोर्वा गजेन्द्रस्यैव मोक्षणम् ॥

जपेन्नारायणधिया यदा मन्दायते रविः ।

तदेव देवतापूजां पुरुषसूक्तविधानतः ॥

कृत्वा पञ्चदश आसान् निवेद्य परमात्मने ।
 ततस्तान् भक्षयेत् पञ्चान् मौनव्रतपरायणः ॥
 प्रक्षाल्य पूर्व्ववत् पाणी गण्डूषादीन् प्रकल्पयेत् ।
 स्वयमेव पुनः कृत्वा शुद्धिं गोमयवारिणा ॥
 पुनः प्रक्षाल्य तं पाणिं देवं नत्वाऽथ संविशेत् ।
 पाषण्डादीन् न पश्येच्च न भाषेत^१ कदाचन ॥
 सायं सन्ध्यामुपास्वाऽथ सायं होममथाऽऽचरेत् ।
 स्वपेच्च स्वच्छिन्ने देवसमीपे नियतोव्रती ॥
 ततः प्रातः ससुत्याय परेभ्यः स्नानमाचरेत् ।
 पूर्व्ववन्नियमं कृत्वा भक्षयेदेककृत्वाऽसतः ॥
 एककृत्स्नतया भक्षेत् कवलान्तानशेषतः ।
 अमायां कवलैकाशी पूर्व्ववन्नियतोव्रती ॥
 परेभ्यः प्रतिपद्विषये कृत्वा नियममादरात् ।
 आसमेकं तदा भुक्त्वा पूर्व्ववद्विधिपूर्व्वकम् ॥
 द्वितीयायां द्वयं भक्षेत् तृतीयायां त्रयं तथा ।
 एकवृद्धितया राजन् यावता^२ पूर्व्विमादिनम् ॥
 तावत् पञ्चदशं भुक्त्वा व्रतशेषं समापयेत् ।
 व्रतान्ते नौः प्रदातव्या व्रतस्य परिपूर्त्तये ॥

(१) सन्धाया इति श्रुतवेचित्तुल्लङ्घनादः ।

(२) पूर्व्विमा इति वेचित्तुल्लङ्घनादः ।

पञ्चगव्यं पिबेत् पञ्चाभ्युदयसुदाहृतम् ।

एतदाचरणेनैव ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

इतराणि च पापानि नश्यन्तीति किमनुतम् ।

यत्रापि यासपरिमाणं मयूराण्यवदुक्तां पिपीलिकामभ्यचान्द्रायण-
फलं पूर्ववद् वेतितव्यम् । त्रतोपक्रमकाले महतामनुष्ठामवाप्य
पुष्पाहवाचनं कृत्वा सङ्कल्पकाले मन्त्रमेवमुदीरयेत् ।

देवसः—

गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।

तदा भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादात् जगद्गुरो ॥

इति सङ्कल्पमन्त्रः—

इति हेमाद्री पिपीलिकामभ्यचान्द्रायणविधिः ।

अथ यतिचान्द्रायणस्वरूपमाह ।

देवसः—

यतिचान्द्रायणं वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनम् ।

सर्वपातित्वशमनमगन्धमनाशनम् ॥

यतितपापानि—

दन्तान् संशोध्य यत्नेन अपामार्गस्य ग्राहय्या ।
 स्नानं कृत्वा नदीतीरे तटाके वा ऋदेऽपि वा ॥
 कृत्वा शोभमनीयञ्च नित्यकर्म समापयेत् ।
 भीषासनादिकं कृत्वा देवपूजामवाऽऽचरेत् ॥
 सङ्कल्पमेवं कुर्वीत पूर्ववृत्तमनुसरन् ।
 तावद्वायेभ्यश्चाविष्णुं यावन्नन्दायते रविः ॥
 कुकुटाक्षप्रभासेन पश्चैव कवसान् सुधीः ।
 भक्षयेद्दिष्णवे दत्त्वा पूर्ववत्क्षालयेत् करौ ॥
 पादौ प्रक्षाल्य पश्चाच्च हिराचम्य शुचिर्भवेत् ।
 सार्यं सन्ध्यामुपासीत क्षपेकारायणाद्यतः ॥
 ततः प्रातः समुत्थाय सञ्च्यं पूर्ववदाचरेत् ।
 तावतोपोषणं 'कुर्याद् यावच्छुक्ताष्टमी भवेत् ॥
 तत्रैव पूर्ववत् पिण्डान् भक्षयेत् पञ्च संख्यया ।
 पूर्णिमायां तथाऽष्टम्यां तथाऽमायां यथाक्रमम् ॥
 भक्षयेत् 'पूर्ववत् पञ्च कवसान् भस्तिपूर्वतः ।
 पञ्चःशायी भवेन्नित्यं गन्धताम्बूलवर्जितः ॥
 मासान्ते गौः प्रदातव्या व्रतस्य परिपूर्त्तये ।
 पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चाद् यतिचान्द्रायणं शृतम् ॥

(१) कृत्वा इति शीतवेचितद्वयवशात् ।

(२) पञ्च चैव इति वेचितद्वयवशात् ।

अनेन विधिना यस्तु यतिचान्द्रायणं परम् ।
 'कुर्व्यात् पापविशुद्धात्मा 'स याति परमां गतिम् ॥
 विधवा वा यतिर्वाऽपि व्रतं पापापनाशनम् ।
 गृहीत्वा कुर्वते सम्यक् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति हेमाद्री यतिचान्द्रायणचरचविधिः ।

अथ शिशुचान्द्रायणलक्षणमाह ।

देवसः—

ऋषे राम महाबाहो सर्वपापहरं परम् ।
 शिशुचान्द्रायणं नाम सर्वविघ्नविवर्धितम् ॥
 पुरा तूष्णलो नाम मातुर्गर्भादिनिर्गतः ।
 नाभिनालसुपादाय आश्रयौ पर्यटन् महीम् ॥
 गर्भादमे समायाते अगोचेचाऽचरद् व्रतम्^१ ।
 तदा प्रवृत्त्वसौ योगी सायात्रे भेषमाचरन् ॥

(१) काला इति श्रुतवेषितपुष्पकपाठः ।

(२) प्रागुक्तवदिति वेषितपुष्पकपाठः ।

(३) अगोलेच व्रतं चरेदिति वेषितपुष्पकपाठः ।

त्र्योत्रियाणां द्विजातीनां त्रिषु वेदेषु सञ्चरन् ।
 कवसत्रयमानीय प्रक्षाल्य शुचिभिर्जलैः ॥
 भागत्रयं तदा कृत्वा भागमेकं हरेर्ददौ ।
 द्वितीयमम्बौ निक्षिप्य तृतीयं चाऽऽत्मनि न्यसेत् ॥
 रात्रौ स्वपेत् स्थण्डिलेऽसौ गन्धपुष्पादिवर्जितः ।
 'प्रत्यहन्त्वेवमकरोद् यावत्पुत्रसमागमम् ॥
 नाविकेतोत्पत्तिपर्यन्तं इत्यर्थः ।

तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन् शिशुचान्द्रायणं कृतम् ।
 कलौ युगे विशेषेण महापातकनाशनम् ।
 महापापविशुद्धः 'स्वात् कृत्वेतद्भूतमुत्तमम् ॥

गौतमः—

शिशुचान्द्रायणं मासमेकं व्याप्य निरन्तरम् ।
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति महापातकवार्ताप ॥

जाबालिः—

शिशुचान्द्रायणं कुर्याद् द्विजोद्यः पापमुत्तये ।
 स सद्यः पापनिर्मुक्तः लभते परमां गतिम् ॥

तत्प्रकारमेषां —

देवसः—

(१) द्रुवं वै प्रत्यहं कुर्यादिति श्रौतशेषितशुक्लकषाडः ।

(२) अशुद्धिरिति श्रौतशेषितशुक्लकषाडः ।

मासादौ प्रतिपद्विषे 'प्रातःस्नानं समाचरेत् ।
दन्तधावनस्नानधौतवस्त्रपरिधानसन्ध्यावन्दनादिकं पूर्व्ववत् कृत्वा
चतुर्थे यामे ।

घटे पर्णपुटे वाऽपि अपश्यन् पापिनःखलान् ।
ओत्रियाणां द्विजातीनां त्रिषु वेश्मसु सञ्चरेत् ॥
कवलत्रयमानीय प्रक्षाल्य शुचिभिर्जलैः^(१) ।
भागत्रयं तदा कृत्वा भागमेकं हरौ क्षिपेत् ॥
द्वितीयमग्नौ निक्षिप्य अवशेषं स्त्रयं हरेत् ।
प्रक्षाल्य पूर्व्ववत्स्त्री द्विराचम्य शुचिर्भवेत् ॥
रात्रौ स्वपेक्षरेरग्रे स्थण्डिले गन्धवर्जितः ।
पुनः परेद्युरेवं हि कुर्यात् पापविशुद्धये ॥
एवं मासव्रतं कृत्वा मासान्ते गौर्यथाऽर्हतः ।
देया विप्राय विदुषे^(२) पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥
एवं^(३) कुर्यान् नरो यस्तु सर्व्वपापैः स मुच्यते ।
शिशुचान्द्रायणं सम्यक् कुर्याद् यः पूर्व्वजः शुचिः ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति स याति विष्णुमन्दिरम् ॥
इति हेमाद्रौ शिशुचान्द्रायणविधिः ।

(१) प्रपेदे इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) पूर्व्वस्नानं इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजैरिति शेषितपुस्तकपाठः ।

(४) बह्वथा इति शेषितपुस्तकपाठः ।

अथ महाचान्द्रायणलक्षणमाह ।

देवलः—

शृणु राम प्रवक्ष्यामि महाचान्द्रायणं परम् ।
 ब्रह्महत्यादिपापानां शोधनं सर्वमङ्गलम् ॥
 गुरुद्रोहे च यत् पापं यत् पापं परवञ्चने ।
 यत् पापं पुत्रहत्यायां यत् पापं पशुमारणे ॥
 पितृरब्दपरित्यागे विष्णुद्रोहे च यन्नेवेत् ।
 यत् पापं शिवनिन्दायां यत् पापं चक्रधारणे ॥
 यत् पापं शिवनिष्ठाभक्षणे तस्य धारणे ।

लिङ्गधारण इत्यर्थः ।

चाण्डालीगमने पापं यत् पापं विधवागमे ।
 परस्त्रीषु च यत् पापं यत् पापं परभोजन ॥
 यत् पापं वृषलीसङ्गे यत् पापं कुण्डगोसयोः ।
 शूद्रापत्युच्च यत् पापं यत् पापं पारदारके ॥
 यत् पापं पर्व्वसंसर्गे यत् पापं धेनुविक्रये ।
 यत् पापं रजक्रीसङ्गे यत् पापं यतिनिन्दया ॥
 यत् पापं विप्रनिन्दायां कन्याया दूषणेऽपि च ।
 पुंवमादीनि पापानि गुरुणि च लघूनि च ॥
 आर्द्राणि च प्रशुष्कानि यानि पापान्यनेकशः ।
 तेषां नाशकरश्चेदं महाचान्द्रं 'महाफलम्' ॥

यत् श्रुत्वा मुच्यते पापैः शुभभिर्लघुभिस्तथा ।

तत्रकारमाह—

देवलः—

शुक्लप्रतिपदि स्नात्वा पूर्व्ववच्छुद्धतोयतः ।
 पूर्व्ववन्नियमं कृत्वा चतुर्थे काल आगते ॥
 विष्णुपूजापरोभूत्वा पूर्व्वं सङ्कल्पमाचरेत् ।
 पूर्व्ववन्मन्त्रमुच्चार्य निराहारः स्वपेत्तदा ॥
 ततः प्रभात उत्थाय स्नात्वाऽचम्य यथाविधि ।
 पूर्व्ववन्नित्यकर्माणि समाप्य विधिपूर्व्वकम् ॥
 चतुर्थकाल आयाते पूर्व्ववहेवमर्चयेत् ।
 तदोपोच यथा पूर्व्वं पूर्व्ववन्नियतः स्वपेत् ॥
 एवं 'कुर्व्यात्' प्रतिदिनं राका यावत् प्रवर्त्तते ।
 तत्राऽपि पूर्व्ववत् कृत्वा नित्यकर्माणि सर्व्वशः ॥
 तत्रैव भक्षयेत् पञ्चदश आसान् व्रतासये ।
 तत्राऽपि हरिसान्निध्ये स्वपेद्बन्धादिवर्जितः ॥
 उपोषणं प्रकर्त्तव्यं यमा यावत् प्रवर्त्तते ।
 तत्रापि पूर्व्ववत् पिष्टान् भक्षयेत् पूर्व्वसंख्यया ॥
 शुक्लप्रतिपदि स्नात्वा गौर्देया व्रतपूर्त्तये ।
 पञ्चगव्यं पिबेत् पञ्चान् महाचान्द्रमुदीरितम् ॥

अशक्यः सर्वलोकानामवस्थागो महत्तरः ।
 कृते चर्यान्विताः प्राणाः चेतायां कौकसान्वयाः ॥
 हापरे रक्तमान्वित् कलावन्निताः सदा ।
 महाचान्द्रस्व महिमा कथितोऽयं मयाऽनघ ॥
 यत् कृत्वा मुच्यते पापैर्महन्निरपि पातकैः ।

इति हेमाद्री महाचान्द्रायणविधिः ।

अथ पञ्चविधानां प्रत्याज्ञायमाह ।

देवसः—

अथ वक्ष्यामि राजेन्द्र महापातकनाशनम् ।
 प्रत्याज्ञायं हि चान्द्रस्व विष्णुलोकप्रदायकम् ॥
 अशक्तत्वाद् दुर्बलत्वात् तथाऽऽहुर्नाशहेतुतः ।
 भक्तिश्रद्धाविहीनत्वात् आलस्यान्नास्तिकादपि ॥

चान्द्रायणव्रतारम्भे—

पुरा देवेन्द्रसदने वेधाः प्राह पुरन्दरम् ।
 चान्द्रायणेऽत्यशक्तचेत् प्रत्याज्ञायं कुरुष्व वै ॥
 शक्तप्रतिपदि ज्ञात्वा नित्यकर्मा समाप्य च ।
 सङ्कल्पं पूर्ववत् कृत्वा करिष्येऽहदिदं व्रतम् ॥

इति सङ्ख्या मनसा पूर्ववद्विधिपूर्वकम् ।
 गावोदेयाः प्रयत्नेन पञ्चाशत् स्वर्णपूरणीः ॥
 सवत्सा बहुचौरिण्यो विप्रेभ्योजलपूर्वकम् ।
 अनेन कृतवान् चान्द्रं शास्त्रमार्गेण धेनुदः ॥

मार्कण्डेयः—

अशक्तो यदि चान्द्रस्य भक्षणे राजवत्तम ।
 प्रत्यान्नायं तदा कुर्यात् सवत्सा गाः स्वलङ्घिताः ॥
 पञ्चाशत् संख्यया 'दद्यात्' 'पूतः' पापाक्षसंशयः ।

गीतमः—

चान्द्रायणस्य विप्रोऽसौ प्रत्यान्नायं समाचरेत् ।
 अर्चिता गन्धपुष्पाद्यैर्भूषिताः स्वर्णभूषणैः ॥
 पञ्चाशद्गाः प्रयत्नेन विप्रेभ्यश्च 'समुत्तृजेत्' ।
 प्रत्यान्नायैर्हिरः साक्षात् सन्तुष्टः स्वाम्भ संशयः ॥
 अशक्तौ चान्द्रविषये प्रत्यान्नायं तदा चरेत् ।
 एतेन शुद्धिमाप्नोति चान्द्रायणफलं लभेत् ॥

महाचान्द्रस्य प्रत्यान्नायसु शतं गावो देयाः तथाच महाचान्द्रा-
 यणफलं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ चान्द्रायण प्रत्यान्नायः ।

(१) पूत इति श्रुतचेदितपुस्तकपाठः ।

(२) स्वर्णपायादिति चेदितपुस्तकपाठः ।

(३) पुचक् पुचक् इति चेदितपुस्तकपाठः ।

अथ प्राजापत्यकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवस्तः—

त्रिदिनं च दिवाऽन्वायात् त्रिदिनं रात्रिभोजनम् ।
अयाचितं स्यात् त्रिदिनं निराहारोदिनत्रयम् ॥
कृच्छ्रमेतद्विजानीयाद्गोदानं गव्यभक्षणम् ।
ब्रह्महत्यादिपापानामेतत् कृच्छ्रं विशोधनम् ॥

मार्कण्डेयः—

एकभस्त्रेण नस्त्रेण तथैवाऽयाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन दानं गव्यस्य भक्षणम् ॥
एतत् निराहृतं येन कृच्छ्रं स्यात् परिपूरणम् ।
ब्रह्महत्यादिपापानामितरेषां विशुद्धिदम् ॥

गौतमः—

प्राजापत्यकृच्छ्रमिदं सर्वपापप्रणाशनम् ।
त्रिदिनं स्याद् दिवाभुक्तिस्त्रिदिनं रात्रिभोजनम् ॥
अयाचितञ्च त्रिदिनं त्रिदिनं वायुभक्षणम् ।
गोदानं पञ्चगव्यान्ते शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

तदाह—

आपस्तम्बः—

व्रतं नक्ताशी दिवाशी ततश्चैवं व्रतमयाचितव्रतं व्रतं
नाऽग्राति किञ्चनेति ।

कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः—

जावालिः—

ब्रह्महत्यादिपापानामितरेषां सुग्रीश्वराः ।
 तुलादिदानगन्तृणां पापानां साधनं नृणाम् ॥
 प्रजापतिरिदं साक्षात् सृष्टवान् देवसन्निधौ ।
 सर्वलोकोपकाराय सर्वपापापनुत्तये ॥
 दिनत्रयं दिवा भुक्तिस्तथा रात्रौ दिनचयम् ।
 पञ्चगव्यं ततः पश्चाद् गौरेका च विशोधनी ॥
 एवं कुर्वाद् द्विजोयसु सर्वपापाद् 'स' मुच्यते ।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यव्रतसूचनम् ।

अथ एतदाचरणाशक्तानां प्रत्याम्नायानाह ।

तदाह सिद्धपुराणे—

ईश्वरः—

प्राजापत्ये तु 'गौरेका' द्वादशब्राह्मणार्चनम् ।
 समुद्रमन्दोक्तानं संहितामात्रमुच्यते ॥

(१) नामैकानिति श्रुतवेचितपुस्तकपाठः ।

(२) विद्वज्ज्ञानम् इति वेचितपुस्तकपाठः ।

प्राणायामाद्य द्विशतं प्रयुतं जप उच्यते ।

तिसहोमाः सहस्रं स्यात् प्रत्यान्नायसु समधा ॥

गारुडपुराणे—

यत् प्रोक्तं मुनिभिः कृच्छ्रमिति शास्त्रेषु गौरवात् ।

सर्व्वत्रैतद्विजानीयात् द्वादशाहोभिरीरितम् ॥

यत्र यत्र मुनिभिः कृच्छ्रमित्युक्तं तत्र तत्र प्राजापत्यमेव द्वादश-
रात्रसाध्यं चान्द्रायणं विना सर्व्वकृच्छ्रेषु योजनीयम् । तदेवाऽऽह—

गीतमः—

कृच्छ्रं द्वादशरात्रं स्थान् मुनिभिः परिभाषितम् ।

इति हेमाद्रौ व्रताचरणाशक्तानां प्रत्यान्नायः ।

प्रत्यान्नायेषु होमेषु ज्ञानदक्षिणादाने गोदाने
कृच्छ्रदानेषु च मन्त्रौ ।

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्ह्यम् ।

यस्मात् तस्मात् शिवं मे स्वाद् अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

यज्ञसाधनभूता या विश्वस्माऽद्यप्रजाश्रिणी ।

विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गंवा ॥

इति सर्व्वत्र गोदानेषु प्रत्यान्नायगोदानेषु च मन्त्रौ ।

तत्रापि दक्षिणा देया यथा वित्तानुसारतः ।

एवं क्रमानुरोधसु प्रत्यान्नायमनुत्तमम् ॥

^१माचरन् फलमाप्नोति प्राजापत्यस्य कृच्छ्रतः ।

प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्यान्नाययोरभावे तन्मूखमाह ।

देवलः—

गवामभावे निष्कं स्वात् तदर्धं पादमेव वा ।

पादं दरिद्रः ^१कुर्वीत धनिकः पूर्णमाचरेत् ॥

अन्यथा तत्फलं नाऽस्ति प्राजापत्यं न सिध्यति ।

निष्कग्रन्थो द्विविधः वराहस्तदर्धश्चेति मुख्यः पक्षो वराहः कनीय-

^१स्तदर्धमङ्गीकृतमस्माभिः । तदाऽऽह

मार्कण्डेयः—

प्रभूणां पूर्वपक्षः स्वाद् उत्तमः परिकीर्तितः ।

मध्यमाचरणं नाऽस्ति प्रभूणां तत्फलञ्च वा ॥

मध्यमाणां वराहः स्वात् उत्तमः पक्ष उच्यते ।

उत्तमं यः परित्यज्य मध्यमं समुपाश्रितः ॥

^१न दानफलमस्वाऽस्ति मध्यमे^१ मध्यमं भवेत् ।

कनीयांसु वराहाख्य उत्तमः परिकीर्तितः ॥

(१) वन्पूर्वपक्षमिति श्रुतलेशितपुस्तकपाठः ।

(२) दरिद्रः कुर्वते पादनिति लेशितपुस्तकपाठः ।

(३) कनीयान् इति श्रुतलेशितपुस्तकपाठः ।

(४) च इति लेशितपुस्तकपाठः ।

(५) मध्यमो मध्यममिति लेशितपुस्तकपाठः ।

तस्य वै मध्यमं नास्ति न तत्कृच्छ्रफलं भवेत् ।

अकिञ्चनानां सर्वेषां 'शुद्धार्थं' गौरदाहता ॥

अतोहीनं न कर्त्तव्यं गोमूत्रेषु हि सर्वदा ।

एवं यः कुरुते दानं उत्तमाधममध्यतः ॥

तत्फलं समवाप्नोति नाऽन्यथा फलमस्ति हि ।

सर्वत्र सर्वेषां गोदानप्रत्यान्नायमूत्रेषु एवं वेदितव्यं उत्तम-
मध्यमलघुभावेन । उत्तमः प्रभूषां मध्यमं कुर्यान्मध्यमः
किञ्चिन्नः कनीयांसं कुर्याद् अकिञ्चनस्य कनीय एवोत्तमः
पक्षः अतः स्वशक्तिपुरःसरतया प्रत्यान्नायं कुर्याद् अन्यथा न
फलमाप्नोतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्री प्राजापत्यकृच्छ्रस्य गोदानप्रत्यान्नायः ।

(१) तदर्थं इति काशीउल्लङ्घाठः ।

अथ समुद्रगनदीज्ञानप्रत्यान्वायमाह ।

देवसः—

समुद्रगा नद्यः—

भागीरथी च यमुना नर्मदा च सरस्वती ।
गोदावरी कृष्णवेणी तुङ्गभद्रा पिनाकिनी ॥
मलहारौ भीमरथौ वङ्गला भवनाग्निनी ।
अक्षय्या चैव कावेरी ताम्रपर्णी महानदी ॥
धनुष्कोटिः प्रयागश्च गङ्गासागरसङ्गमः ।

समुद्रगनदीज्ञानं प्रत्यान्वायः

एताः पुण्यतमा नद्यो दर्शनात् पापहारिकाः ।

स्पर्शनात् मोक्षदाः नृणां ज्ञाने मुक्तिप्रदाः स्मृताः ॥

विंशद्योजनगा महानदी समुद्रगा । एतासु ज्ञानमात्रेण
मनुजः पूतो भवति । प्राजापत्यस्य कृष्णाचरणेऽसमर्थस्य तत्
प्रत्यान्वायगोदानाचरणे च अशक्तस्य नदीज्ञानरूपमेव कलौ युगे
समीचीनं अतो नदीज्ञानमेव वयं प्रत्यान्वायं ब्रूमः—

गङ्गायां मौषलं ज्ञानं प्राजापत्यस्यं विदुरिति भविष्यो-
त्तरोक्तत्वाद् गङ्गाज्ञानं विशुद्धिदं इति । पञ्चविधाः गङ्गाः स्कन्द-
पुराणे—

भागीरथी गौतमी च कृष्णवेणी पिनाकिनी ।
अक्षय्या चैव कावेरी पञ्च गङ्गाः प्रकीर्तिताः ॥
अन्याः समुद्रगा नद्यो नृणां पापापहारिकाः ।

एतासु महानदीषु ज्ञातृणां एताः परिज्ञापदाः^(१) दृष्टव्यं दृष्टव्यं
फलमाह ।

गीतमः----

सप्तमस्य च या सिन्धुर्यावयोजनमात्रगा ।
तामुद्दिश्य यदा गन्ता ज्ञानाय दर्शनाय वा ॥
यावन्ति योजनानीह तावत्कृच्छफलं लभेत् ।
परार्धं योऽनुगच्छेद्वा ज्ञानमात्रफलं लभेत् ॥
मृतिं मृहीत्वा यो गच्छेन् न तस्योभयमस्ति हि ।
विष्णुपादोद्भवा गङ्गा दशकच्छफलप्रदा ॥
यमुना च तथा नृणां दशकच्छफलप्रदा ।
गीतमी श्रीकृष्णवेशी सप्तकच्छफलप्रदा ॥
पिनाकिनी च कावेरी षष्टकच्छफलप्रदा ।
तुङ्गभद्रा भीमरथी सप्तकच्छफलप्रदा ॥
वज्रुला भवनाशाय ऋतुकच्छफलप्रदा ।
फाल्गुणी ताम्रपर्णी च सप्तकच्छफलप्रदा ॥
चापाग्रे ज्ञानमात्रेण षड्दशकच्छफलप्रदा ।
श्रीशैलसङ्गमे चैव गङ्गासागरसङ्गमे ॥
विंशत्युच्छफलं ज्ञानं अतो नद्यश्च पावनाः ।

प्राजापत्यकृष्णाय नदीज्ञानप्रकारमाह,—पूर्व्ववत् पुनराह

(१) परिज्ञातृत्वानिति चेद्विदुषाकषाडः ।

(२) नन्दुः इति त्रितयेद्विदुषाकषाडः ।

वाचनं सङ्ख्यादिकं कृत्वा सूत्रं पठन् नदीज्ञानाभिसुखी भूयात्
 नदीं गत्वा कर्ता पूर्व्यं ज्ञात्वा ज्ञातान् विप्रान् गन्धपुष्पाक्षतैरभ्यर्च्य
 मया परिवर्त्तन्निधौ सङ्कल्पितस्य सर्व्वप्रायश्चित्तस्य समग्रफलावाप्तार्थं
 पारषन्निर्णीतं प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्यान्नायज्ञानरूपं अष्टं द्वाष्टं त्र्यष्टं
 चतुरष्टं पञ्चाष्टं षड्ष्टं षड्गुणितं षड्ष्टं षड्गुणितं त्रैधावर्त्तितं
 'षड्ष्टम्' 'यथा सङ्कल्पितं तत्र प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्यान्नायभूतमष्टादि
 संख्याकमहं स्वयं वा ब्राह्मणैः वा महानदीज्ञानरूपं आचरिष्य इति
 सङ्ख्या ब्राह्मणान् प्रेषयेत् । ऋत्विजस्तु यजमानगोत्रनक्षत्रराशि-
 शास्त्रानामधेयानि षष्ठ्यन्तेन समुच्चार्य्य एतेन अमुकगोत्रेणामुक-
 नक्षत्रेणामुकराशौ जातेनाऽमुकशाखाध्यायिनाऽमुक्तनामधेयेन परि-
 वर्त्तन्निधौ सङ्कल्पितस्य सर्व्वप्रायश्चित्तस्य परिवर्त्तितस्य प्राजा-
 पत्यकृच्छ्रप्रत्यान्नायपरिकल्पितानि महानदीज्ञानानि मौषलवत्
 आचरिष्याम । इति ऋत्विक्सङ्कल्पः ।

महानद्यां नदीमुखः सन् मन्त्रवर्ज्जं मौषलमज्जनवत् ज्ञानं
 कृत्वा तटमागत्य पुनर्द्द्विराचम्य धीतवस्त्रं परिधाय तदभावे
 द्वादशसंख्यया हस्तावधूतनं कृत्वा आच्छाद्य द्विराचम्य पूर्व्ववत्
 ज्ञायात् एवं सङ्ख्याब्दादिसंख्या भवति । यजमानः ज्ञातेभ्य
 ऋत्विग्भ्यः निष्कं वा तदर्धं वा पादं वा ज्ञानफलस्वीकरणार्थं
 हृष्यात् । निष्कशब्दोद्देवमानेन वराहहयं ऋषिमानेन तदर्धं

(१) षड्ष्टमित्यधिकं वेचितपुस्तके नास्ति ।

(२) वेन इति श्रुतवेचितपुस्तकपाठः ।

प्राजापत्यकृष्णप्रत्यान्नायद्वादशब्राह्मणार्चनम् । ८११

मानुषमानेन तदर्थं प्राहयति प्रभूचासुक्तप्रकारमेव समर्थस्य
मध्यमं अकिञ्चनस्य तदर्थं सुवर्चप्रमाणं यथोक्तं तत्तथैव नाऽन्यत् ।

गीतमः—

गङ्गायां 'मीषलं' ज्ञानं प्राजापत्यसमं विदुः ।

एतत् पञ्चगङ्गाज्ञानविषयं इतरास्तु सप्तद्रुमनदीषु प्रति-
ज्ञानं सङ्कल्पः कुल्यायां तटाकपुष्करिण्यादिषु पृथक् सङ्कल्पः
खण्डानुवाकपठनम् । सूर्याभिमुखः सन् सप्ताह्नान्ते तटं गत्वा
धीतवस्त्रादिकं धृत्वा अष्टोत्तरशतं गायत्रीं जप्त्वा प्राजापत्य-
कृष्णकर्मव्रतफलमाप्नोति ज्ञानमेव कृष्णफलदं तेभ्यश्च पूर्वैश्च
दक्षिणा देया । एवं अष्टादि संख्यया कृत्वा पूतो भवति ।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यकृष्णप्रत्यान्नायनदीज्ञानम् ।

अथ प्राजापत्यकृष्णप्रत्यान्नायपरिकल्पितद्वादश-
ब्राह्मणभोजनविधिमाह ।

देवसः—

प्राजापत्यस्य कृष्णस्य प्रत्यान्नायममुं गृणु ।

यं कृत्वा मुच्यते पापैर्महन्निरपि नारद ॥

(१) नावचयति चेदित्यस्मीतदुक्तमपाठः ।

(२) कृष्णार्चनं भवति इति चेदित्युक्तमपाठः ।

पूर्ववत् सङ्ख्यादिकं कृत्वा द्वादशब्राह्मणान् निमन्त्रयेत् ।

पराशरः—

प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्रत्यान्नायं द्विजार्चनम् ।

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति प्राजापत्यफलं लभेत् ॥

विप्रान् शान्तान् सपत्नीकान् वेदशीलपुरष्कृतान् ।

सदाचारान् शुचीन्नित्यं कृच्छ्रायै तान्नियोजयेत् ॥

तदाह आपस्तम्बः—

शुचीन्मन्त्रवतः सर्व्वकृत्येषु भोजयेत् देशतः कालतः शौचतः

सम्यक् प्रतिगृहीतान् इति ।

एवं विप्रान् निमन्त्र्याऽथ भोजयेद्भुविस्तारैः ।

तेभ्यश्च दक्षिणा देया यथा वित्तानुसारतः ॥

एवं यः कुरुते सम्यक् प्राजापत्यफलं लभेत् ।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्यान्नायद्वादशब्राह्मणार्चनम् ।

अथ तत्प्रत्यान्नाय वेदपारायणप्रकारमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य वेदपारायणं महत् ।

प्रत्यान्नायं प्रशंसन्ते ग्राह्यामार्चं सङ्गारणम् ॥

पारायणेन भगवान् 'परितुष्टोभवेत् तदा ।
 फलं सम्पूर्णं कच्छस्य प्रददाति न संशयः ॥
 प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा नित्यकर्म समाप्य च ।
 स्वगृहे देवतागारे नद्यां वा देवतालये ॥
 प्राङ्मुखो दक्षुखो वाऽपि सङ्कल्पं पूर्ववच्चरेत् ।
 पारायणादौ प्रणवं कृत्वा पारायणं पठेत् ॥
 दिशस्वनवलोक्यैव असम्भाष्यैव पापिनः ।
 मौनव्रतं समागम्य पठेद्देदं शनैः शनैः ॥
 शीघ्रपाठौ शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।
 गङ्गदी स्वरहीनश्च पश्यति पाठकाधमाः ॥
 ततः शनैः शनैर्विद्यामभ्यसेदात्मशुद्धये ।
 यावत् समाप्तिर्भवति तावत् कच्छफलं लभेत् ॥
 स्वयमेव पठेद्देदं उत्तमं परिकीर्तितम् ।
 प्रत्याङ्गायोमध्यमः स्याद्भृतके निस्फलं भवेत् ॥

इति हेमाद्रौ संहितामात्रप्रत्याङ्गायः ।

(१) कृतकम् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) लिखति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथाऽयुतगायत्रीजपरूपप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यस्य कच्छस्य प्रत्याम्नायोजपोमहान् ।
 अयुतं वेदमातुष 'सर्वपापप्रमोक्षदः ॥
 प्रातः स्नात्वा 'यथावारं दन्तधावनपूर्वकम् ।
 अग्निहोत्रालये देव-गृहे वाऽपि नदीतटे ॥
 गोष्ठे वृन्दावने देशे जपेदयुतसंख्यया ।
 पर्वभिर्जपमालाभिः कुशग्रन्थिभिरेव वा ॥
 स्वयं मौनमुपास्थाय दिशश्चाऽनवलोकयन् ।
 जपेन्महापापजालदहनार्थं दिने दिने ॥
 अव्यग्रचित्तः प्रजपेद् अग्न्यथा दोषमश्रुते ।

मार्कण्डेयः—

सन्दिग्धसु हतोमन्त्रो व्यग्रचित्तोऽहतोऽजपः ।
 अन्नप्राप्त्यं हतं चाचम् अनाचारं कुलं हतम् ॥
 अतोमनसि जप्तव्यं मानसं कोटिरुच्यते ।
 'अयुते च जपे पूर्वं प्राजापत्यफलं लभेत् ॥
 अङ्गुष्ठेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।
 द्विधाचित्तेन यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ।

-
- (१) सर्वपापैः प्रमुच्यते इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।
 (२) अनाचारमिति वेचित्तपुस्तकपाठः ।
 (३) अङ्गुलमाले इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

पराशरः—

हस्तस्याऽनामिका^१पर्वमध्यादागम्य यत्रतः ।
तद्वितीयं कनिष्ठायाः पर्वत्रयमनुक्रमात् ॥
अनामिकोर्ध्वपर्व्यादि^२ 'मध्यमातर्जनीद्वयम् ।
पर्वत्रयं तदा कृत्वा तथैवाऽक्रम्य पूर्व्ववत् ॥
मेरुरङ्गुष्ठएवस्यात् तस्य^३ नैव क्रमं चरेत् ।
पर्व्वभिर्गणयेन्नित्यं^४ गायत्रीं नाऽन्यचेतसा^५ ॥
एकैकेन शतं प्रोक्तं गणनं मुनिभिः परैः ।
अयुतेन जपेनाऽऽशु प्राजापत्यफलं लभेत् ॥

जपतोनास्ति पातकमिति स्मरणाच्च ।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यज्ञप्रत्याज्ञायामन-
गायत्रीजपविधिः ।

-
- (१) अर्धपर्व्यादिति चेन्नित्युक्तकपाठः ।
(२) मध्यमावाच्य तर्जनी इति चेन्नित्युक्तकपाठः ।
(३) नास्ति इति चेन्नित्युक्तकपाठः ।
(४) नचवेद् वस्तु इति क्रीतचेन्नित्युक्तकपाठः ।
(५) नान्यनेववा इति चेन्नित्युक्तकपाठः ।
-

अथ तिलहोमसहस्ररूपप्रत्यान्नायमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यस्य कच्छस्य प्रत्यान्नायविधिस्त्वयम् ।
 होमस्तिलैरकीटैश्च घृताक्षैः पापनाशकम् ॥
 मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण न्यासध्यानपुरःसरम् ।
 मन्त्रान्ते शुभ्रयाद्वैतौ भाहुतीर्वाजपूरणैः ॥
 सहस्रहोमं कृत्वाऽपि पूतोभवति तत्त्वज्ञात् ।
 स्वयं वा ऋत्विगेको वा तिलहोमसहस्रकम् ॥
 कुर्यान्मौनेन मेधावी प्राजापत्यफलं लभेत् ।
 अल्पमात्रतिलैर्होमः सर्वपापविनाशकम् ॥
 प्राजापत्यस्य कच्छस्य प्रत्यान्नायोमहत्तरः ।

इति श्रीहेमाद्रौ प्राजापत्यस्य कच्छस्य प्रत्यान्नायस्तिलहोमः ।

अथ प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्राणायामशतद्वय-
प्रत्यान्नायमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्रत्यान्नायोमहत्तरः ।
धर्मशास्त्रोक्तमार्गेण प्राणायामशतद्वयम् ॥
महापातकयुक्तो वा युक्तोवा सर्वपातकैः ।
पूतो भवति संसाध्य प्राणायामशतद्वयम् ॥
अपसङ्कल्पहोमेषु सन्ध्यावन्दनकर्म्मसु ।
प्राणायामांश्चरेद्दिप्रस्तदाऽऽनन्धाय कल्पते ॥

मार्कण्डेयः—

वामेनाऽऽपूरयेद्वायुं पूरणात् पूरकः स्मृतः ।
सम्पूर्णकुम्भवत्तिष्ठेत् कुम्भनात् कुम्भकः स्मृतः ॥
सर्व्वमारिचयेद्वायुं रेचनाद् रेचकः स्मृतः ।
वायुमापूरयन् रन्ध्राद् गायत्रीं मनसा स्मरन् ॥
पूरके कुम्भके चैव रेचके तां जपेत् त्रिधा ।
एवं त्रिवारं जप्येन संख्यैका तद्भवेदियम् ॥

पराशरः—

वामेन वायुमापूर्य्य गायत्रीं मनसा स्मरन् ।
सम्पूर्णकुम्भवत् तिष्ठेत् पुनस्तामनुवर्त्तयन् ॥
रेचयन् सर्व्वरन्ध्रेण पुनस्तामिव संस्मरेत् ।
एवं पूरणकुम्भाभ्यां रेचकेन सहाऽऽमुना ॥

यो वर्त्तयेत् त्रिधा ब्रह्मन् प्राणायामइतीरितः ।
 आद्ये जपे च होमे च सव्याकर्म्मसु सर्वदा ॥
 यो वर्त्तयेत् प्रतिदिनं परब्रह्म स उच्यते ।
 एवं शतद्वयं 'कुर्यात् पूर्वोक्तविधिना द्विजः ॥
 प्राजापत्यस्य कच्छस्य प्रत्यान्नायोनिगद्यते ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमं पदम् ॥

इति श्रीहेमाद्रौ प्राजापत्यकच्छप्रत्यान्नायः ।

अथ तप्तकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवसः—

वार्युष्णं त्रिदिनं विप्रो 'दुग्धमुष्णं दिनत्रयम् ।
 त्रिदिनं घृतमुष्णञ्च पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

मार्कण्डेयः—

विषमुष्णं पयस्तप्तं घृतमुष्णं दिनत्रयम् ।
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति 'ब्रह्महाऽपि द्विजर्षभः ॥

(१) कृत्वा इति श्रौतवेचित्तुस्तकपाठः ।

(२) पयोष्णमिति वेचित्तुस्तकपाठः ।

(३) ब्रह्महात्वा द्विजर्षभ इति वेचित्तुस्तकपाठः ।

गौतमः—

उष्णं पयः पयस्तप्तमुष्णं घृतमनुत्तरम् ।

चतुर्णामपि पापानां पावनं मुनिभिः स्मृतम् ॥

आपस्तम्बः—

द्व्यहमुष्णं पिवेद्द्वारि त्र्यहमुष्णं पयः पिवेत् ।

त्र्यहमुष्णं पिवेत् सर्पिरेतत्तप्तं विधीयते ॥

पलसंस्थामाह—

जावालिः—

षट्पलञ्च पिवेद्द्वारि त्रिपलञ्च पिवेत् पयः ।

पलमेकं पिवेत् सर्पिरेतत्तप्तं विधीयते ॥

ग्रन्थान्तरे—

द्व्यहमुष्णं पिवेद्द्वारि त्र्यहमुष्णं पयः पिवेत् ।

त्र्यहमुष्णं पिवेत्सर्पिर्वायुभक्षोदिनत्रयम् ॥

वायुभक्ष इति उत्तममुक्तं वा द्वादशदिने परिपूर्त्यर्थं कर्त्तव्यं
यत्र यत्र कृच्छ्रमिति मुनिभिश्चपदिष्टं तत्र तत्र द्वादशदिनं
वेदितव्यम् ।

तदाह—

बृहस्पतिः—

मुनिभिः कृच्छ्रमित्युक्तं शास्त्रेषु द्विजवक्त्रभ ।

तत् कृच्छ्रं द्वादशाहोभिः साध्यं देहविशुद्धिदम् ॥

यत्र यत्राऽऽदमित्युक्तं कृच्छ्रेषु तत्र त्रिंशत् संख्या ।

तदेवाऽऽह—

मरीचिः—

प्राजापत्येषु कच्छेषु षड्मित्युच्यते बुधैः ।

त्रिंशत्संख्यां विजानीयात् प्राजापत्यस्य लक्षणम् ॥

प्राजापत्यस्य कच्छस्य । संवत्सरे कच्छगणनायां त्रिंशत् कच्छा-
णीत्येव बोद्धव्यम् । रजस्वलासंस्पर्शादिषु तप्तकच्छमेव विशुद्धिदं
सर्वेषां पापानामपि ।

सर्वेषामेव पापानां तप्तकच्छं दिशोधनम् ।

अतः परममित्युक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति हेमाद्रौ तप्तकच्छलक्षणम् ।

अथ तप्तकच्छप्रत्याज्ञायमाह ।

देवलः—

तप्तकच्छस्य महतः प्रत्याज्ञायोमनीषिभिः ।

अशक्तानाञ्च क्षपया कर्तुमुक्तः पुराऽनघाः ॥

तमेवाहं ब्रवीम्यद्य नृसन्तु द्विजसत्तमाः ।

कलौ युगे विशेषेण अशक्तागात्रयं गताः ।

पराशरः—

कृते चर्मात्रिताः प्राणाः चेतायां कौकसात्रिताः ।

'हापरे' त्वात्रितास्त्वस्त्रि कलावकात्रिता मताः ॥

इति कलौयुगे द्वादशरात्रसाध्यकच्छाणि चाचर्तुमशक्तान् जनान्
निरीक्ष्य परमकृपास्वो महर्षयः प्रत्याख्यायानुक्तवन्तः तानेवाऽऽह ।

गौतमः—

'शक्तस्य तत्तत्तत्स्य ब्रह्महत्वानिवारणे ।

तुलाप्रतिग्रहीतृणां 'साधनाय महासुने ॥

'प्रत्याख्यायमुवाचेमं यदा देवसभागतः ।

स्वयम्भूः कृपया नृणां गवां विंशतिमादरात् ॥

सवस्त्रां बहुदुग्धां च प्रदद्यात्तु द्विजातये ।

द्विजातिभ्य इति जातावेकवचनम् ।

मरीचिः—

'प्रत्याख्याये तु कच्छस्य तत्तत्स्य ब्रह्मरूपिणः ।

दद्याद्विजातये सम्यक् गवां विंशतिमादरात् ॥

- (१) 'रद्वर्ण' काशीपुस्तके गोपबन्धने ।
- (२) त्वस्त्रिनात्रिता इति श्रीतथेचितपुस्तकपाठः ।
- (३) जहत्तत्तत्तत्तत् इति चेचितपुस्तकपाठः ।
- (४) गोपबन्ध इति चेचितपुस्तकपाठः ।
- (५) प्रत्याख्यायकादा प्रोक्त इति श्रीतथेचितपुस्तकपाठः ।
- (६) साधनाय इति चेचितपुस्तकपाठः ।

पराशरः—

'अशक्तौ तप्तकच्छस्य विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ।
 सालङ्कारां सवत्साञ्च प्रदद्याद्विश्रुतिं गवाम् ॥
 शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र तप्तकच्छफलं लभेत् ।
 अतो हिजातिभिः कार्यः प्रत्यान्नायस्वशक्तितः ॥
 पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् प्रत्यान्नाय इतीरितः ।
 तुलादिप्रतिग्रहीतृणां तत्र प्रायश्चित्ताकरणविषये इयमेव गतिः ।

इति हेमाद्रौ तप्तकच्छप्रत्यान्नायः ।

अथ पराककच्छलक्षणमाह ।

देवलः—

अथ वक्ष्यामि कच्छस्य पराकस्य महात्मनः ।
 सर्वदोषनिवृत्तस्य सर्वशास्त्रानुवर्तिनः ॥
 पराकः कच्छइत्युक्तो विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 यस्याऽऽचरणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 ब्रह्मइत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
 सङ्कलीकरञ्चैव जातिभ्रंशकरं तथा ॥

(१) मङ्गलप्रसङ्गस्य इति चेन्नित्युक्तकपाठः ।

उपपातकमित्येतद् बहुधा परिकीर्तितम् ।
 तुला हिरण्यगर्भश्च ब्रह्माण्डोऽयं घटस्तथा ॥
 तथा कल्पतरुश्चैव गोसहस्रमनन्तरम् ।
 हिरण्यकामधेनुश्च हिरण्याश्वस्तथैव च ॥
 हिरण्याश्वरथश्चैव हेमहस्तिरथस्तथा ।
 पञ्चलाङ्गलकश्चैव धरादानमतःपरम् ॥
 विश्वचक्रं कल्पलता सप्तसागरमेव च ।
 चर्मधेनुश्च महती महाभूतघटस्तथा ॥
 कालपुरुषं कालचक्रं रात्रिचक्रमनन्तरम् ।
 कीटिलक्षितलैर्हीमो हिमुखी सुरभिस्तथा ॥
 चार्द्रक्षणाजिनश्चैव शकटं पर्वसङ्गमे ।
 छागादिपञ्चकश्चैव तथैव दश धेनवः ॥
 तथा दशमहादानं चचलाः सप्तनामकाः ।
 रहस्यज्ञतपापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ॥
 पापानां नवधोक्तानामितरेषां मुनीश्वराः ।
 तुलादिर्ब्रह्महीनृणां पराकः कलङ्कनामकः ॥
 सर्वपापहरो नृणां देवर्षीणां प्रियङ्करः ।
 सर्वेष्वयं तु कलङ्केषु महान् प्रोक्तः स्वयम्भुवा ॥

गौतमः—

प्रत्यहं घृतमात्रञ्च द्वादशाहं नवोन्नवम् ।
 पीत्वा पलं हिजः शुध्येत् पराक इति विद्युतः ॥

सर्वपापप्रशमनः सर्वोपद्रवनाशनः ।

सर्वलोकप्रदोयक्षाद् भगवानाह विश्वरूढः ॥

व्यासः—

प्रत्यहं गोष्ठतं विप्रः द्वादशाहं पक्षं सुदा ।

पीत्वा शुद्धिमवाप्नोति पापेभ्योनाऽन्यथा 'क्षचित्' ॥

लौगाक्षिः—

द्वादशाहं घृतं तप्तं पक्षमात्रं गवामिह ।

पीत्वा शुद्धिमवाप्नोति सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

पराको नाम तमेन गोष्ठतेन पक्षमानेन द्वादशरात्रं चतुर्थकाले
नियमानन्तरं पीत्वा द्विजः शुद्धिमवाप्नोति, अयमेव पराकः ।

इति हेमाद्रौ पराककण्डवचनम् ।

(१) द्विज इति श्रुतशेषितवृत्तकपाठः ।

(२) द्विज इति शेषितश्रुतवृत्तकपाठः ।

अथ पराकृष्टप्रत्याम्नायमाह ।

देवसः—

प्रत्याम्नायं पराकृष्टं वक्ष्याम्यहमनुत्तमम् ।
सर्वपापीपद्ममनं महापापनिवृत्तनम् ॥

व्यासः—

'पराको नाम यत् कृष्टं तत्कर्तुं मनुजोत्तमः ।
अशक्तस्तस्य कृष्टस्य प्रत्याम्नायं समाचरेत् ॥
तस्याऽऽचरन्मात्रेण पराकृष्टं फलं लभेत् ।
प्रत्याम्नाये गवां दद्याद् दशपञ्च सवत्सकम् ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमं पदम् ।
महापातकजालानि सपपातकमेव च ॥
तत्सर्वं नाशयन्त्याह तूत्तराशिमिवाऽनलः ।

मरीचिः—

प्रत्याम्नायं पराकृष्टं दश पञ्च गवां द्विजः ।
दद्यात् पापविशुद्धार्थं सर्वश्रेयोऽभिष्ठये ॥

महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 प्रत्याज्जायेन कच्छस्व पराकस्व जनाधिप ॥
 सर्वकच्छफलं प्राप्य प्रयाति परमं पदम् ।
 पराककच्छाचरणासमर्थस्व तत् प्रत्याज्जाये पञ्चदशधेनूः
 विप्रेभ्यः पुष्टक् पुष्टक् दत्त्वा शुभ्यतीति वाक्यार्थः ।

इति हेमाद्री पराककच्छप्रत्याज्जायः ।

अथ यावककच्छलक्षणमाह ।

दिशतः—

अथाऽतः संप्रवक्ष्यामि कच्छं यावकसंज्ञितम् ।
 तस्याऽऽचरणमात्रेण ब्रह्महत्या विमुच्यते ॥

मरीचिः—

नृशुभं नृपयः सर्वे यावकं कच्छमीरितम् ।
 विषदाने च यत् पापं यत् पापं नृशुदाहने' ॥

शस्त्रधारे च यत् पापं यत् पापं विप्रवचने ।
 विधवाव्रतस्त्रोपे च यतिसत्रासिनोरपि ॥
 गृहस्थस्य सदाचारत्वागे यत् पापमुच्यते ।
 अमृते चैव यत् पापं तपोविक्तयतस्तथा ॥
 'यद्दानकीर्त्तने पापं यत् पापं गुरुवचने ।
 यत् पापं विप्रनिन्दायां यत् पापं मातृभर्त्तने ॥

भगिनीपित्रोरप्युपलक्षणम्—

यत् पापं धेनुनिन्दायां यत् पापं शिवभर्त्तने ।
 यत् पापं विष्णुनिन्दायां यत् पापं देवकुक्षने
 अज्ञानभोजने पापं अनध्यायेषु पाठने ।
 दुःसङ्गतेषु यत् पापं यत् पापं धनगर्वितः ॥
 यत् पापं वेशसंसर्गे यत् पापं दानमोचने ।
 यत् पापमृतसन्ध्यागे यत् पापं भाण्डविक्रये
 सकेशज्ञानरहितविधवाकांक्षभोजने ।
 पुनर्भक्षा सताम्बूला यदा निन्दापरायणा ॥

(१) दानका कीर्त्तनात् इति चेदितदुल्लेखपाठः ।

(२) तप्त इति चेदितदुल्लेखपाठः ।

(३) वदता तप्त इति चेदितदुल्लेखपाठः ।

विधवा^१ कुर्वते पापं पतिवैषम्यपरायणा ।
 पुत्रश्चेत् पिष्टविह्वली सदा विप्रः पराश्रयुक् ॥
 कुचेलः सर्व्वदा तिष्ठन्नदन्तच्छासितामनः ।
 बह्वाशी निष्ठुरं वक्ता विप्रदानेषु विप्रकृत् ॥
 एतेषां पावनार्थाय यावत् कच्छमीरितम् ।

पराशरः—

सर्व्वपापविशुद्धार्थं यावत् कच्छमीरितम् ।
 तदाचरन्मात्रेण विप्रोभवति शुचिमान् ॥
 अन्नतन्त्रयवान् पक्ता खण्डिह्वाग्नी व्रती शुचिः ।
 तदयवागूं पिवेत्कृत्वा^२ ब्रह्मपत्रपुटे वशी ।
 यवाभावे व्रीहयो वा श्यामाकास्तस्य मानतः ॥
 तदन्नं व्रतिने दत्त्वा यवागूं विष्णवेऽर्पयेत् ।
 नित्यकर्मादिकं कृत्वा पूर्व्ववत् शुचिमानसः ॥
 पूर्व्ववदित्यत्र प्रातःकाला नित्यकर्मादिकं कृत्वा यावन्नन्दा-
 यते रविः तावत्पर्यन्तं पूर्व्ववत् विभूतिविष्णुरूपादिकं पठन्
 नारायणमनुस्मरन् यवागूं पिवेत् । तदाऽऽह—

-
- (१) ब्रह्मव्रति वा गारी इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।
 (२) आचरेदिति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।
 (३) यवादा इति वेचित्तपुस्तकपाठः ।

गीतमः—

ब्रह्मपत्रपुटे राजन् धृत्वा स्वयमतन्द्रितः ।
 तावता मनसा विष्णुं स्मरेन् मन्दायिते रवौ' ॥
 यवागूं विष्णवे दत्त्वा पश्चात् पीत्वा स्वयं मुदा ।
 पूर्ववत्क्षालनं कृत्वा पादपाण्योर्यथाक्रमम् ॥
 द्विराचम्य शुचिर्भूत्वा स्वपेक्षारायणाग्रतः ।
 अजस्रं धारयेदग्निं यावत् कच्छं समाप्यते ॥
 परेद्युरेवं कुर्वीत द्वादशाहोभिरीरितम् ।
 तदन्ते गौः प्रदातव्या पञ्चगव्यं पिवेत्तदा ।
 एवं 'कुर्याद् द्विजोयसु सद्यः पापात् स मुच्यते' ॥

इति हेमाद्रौ यावककच्छलक्षणम् ।

-
- (१) मन्दायते रविरिति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।
 (२) कृत्वा इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।
 (३) प्रमुच्यते इति वेचितपुस्तकपाठः ।
-

अथ यावककृच्छ्रप्रत्यान्नायमाह ।

देवलः—

कृच्छ्रस्य यावकस्याऽस्य प्रत्यान्नायमिमं शृणु ।
 सक्तत् 'कुर्याद् द्विजोयसु स सद्यः पापमुक्तिमान् ॥
 प्रत्यान्नायं प्रवक्ष्यामि यावकस्य महात्मनः ।
 सर्वपापप्रशमनं सर्वकृच्छ्रफलं वृषाम् ॥
 गावो दश प्रदातव्याः प्रत्यान्नायप्रकल्पिताः ।
 सवत्सा दुग्धसम्पन्नाः सुशीलाः समलङ्कृताः ॥
 विप्रेभ्यः प्रतिदातव्या व्रतिना तु पृथक् पृथक् ।
 पञ्चगव्यं ततः पश्चात् पिवेद्देहविशुद्धये ॥
 एतत् कृच्छ्रस्य तु फलं यावकस्य सुखाप्तये ।

गौतमः—

यावकस्य महापापहारिणः फलदायकम् ।
 सर्वपापप्रशमनं महत् पुण्यप्रदायकम् ॥
 सम्पूर्णवस्त्राभरणैः सुरशृङ्गारशोभिना ।
 सवत्सा युवती साध्वी गवां संख्या दश कृता ॥
 पयस्विन्योद्विजाग्रैः प्रदातव्याः फलाप्तये ।
 पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् शुद्धोभवति मानवः ॥

एवं कृते नरः सम्यग् यावकस्य स्वरूपिणीम् ।
गवां सस्यां द्विजाग्रय दत्त्वा फलमवाप्नुयात् ॥

इति हेमादौ यावककृच्छ्रप्रत्याख्यायः ।

अथ सान्तपनकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः—

कृच्छ्रसान्तपनस्याऽस्य लक्षणं सर्वपापहृत् ।
श्रीशैलं काशिकाक्षेत्रं गयाक्षेत्रं महत्तरम् ॥
प्रयागं यमुनां सिन्धुं गङ्गासागरसङ्गमम् ।
तथा सप्तनदीसङ्गं गौतमीं पापहारिणीम् ॥
कण्ठावेषीं तुङ्गभद्रां हेमकूटं त्रिलोचनम् ।
मार्कण्डेयं सिंहगिरिं तथा धर्मपुरीं स्वयम् ॥
साक्षाद्रामजयावाटीं मल्लिकार्जुनमेव च ।
अहोबलं नृसिंहक्षेत्रं तथैव भवनाशिनीम् ॥
पिनाकिनीं नदीं तीरे वैद्यनाथं हरं तथा ।
वेङ्कटाद्रिं स्वर्णमुखीं कालहस्तीक्ष्णं तथा ॥
साक्षाद्वरदराजक्षेत्रं वरभूतं स्वयम्भुवम् ।
एकाम्बक्षेत्रं तथा सिद्धं सर्वतीर्थमहत्तरम् ॥

मध्वार्जुनेशं पापघ्नं कुम्भकोशं तदुद्भवम् ।
 श्रीरङ्गं वा महाक्षेत्रं जम्बूनाथमतः परम् ॥
 कावेरीं पापशमनीं मधुराविषये शृणु ।
 सुन्दरेश्च तत्पत्नीं तथैवौघवतीं नदीम् ॥
 तथाम्नेयदिशो भागे पर्वतो गन्धमादनः ।
 रामलिङ्गं धनुष्कोटिं सर्व्वतीर्थपुरस्कृताम् ॥
 तथैव दर्भशयनं तत्पत्यश्च महत्सरः ।
 ताम्रपर्णीमहाक्षेत्रं तत्रत्या विष्णुदेवता ॥
 अनन्तास्थं महाक्षेत्रं सुब्रह्मस्थं महत्सरम् ।
 एतानि पुण्यक्षेत्राणि द्रष्टुः पापहराणि च ॥
 निरोगी सुखजो यस्तु एतेषामेकमेव च ।
 न स्नायाद्वा न पश्येद्वा कोऽन्यस्तस्मादचेतनः ॥
 धर्महीनस्य मर्त्यस्य कर्महीनस्य पापिनः ।
 अजागलस्तनमिव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥
 यो मर्त्यो जन्मदिवसात् षष्टिवर्षप्रवर्त्तनात्^१ ।
 पुरा न पश्येत्^२ श्रीशैलं तन्मध्ये स तु गर्हभः ॥

द्विजन्मा यः स्वजन्मदिवसादारभ्य षष्टिवर्षमध्ये श्रीशैलचापाय-
 वेष्टटाचलवरदराजश्रीरङ्गादिकं नास्तिकतया न पश्यन् तिष्ठेत्
 स सर्व्वपापभोगानन्तरं गर्हभोभवेदिति वामनपुराणोक्तश्रवणात्
 तदाऽऽह—

(१) षष्टिवर्षं प्रवर्त्तते इति श्रुतशेषितश्रवणात् ।

(२) न पश्येद्वा इति श्रुतिशेषितश्रवणात् ।

नरीचिः—

श्रीशैलं वेङ्कटाद्रिञ्च काशीं श्रीरङ्गनाथकम् ।
रामेशञ्च धनुष्कोटिं स्वभावात् षष्टिवर्षगः ॥
न पश्येन्नास्तिकतया गर्हभोभुवि जायते ।
तस्मैव निष्कृतिर्नास्ति कञ्चनान्तपनादिना' ॥

वृद्धसतिः—

पुष्पालयान् पुष्पनदीर्न पश्येत् षष्टिवर्षगः ।
महान्तं नरकं गत्वा पश्चाद् रासभतां व्रजेत् ॥
तस्य दोषोपशान्त्यर्थं कञ्चनान्तपनं चरेत् ।
पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चाद् दोषादस्मात् प्रमुच्यते ॥

तल्लक्षणमाह—

देवसः—

प्रत्यहं शास्त्रविधिना' द्वादशाहं पयः पिबेत् ।
शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र त्यागिनामपि दुर्लभाम् ॥

प्रजापतिः—

पूर्व्ववत् प्रातरारभ्य ज्ञानं सङ्कल्पमेव च ।
नित्यवर्त्म तच्चा कृत्वा पूर्व्वीकं मनसा करेत् ॥

विभूत्यादिकमित्यर्थः ।

(१) इह इति शीतवेचितपुस्तकपाठः ।

(२) नावयन्त्य इति शीतवेचितपुस्तकपाठः ।

यावन्मन्दायते भानुस्तावन्नोदुग्धमाहरेत्^१ ।
 विष्णावे तन्निवेद्याऽथ पयोमात्रं पिवेद्भती ॥
 स्वपेदेवसमीपे तु गन्धताम्बूलवर्जितः ।
 ततः प्रभातवेलायां एवं कृत्वा महद्भतम् ॥
 द्वादशाङ्गोभिरेतैश्च शुद्धोभवति पूर्व्वजः ।
 पञ्चगव्यं पिवेत् सान्त्तपनं मुनिभिरीरितम् ॥

इति हेमाद्रौ सान्त्तपनकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथ सान्त्तपनकृच्छ्रप्रत्याज्ञायमाह ।

देवलः—

प्रत्याज्ञायं प्रवक्ष्यामि कृच्छ्रस्मैतस्व पापहम् ।
 सर्वपापोपशमनं धर्मकामार्थसिद्धिदम् ॥
 व्यासेन कथितं पूर्व्वं कृष्णायाऽमिततेजसे ।
 परस्त्रहारिणो ये च परदाररताश्च ये ॥
 मद्यपानरता ये च अगम्यागामिनश्च ये ।
 असंख्याकरता ये च ये च दुष्टप्रतिग्रहाः ॥

(१) आहरादिति उचितदुग्धकषाढः ।

मिथ्याभिवादिनो ये च ये च मित्रविभेदिनः ।
 दीपनिर्व्वापिणो ये च यासकुम्भाभेदिकाः ॥
 दिवा कपित्थच्छायासु रात्रौ चलदलेषु च ।
 तंमालवृक्षच्छायासु रात्रौ वा यदि वा दिवा ॥
 स्वपतां पापनाशाय प्रत्यान्नायो महत्तरः ।
 सदा निष्ठुरवक्तारः सदा याज्ञापरायणाः ॥
 पराङ्मनिरता ये च नित्यकर्म्मविरोधिनः ।
 तेषामियं विगृहिः स्वात् प्रत्यान्नायः परात्परः ॥

गौतमः—

सर्व्वपापविगृह्यर्थं सर्व्वदोषाववर्जितम् ।
 प्रत्यान्नायं तदा कुर्यात् यदा पापसमुद्भवः ॥
 सान्तपनस्य कच्छस्य प्रत्यान्नायः स्मृतो दश ।
 गावोऽलङ्कारसंयुक्ताः सञ्जीराः साधुवृत्तयः ॥

मरीचिः—

प्रत्यान्नायं प्रशंसन्ति गवां दश सुनीश्वराः ।
 सान्तपनस्य कच्छस्य सर्व्वपापापनुत्तये ॥

व्यासः—

सान्तपनास्य कच्छस्य सुनिभिः परिकीर्तितः ।
 'प्रत्यान्नायः प्रयच्छेत्तु दश गाः समलङ्कृता इति ॥

इति हेमाद्री सान्तपनकच्छप्रत्यान्नायः ।

अथ महासान्तपनकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः—

महासान्तपनं नाम कृच्छ्रं सर्वफलप्रदम् ।
 पुरा प्ररन्दरः साक्षाद् गौतमस्य सतीं व्रजेन् ॥
 तेन पापेन महता स पापमलदूषितः ।
 वृक्षमूलसुपागम्य वृक्षभावसुपाश्रितः ॥
 तदा प्रसन्नवरदक्षकृपाभिः सवाहनः ।
 दृष्ट्वा प्ररन्दरं प्राह दयया भक्तवत्सलः ॥
 एतत्पापविशुद्ध्यर्थं महासान्तपनं चर ।
 सुवदारांसु यो गच्छेच्चाण्डालीगमनं चरेत् ॥
 स्वदारागमनं 'कुर्याद् भगिनीं यः प्रवर्षयेत् ।
 चरेद्वा रजकीं ग्रामे ग्रामचाण्डालदारगः ॥
 विप्रचाण्डालदारेषु रेतः सिक्त्वा द्विजाधमः ।
 एतेषां निष्कृतीराम महासान्तपनं परम् ॥
 'सत्यस्याऽभावश्च पापं असत्यानाञ्च भावश्च ।
 परदत्तापहारे च स्वदत्तापहारे तथा ॥
 असूयानिरतिश्चैव सदा भैषज्यवर्त्तनम्' ।
 व्रतकाले त्राहकाले पश्येद् देवार्चने यदि ॥

(१) कथा इति श्रुतयेचित्तुल्यवाक्यः ।

(२) असत्यभावश्च इति येचित्तुल्यवाक्यः ।

(३) भैषज्यवर्त्तनी इति येचित्तुल्यवाक्यः ।

पाषाणं पतितं ब्राह्मं तुलास्वस्तनिष्कृतिम् ।

षोडशमहादानमध्ये यत्र यत्र प्रतिपद्यः प्राप्तः तत्र तत्राऽऽ-
चार्याचार्यकवचनं, तुलास्विति बहुवचनं प्राक् प्रदर्शितम् ।

तदाऽऽह—

मरीचिः—

चाण्डालं पतितं ब्राह्मं तुलास्वस्तनिष्कृतिम् ।
न क्षरेत् कर्मकाले तु न पश्येद्द्वे कदाचन ॥
एतेषां पापराशीनां महासान्तपनं परम् ।

शास्त्रवः—

द्विदिनं सप्तपोष्येव द्विदिनं पूर्व्ववत् पयः ।
पूर्व्ववन्नियमं कृत्वा द्वादशाहेन शुध्यति ॥

पराशरः—

माषमात्रं पिवेत् क्षीरं द्विदिनं सप्तपोषयेत् ।
एवं कुर्याद् द्वादशाहं पूर्व्ववन्नियमान्वितः ॥

भगुः—

पूर्व्ववत् प्रातरारभ्य द्विजोनियमपूर्व्वकम् ।
यदा मण्डायते भगुः तदा नियममुत्सृजेत् ॥
माषमात्रं पिवेत् क्षीरं विष्णवे तन्निवेदितम् ।
द्विद्वयं पयः पीत्वा द्विदिनं सप्तपोषयेत् ॥
स्नपेच्च पूर्व्ववद्देवसमीपे व्रतमाचरेत् ।
एवं द्वादशरात्रं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

दिनद्वयसपोषणं दिनद्वयं पयोभक्षणं एवं क्रमाद् द्वादशाहोभिः
महासान्तपनं कृतम् ।

इति हेमाद्री महासान्तपनकण्डसप्तमम् ।

अथ महासान्तपनप्रत्याख्यायमाह ।

देवस्यः--

महासान्तपनकण्डस्य प्रत्याख्यायं नृपस्य मे ।

यदाऽऽचरन्मात्रेण विप्रः पापात् प्रमुच्यते ॥

महाराजविजये--

महासान्तपनस्याऽस्य प्रत्याख्यायो महानयम् ।

तस्याऽऽचरन्मात्रेण महासान्तपनं परम् ॥

चतुर्विंशतिमते--

महासान्तपनं नाम कण्डं पापहरं परम् ।

ब्रह्महत्यादिशमनसुपपातकनाशनम् ॥

कण्डस्यैतस्य विप्रः स्नात् चर्तुं सर्वमशक्तिमान् ।

प्रत्याख्यायं प्रकुर्वीत 'तदा कण्डफलमाप्नुये ॥

गावोदेयाः प्रयत्नेन विप्रेभ्यः षोडशाऽमलाः ।

अलङ्कृता सुपुष्पाद्यैर्वस्त्राभरणभूषिताः ॥

सुसाध्याश्च पयस्विन्यः सवक्त्राः पापहारिकाः ।

पराशरः—

महासान्तपनस्त्राऽस्य प्रत्यान्नायं विदुर्बुधाः ।

यावः षोडश विप्रेभ्यो देयाः सम्यक् सुस्नातये ॥

अलङ्कृताश्च वस्त्राद्यैः पयस्विन्यः पृथक् पृथक् ।

सवक्त्राः साधुशीलिन्यः प्रत्यान्नाय उदीरितः ॥

इति हेमाद्रौ महासान्तपनकृच्छ्रप्रत्यान्नायः ।

अथ कायकृच्छ्रस्वरूपमाह ।

देवसः—

प्राजापत्यं तप्तकृच्छ्रं पराकं यावकं तथा ।

ततः सान्तपनं कृच्छ्रं महासान्तपनं तथा ॥

कायकृच्छ्रं तथा प्रोक्तमतिकृच्छ्रं विशुद्धिदम् ।

उदुम्बरश्च पर्बश्च फलकृच्छ्रमतः परम् ॥

कृच्छ्रं माहेन्द्ररश्मैव ब्रह्मकृच्छ्रं तथैव च ।

धान्यं स्वर्णमयं कृच्छ्रं दश पञ्चैव कीर्तितम् ॥

पूर्वं त्रयोदशकच्छापीत्युक्तं इदानीं लिङ्गपुराणोक्तत्वात् अति
कच्छकायकच्छाभ्यां सह पञ्चदशधा भवति, सर्वेषां एव उप-
कारकत्वात् लिखितम् । कायकच्छातिकच्छलक्षणं लिङ्गपुराणोक्तं
विशिनष्टि ।

कायकच्छं प्रवक्ष्यामि महापातकशुद्धये ।

उपपातकशुद्ध्यर्थं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

विष्णुपुराणे—

तुलाधेतुसहस्रे च अष्टमाष्टं द्विजोत्तम ।

दाता प्रतिग्रहीतारमन्योन्यं नाऽवलोकयेत् ॥

यदि दैवादुःखतुप्राप्तं तीर्थेषु च महीक्षवे ।

तदा तद्दोषशान्त्यर्थं कायकच्छं समाचरेत् ॥

द्वितीये अपकृत्युतः सहस्रं विधिपूर्वकम् ।

उभयोर्दानयो राजा तथा ब्रह्मसदस्ययोः ॥

'सत्त्वार्थेव तु वर्षाणि तन्मुखं नावलोकयेत् ।

दातुः कायकच्छमितरयोर्ब्रह्मसदस्ययोश्चतुःसहस्रगायत्रीजप
अन्यथा तु दोषः ।

इहस्पतिः—

दातुः प्रतिग्रहीतुश्च कायकच्छं जपोमहत् ।

अन्योन्यालोकने राजस्तद्दानं निष्फलं भवेत् ॥

न निष्कृतिमकृत्वाऽवेक्षेतेत्यर्थः सर्व्वं च महादानप्रतिग्रहेषु
दाहप्रतिग्रहीत्रोर्ब्रह्मसदस्ययोरेवमुक्तं वेदितव्यं प्रायश्चित्तम् ।

लाङ्गुले पञ्चसंज्ञे च विश्वचक्रे महत्तरे ।

सप्तमाब्दं तथा राजा तन्मुखं नाऽवलोकयेत् ॥

सप्तसागरदाने च चर्मधेनोः प्रतिग्रहे ।

महाभूतघटे चैव तुलावन्नाऽवलोकयेत् ॥

उक्तेषु सप्तप्रतिग्रहेषु दायाचार्य्यब्रह्मसदस्यानां प्राग्बलाय-
कृष्णादिकं वेदितव्यम् ।

हिरण्यगर्भे ब्रह्माण्डे 'दातुः कायं हि पूर्व्ववत् ।

अन्योन्यलोकने राजा न दानफलमश्नुते ॥

आचार्य्यब्रह्मसदस्यानां पूर्व्ववत् ।

कल्पपादपदाने च तथा कल्पलताग्रहे ।

षड्भ्यं तन्मुखं राजा विप्रो वा नाऽवलोकयेत् ॥

कायकृष्णं गायत्रीजपः संस्था क्रमेण वेदितव्या ।

हिरण्यधेनुदाने च हिरण्याम्बरप्रतिग्रहे ॥

पूर्व्ववत् ऋतुसंस्थान्दमन्योन्यं नाऽवलोकयेत् ॥

कृष्णादिकं पूर्व्ववत् ।

हिरण्याम्बरधे चैव हेमहस्तिरधे तथा ।

अष्टमाब्दं यदा 'न स्वाद् अन्योन्यं नाऽवलोकयेत् ।

(१) दाता इति ग्रीकलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) हेमादिति लेखितपुस्तकपाठः ।

पूर्ववत् कृच्छ्रादिकम् ।

धरादाने कालपुरुषे कालचक्रे तथैव च ।
 तिलगर्भे राशिचक्रे पञ्चमाब्दं न लोकायेत् ॥
 यदि देवात् समुत्पत्तिरतिक्लृप्तं चरेद्दृष्टी ।
 पुनः संस्कारकृद्भिः पटगर्भविधानतः ॥
 अन्यथा दोषमाप्नोति दाता 'न फलमश्रुते ।
 कोटिहोमे लक्षहोमे पापपुरुषे 'प्रतिग्रहे ॥
 आचार्यस्य सुखं दाता युगाब्दं नाऽवलोकयेत् ।

तत्राऽप्यतिक्लृप्तं दातुः । इतरेषां पुनः संस्कारः ।
 स्नेताश्चे स्रुतग्रन्थायां गजदानप्रतिग्रहे ।
 'अब्दं तु तन्सुखं दाता पूर्ववन्नाऽवलोकयेत् ॥
 ब्रह्मक्लृप्तं चरेद्दाता इतरे पटगर्भतः ।
 कपिलादिमुखीदाने दासीवृद्धपरिग्रहे ॥
 अर्द्धमेकं द्विजं दाता पूर्ववन्नाऽवलोकयेत् ।
 पर्णक्लृप्तं ततः प्रोक्तमितरेषां हि पूर्ववत् ॥
 पालिक्रमे तैलघटे महापुरुषभोजने ।
 वस्त्रासं नाऽवलोकित पर्णक्लृप्तं हि पूर्ववत् ॥
 तुलादिसप्तदानेषु ऋत्विजोऽहोत्तमानपि ।
 तद्दाः स्वात्माऽवलोकित फलक्लृप्तमुदाहृतम् ॥

(१) विकल्पमिति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) विप्यहे इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) त्वद् इति काशीपुस्तकपाठः ।

मासत्रयमित्यर्थः

सर्वेषां ऋत्विजां प्रोक्तां सङ्गं जप्यमादरात् ।

षाण्णालङ्कारधेनुनामनङ्गादिप्रसङ्गे ॥

महिषीच्छागवस्तानां मासमेकं निरन्तरम् ।

ऋत्विजां शतगायत्री दाता धेनुं समाचरेत् ॥

सात्त्विकदानेषु तु चतुर्विंशतिमूर्त्यादिषु दाता षडलोकयेत्
तेन न दोषः ।

गालवः—

चतुर्विंशति मूर्त्यादिदानेषु द्विजवत्प्रभ ।

दशावतारदानेषु षडनार्यादिषु प्रभुः ॥

सुखावलोकने दाढप्रहीतोर्न तु दोषभाक् ॥

षडनारीश्वरलक्ष्मीनारायणप्रतिमोमामहेश्वरप्रतिमादानेषु लक्ष्णा-
जिनतिलविरहितेषु दाढप्रतिप्रहीतोर्मुखावलोकनं न दोषहेतुः ।
लक्ष्णाजिनतिलदानप्रतिमाप्रतिग्रहे तु विशेषमाह ।

जाबालिः—

दशस्तेषु योगेषु बुद्धिमत्सु नृपोत्तमः ।

तिलाजिनप्रदानेषु चत्वारसं नाऽवलोकयेत् ॥

उत्क्रान्तिवैतरिणोश्च तथा प्रतिहृती नृप ।

अन्नप्रतिग्रहे तात एकाहे भोजने तथा ॥

उपशान्तिषु सर्वत्र तथा महिषसंघे ।

कर्त्ता नाऽवलोकयेद्भिन्नं कायकृच्छ्रमवाचरेत् ॥

यस्मात्समशक्नो, शिशूनां जनन मूलादयः अभुक्ताः तन्मन्थयः
उपनयनवापि तेषु स्त्रीणां प्रथमार्त्तवं तच्च शान्तयसु उवाच,
कायकच्छमिदं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।

मरीचिः—

चत्वार्यहानि प्रासाःसुरैकैकं प्रत्यहं व्रती ।
निराहारस्तथा तेषु चतुर्थे तेषु भोजनम् ॥
तदन्ते व्रतिभिर्देया गौरिका चान्द्रभञ्जकम् ।
कायकच्छमिदं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

प्रापतिः—

चतुर्थहस्तु प्रासाःसुः निवाहारस्तथा पुनः ।
चतुर्थे प्रासभञ्जः स्वात् कायकच्छमिदं परम् ॥

मरीचिः—

प्रासायं प्रातरारभ्य ज्ञात्वा विप्रो यथाविधिः ।
अभ्यर्च्य विष्णुं गन्धार्घ्यैरविरुद्धं गतो यदा ॥
तदा प्रासं समन्नीयात् विष्णुर्पितममुं सुधीः ।
प्रप्रास्य पूर्ववत् सर्वं हिराचम्य शुचिस्तथा ॥
स्वपेदेवसमोपेतु नारायणमनुकारम् ।
पुनः प्रातः ससुखाय कृत्वा नियमपूर्वकम् ॥

ततः परं निराहारस्तथा 'शेषाहभोजनम् ।
गोदानं व्रतपूर्वार्थं पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥
कायकृच्छ्रमिदं देव द्विजानां पावनं स्मृतम् ।

इति हेमाद्रौ कायकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथ कायकृच्छ्रप्रत्याज्ञायमाह ।

देवसः—

नृणु राम प्रवक्ष्यामि कायकृच्छ्रस्य धीमतः ।
प्रत्याज्ञायं महापुष्पं नृखतां पापनाशनम् ॥
दश गावः प्रदातव्याः सवत्सा भूषिता नृभिः ।
पयस्विन्यः सुग्रीवाश्च सर्वानृगोमहत्तराः ॥
एतस्य कायकृच्छ्रस्य प्रत्याज्ञायो 'मुनीरितः ।

गालवः—

सर्वपापहरणाऽस्य कायकृच्छ्रस्य वै नृप ।
प्रत्याज्ञाया दश गवां सवत्साः साधु^१वृत्तयः ॥

(१) चतुर्षु इति श्रौतवेचित्तुल्लक्षणपाठः ।

(२) अर्धिरिति श्रौतवेचित्तुल्लक्षणपाठः ।

(३) दक्षिणान् इति वेचित्तुल्लक्षणपाठः ।

अलङ्कारयुताः साध्व्यः पयसा परिपूरिताः^१ ।
एतदाचरणेनैव कायकच्छफलं समीत् ॥

अथः—

कायकच्छस्य सर्वस्य सर्वपापहरस्य च ।
राज्ञां प्रतिग्रहीतृणां सर्वपापहरं परम् ॥
ज्ञात्वा पुण्यदिने विप्रः सुसङ्कल्पेनैव पूर्ववत् ।
विप्रानभ्यर्च्य गन्धाद्यैर्दशधेनूः पृथक् पृथक् ॥
दद्यात्प्रत्याप्तायभूताः सर्वपापापनुत्तये ।
एतस्याऽऽचरणे पूर्णं कायकच्छफलं समीत् ॥

इति हेमाद्रौ कायकच्छप्रत्याप्तायः ।

अथाऽतिकच्छलक्षणमाह ।

देवतः—

अथाऽतिकच्छं वक्ष्यामि सर्वपापीपशान्तये ।
सर्वकच्छव्रतं नृणां शृणु राम प्रयत्नतः ॥
अतिकच्छस्य माहात्म्यं वर्णितुं केन शक्यते ।
पुरा हि कौशिको नाम ऋषिर्धर्मपरायणः ॥

(१) परिपूर्णां इति चेन्नितदुक्तव्यम् ।

वशिष्ठात्मजघात्यासीत् कस्मात् कारणतः प्रभो ।
 तस्य हत्याविनाशार्थं कृच्छ्रमाह प्रजापतिः ॥
 ब्रह्महत्या गुरोर्हत्या भ्रूणहत्या महत्तरा ।
 कन्याहत्या सतीहत्या तथा हत्या महत्यपि ॥
 वीरहत्या धेनुहत्या गजाश्वमहिषीवधः ।
 दणकाष्ठद्रुमच्छेदः शस्त्रारामादिभेदनम् ॥
 तटाककूपकासारभेदनं देववेश्मनाम् ।
 गृहदाहो द्विजक्षेत्रहरणं पापवर्धनम् ॥
 धान्यारामादिदहनं दाहनं महिषीगवाम् ।
 शृङ्गलाङ्गूलविच्छेदस्तथा तेषां विमर्दनम् ॥
 शुकचापभुजङ्गानां मौनहंसशुनामपि ।
 कुक्कुटानाञ्च काकानां हिसनं मृगमारणम् ॥
 दारुच्छेदः कपाटस्य पापीघानां विभेदनम् ।
 दाहनं वनपर्णानामार्द्राणामिह' भूमिप ॥
 सर्वसाधेव हिंसानामतिरिक्तं विशोधनम् ।
 सर्व्यकृच्छ्रप्रदञ्चैव सर्व्योपद्रवनाशनम् ॥

गालवः—

अतिरिक्तस्य महतः तत्प्रकारमिहोच्यते ।
 अथमात्रान् यवान् शुभ्रान् श्यामाकांस्तण्डुलानपि ॥
 एकैकं द्रव्यमामादाय व्रतादौ पूर्व्ववच्चरेत् ।

ज्ञानसङ्ख्यादिमित्यर्थः—

भागत्रयं तदा कृत्वा तच्छुलान् पूर्व्यमानतः ।
 व्रतादौ मध्यमदिने व्रतान्ते पारयेत् त्रयम् ॥
 व्रतादौ भक्षयेद्भासं पूर्व्यवत् व्रतमाचरन् ।
 चतुर्थकाल आयाते प्रक्षात्याऽङ्गानि पूर्व्यवत् ॥
 स्वपेद्देवसमीपे तु नारायणपरायणः ।
 ततः प्रभाते विमले सन्ध्यादीन् पूर्व्यवच्चरेत् ॥
 निराहारस्तदा भूत्वा यावत् सायं दिनं ऋतुम् ।
 तत्रैव भक्षयेद्भासं द्वितीयाऽर्चं विचक्षणः ॥
 तत्रापि पूर्व्यवत् कृत्वा द्वादशे दिवसे शुभम् ।
 तृतीयार्चं तदा भुक्त्वा गौरेका विप्रसात्कृता ॥
 ब्रह्मकूर्चं ततः पीत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्व्यजः ।
 अतिक्षुद्रमिदं सर्व्वसुक्तं मुनिभिरादरात् ॥
 एतस्याऽऽचरणेनैव सर्व्वदोषात् प्रमुच्यते ।

इति हेमाद्रौ अतिक्षुद्रसचचम् ।

अथातिकृच्छ्रप्रत्यान्नायमाह ।

देवलः—

अतिकृच्छ्रस्य कृच्छ्रस्य प्रत्यान्नायो मनीषिभिः ।
 प्रोक्तः सर्वहितार्थाय सर्वपापप्रणाशनः ॥
 सङ्कलीकरणानाञ्च कन्याधेन्यादिविक्रये ।
 तिलतण्डुलधान्यानां फलानां रसविक्रये ॥
 महापातकभूतानां शोधनं पापनाशनम् ।

प्रत्यान्नायमाह—

मार्कण्डेयः—

प्रत्यान्नायमिमं राजन् वक्ष्यामि शृणु पार्थिव ।
 यदाचरणमात्रेण अतिकृच्छ्रफलं लभेत् ॥
 दश गावः प्रदातव्या वस्त्राद्यैः समलङ्कृताः ।
 साधुवृत्ताः पयस्त्रिन्यो विप्रेभ्यश्च पृथक् पृथक् ॥

मनुः—

अतिकृच्छ्रस्य महतः प्रत्यान्नायं शृणुष्व मे ।
 विप्रेभ्यो दशगावस्ताः पूर्व्वेवत् पूजिता अमूः ॥
 स्वर्णमृत्पादिभिः सम्यक् भूषयित्वा पृथक् पृथक् ।
 शुचिभिश्च प्रदातव्या साधुभ्यो! वेदजित्तमैः ॥

इदमुक्तेन मार्गेण कृत्वा कच्छफलं लभेत् ।

इति हेमाद्रौ अतिकच्छप्रत्याज्ञायः ।

अथ उदुम्बरकच्छलक्षणमाह ।

देवलः—

उदुम्बरस्य कच्छस्य लक्षणं वच्मि तत्त्वतः ।
 कच्छं महत्तरं भूप सर्वपापहरं परम् ॥
 पितृमातृपरित्यागे सोदराणां हि वालिग्राम् ।
 भगिनीभागिनेयादीन् गर्भिण्यातुरकन्धकाः ॥
 बालाश्च कुलवृद्धाश्च अतिथीनागतान् प्रभो ।
 सामर्थे सर्ववन्धूनां त्यागो दोषो महत्तरः ॥
 ब्रह्महत्यामवाप्नोति यन्मोपेक्षापरायणः ।
 मातरश्च स्वसारश्च अनाथा गतभर्तृकाम् ॥
 पुत्रीमनाथां विधवां यस्त्यजेत् कारुणं विना ।
 पितृभगिनीं मातृभगिनीमपुत्रां गतभर्तृकाम् ॥
 अवलां यस्त्यजेच्छतः^१ स वै नरकमप्नुते ।

(१) परित्यक्ता इति शेषितपुस्तकवाठः ।

महाभारते—

पिता रक्षति कौमारि भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्त्राविरे सा वै न स्त्री स्नातम्यमर्हति ।
उत्पत्तं पितरं स्त्रीवं काणं वधिरमेव च ।
'त्रेयोर्धी यन्नतोरचेद् भववञ्जादिभिः सदा ॥

गौतमः—

अरक्षणीयान् यो रक्षेद् रक्षणीयान् परित्यजेत् ।
स वै नरकमाप्नोति पशुयोनिषु जायते ॥
वेद्यादासी तन्मातरस्तत्पुत्राः कुण्डगोलकाः विटगायका-
स्त्राव्याकास्वरक्षणीयाः, अनाथा गतभर्तृका निष्पुत्रा पिष्टव्य
ज्येष्ठभ्रात्रादयो निष्पुत्रा निर्धनाः काणकुजादयः एते यन्नतो
रक्षाः, एतेषां परित्रागे दोषः, तन्मायश्चित्तमाह—

मार्कण्डेयः—

सामर्थ्ये सति यस्त्वजेदेतान् बन्धुजनान् स्वकान् ।
काकयोनिं समासाद्य दुःखी भूयात् पुनः पुनः ॥
मासं पक्वा पञ्चगव्यं वस्मासं पर्णकण्टकत् ।
वत्सरोदुम्बरं प्रोक्तमतस्मान्द्रायणं परम् ॥

उदुम्बरकण्टकसचनमाह—

पराशरः—

प्रसङ्गं तच्छुशानां श्यामाकांसं यवानपि ।
दशद्वेधा विभज्येवं प्रत्यहं पाचयेन्नती ॥

उदुम्बरैः शुष्कपर्णैः पाचयेन्नाग्यदारुभिः ।
 उदुम्बरैश्च पर्णैश्च आर्द्रैः पत्रपुटं मुदा ॥
 तत्र निक्षिप्य तं घासं विष्णवे पूर्व्वमादिशेत् ।
 चतुर्थकाल आयाते पूर्व्ववन्नियमं चरेत् ॥
 भक्षयेदुत्तमं घासं मौनव्रतपरायणः ।
 पादौ प्रक्षाल्य पाणी च हिराक्षम्य विधानतः ॥
 सायान्निकं ततः कृत्वा स्वपेक्षारायश्चाग्रतः ।
 पुनः प्रभाते विमले द्वितीयं पूर्व्ववच्चरेत् ॥
 घासपचननियमादिकमित्यर्थः ।
 एवं द्वादश घासांश्च द्वादशाहःसु भक्षयेत् ।
 तत्राऽपि गौः प्रदातव्या पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥
 एवमौदुम्बरं कृच्छ्रं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

इति हेमाद्रौ उदुम्बरकृच्छ्रसंक्षेपम् ।

अथ उदुम्बरकृच्छ्रप्रत्याज्ञायमाह ।

देवस्य —

उदुम्बरस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याज्ञायं परं वृचाम् ।
 यस्याऽऽचरन्मात्रेण सम्पूर्णफलमश्नुते ॥

मार्कण्डेयः—

प्रत्यान्नायः पुरा राम जामदग्न्येन भाषितः ।

मातृहत्याविशुद्ध्यर्थं किमुताऽन्यस्य पापिनः ॥

महाराजविजये—

कच्छस्यौदुम्बरस्याऽस्य प्रत्यान्नायोमहानयम् ।

सर्वपापविशुद्ध्यर्थं सृष्टवान् पद्मभूः पुरा ॥

चतुर्विंशतिमते—

उदुम्बरस्य कच्छस्य प्रत्यान्नायं शृणुष्व नः ।

अष्टौ गावः प्रदातव्याः सालङ्काराः सदक्षिणाः ।

हेमशृङ्गो रौप्यसुराः कांश्यदोहनसंयुताः ॥

ताम्रपृष्ठः स्वर्णघण्टाः वस्त्राभरणभूषिताः ।

द्विजेभ्यश्च प्रदातव्याः सर्वलक्षणलक्षिताः ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्पूर्णं फलमश्नुते ।

कच्छाचरणासमर्थस्तु तत्प्रत्यान्नायकरणे सम्पूर्णकच्छफल-

माप्नोति ।

इति हेमाद्रौ उदुम्बरप्रत्यान्नायः ।

अथ पर्णक्षुल्लक्षणमाह ।

देवसः—

पर्णक्षुल्लं द्विजश्रेष्ठाः शृण्वन्तु परमं शुभम् ।
 सर्वपापप्रशमनं सर्वदोषोपशान्तिदम् ॥
 ब्रह्महा चयरोगी स्वात् सुरापी श्यावदन्तकः ।
 स्पर्शस्तेयी तु कुन्धी दुश्कर्मा गुरुतल्पगः ॥
 पञ्चहर्ता भवेद् गुणो शाकस्तेयी तु दर्शरः ।
 स्तेयिनी धान्यराशीनां कण्डूतिः सततं द्विजाः ॥
 तास्रस्तेयी दीर्घवृषणः प्रमेही पर्वमैद्युनी ।
 गिरीवर्षी ज्ञानहीनः पित्तवान् त्रपुञ्जीसहा ॥
 नजश्चर्मा नागहन्ता पञ्चहन्ता महावर्षी ॥
 कण्ठभूषणहारी स्वाद् गण्डमासी महान् भुवि ।
 रक्तप्रमेही मनुजो पुष्पवत्पङ्कनागमः ॥
 भगिनीगमनाद्भूमौ मधुमर्षी भवेन्नरः ।
 मातुः सपत्नीं भगिनीं गच्छेत् कामातुरो नरः ॥
 स पापमनुभूयाऽऽद्य रोगी भूयाद्भगन्दरी ।
 स्वसारं यः पुमान् गच्छेत्स्त्रायते मूत्रक्षुल्लवान् ॥
 क्षेपुहन्ता महापापी चर्मीरोगी भवेद्भुवि ।
 जीवत्सहजानान् मर्त्यः स भूयादर्शसो' भुवि ॥

शिवनिर्भास्यभुक्पापी जायते द्विजवान् सदा ।
 अजीर्णरोगी 'वृठक'द गृहदाही प्रशुलिमान् ॥
 बन्धोर्षहृषजाद् दोषाज्जातते खासकासवान् ।
 स्रवन्नर्भा भवेत् सा तु बालकं हन्ति या विषैः ॥
 अन्यमालिङ्गते नारी सा वै स्फोटस्तनी भवेत् ।
 क्षीरं मुष्णाति या नारी तेन हीनाऽन्यजन्मनि ॥
 पतिव्रतापहारी च वृषण्रणरोगवान् ।
 विधवासङ्गजाहोषात् शिखदेशव्रणो भवेत् ॥
 पुष्पस्तेयो वक्रनासः कोशस्तेयो तु 'पाटवान्' ।
 गन्धस्तेयो तु दुर्गन्धः कामुकः सन्ततज्वरी ॥
 विवाहविप्लवकामर्षी जायते कृष्णविन्दुकः ।
 तटाकारामभेदी च सदा दुःखी भवेन्नरः ॥
 इत्येवमादयो दोषाः महानरकदा नृणाम् ।
 एतेषां शोधनार्थाय पर्यङ्कच्छ्रं समाचरेत् ॥
 महापातकजालानां लघूनास्तु द्विजन्मनाम् ।
 चार्द्राणाञ्चैव शुष्काणां पर्यङ्कच्छ्रं विशोधनम् ॥

पर्यङ्कच्छ्रलक्षणमाह.—

पराशरः,—

पर्यङ्कच्छ्रस्य पर्णानि मध्यमानि द्विजोत्तमः ।

द्वादशाहब्दपर्यन्तं नित्यं शुचिरलङ्कृतः ॥

(१) वृठक इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(२) वेडवान् इति वेदितपुस्तकपाठः ।

पूर्ववद्विष्णुमभ्यर्च्य रविरस्तं गतो यदा ।
 त्रिभिः पद्मैः ब्रह्मभूतैः कृत्वाऽथैव पुटत्रयम् ॥
 'त्रिषु वंशसु विप्राणां वेदाध्ययनशीलिनाम् ।
 भिक्षापात्रं समानीय त्रिषु पत्रपुटेष्ठिह ॥
 एकं पुटस्थं देवाय विप्रायैकं समर्पयेत् ।
 अवशिष्टं तदग्रीयात् हरिनामपरायणः ॥
 स्वपेदेवसमीपे तु सच्चिन्म मनसा हरिम् ।
 ततः प्रभातवेलायां पूर्व्ववत् सकलं चरेत् ॥
 विप्राय देया गौरेका पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।
 पर्णकृच्छ्रमिदं भूप शोधनं पापकर्म्मणाम् ॥
 यस्याऽऽचरणमात्रेण चान्द्रायणफलं लभेत् ।

इति हेमाद्री पर्णकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथ पर्णकृच्छ्रप्रत्याज्ञायमाह ।

देवतः,—

पर्णकृच्छ्रस्य राजर्षे प्रत्याज्ञायं वदामि ते ।
 पूर्व्वपापोपशमनं सर्व्वोपद्रवनाशनम् ॥

सर्वकामप्रदं नृणां सर्वकृच्छ्रफलप्रदम् ।
 पञ्च गावः प्रदातव्याः सालङ्काराः सवत्सकाः ॥
 हेमशृङ्गोरौप्यसुराः कांस्यदोहनसंयुताः ।
 साधुशीला युवत्यश्च विप्रेभ्यश्च पृथक् पृथक् ॥
 पर्णकृच्छ्रस्य विप्रर्षे प्रत्यान्नायो महत्तरः ।

इति हेमाद्री पर्णकृच्छ्रप्रत्यान्नायः ।

—

अथ फलकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः,—

फलकृच्छ्रस्य देवर्षे लक्षणं कथ्यते मया ।
 शृणु ब्रह्ममुने चित्रं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 ये मातृघातिनो लोके ये चाऽपि पितृघातकाः ।
 ये च स्युर्भ्रातृहन्तारस्तेषामेतद्दिनिष्कृतिः ॥
 ये वा गर्भविभेत्तारो ये वा स्युर्गर्दायिनः ।
 ये वा ग्रामादिभेत्तारो ये वा कुटजभेदिनः ॥
 येऽपीह पिशुना लोके ये वा स्युस्तेयिनः सदा ।
 ये वाऽऽचारविभेत्तार स्तेषामेतद्दिनिष्कृतिः ।

याच नार्थः पतिं त्यक्त्वा रमन्तीऽन्यान् जनान् 'सदा ॥
 तासामपीदं शुच्यर्थं पुरा कृष्टं स्वयम्भुवा ।
 ब्रह्मस्वहारिणो नित्यं नित्यकर्माविभेदिनः ॥
 पितृश्राद्धविभेत्तारस्तेषामेतद्विनिष्कृतिः ।
 उच्छिष्टभोजिनो ये च ये च मिथ्याभिवादिनः ॥
 ये वै कुशपङ्क्तारस्तेषामेतद् विनिष्कृतिः ।
 मद्यपानरता नित्यं 'नैमित्तिकविभेदिनः ॥
 सर्वश्राद्धविभेत्तार स्तेषामेतद्विनिष्कृतिः ।
 महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ॥
 कृच्छ्रेणैतेन मृता सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 महान्तः पापकर्माचः महापापरताः सदा ॥
 एतेन कृच्छराजेन पुनन्ति सततं हिजाः ।
 फलकृच्छ्रं महापापहारि सम्यत् प्रवर्द्धनम् ॥
 दिने दिने मुनीन्द्राश्च कृत्वैतत् शुद्धिमाप्नुयुः ।
 कायशुद्धिप्रदं कृच्छ्रं सर्वकृच्छ्रफलप्रदम् ॥
 सर्वपापहरं पुण्यं फलकृच्छ्रं महत्तरम् ।

फलकृच्छ्रलक्षणमाह—

देवलः—

प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूयात् पूर्व्ववत् शुद्धिहेतवे ।
 तावज्जपन् सदा तिष्ठेद् यावदस्ति गतीरति-

(१) बहि इति वेचितपुस्तकपाठः ।

(२) नित्यकर्मा इति श्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

तावन्नती स्त्रिरमनाः नित्यकर्त्तुं समापयेत् ।
कदलीफलमेकञ्च विष्णवे तन्निवेदयेत् ॥
तदेव भक्षयेत् पूर्वं तन्नती मौनपूर्वकम् ।
एकैकं बीजसम्पूर्णं भक्षयेच्च फलत्रयम् ॥

चूतफलेर्विना—

एवं द्वादशरात्राणि स्वपेक्षारायणाग्रतः ।
गौर्देया विप्रवर्याय ब्रह्मकूर्चं पिवेत्ततः ॥
फलकण्डमिदं सर्वं कथितं ब्रह्मणोदितम् ।
कण्डस्यैतस्य माहात्म्यान् नमस्कृत्यैव महत्तयम् ॥

इति हेमाद्रौ फलकण्डसूक्तम् ।

—

अथ फलकण्डप्रत्याम्नायमाह ।

देवस—

कण्डस्य तस्य सुनयः प्रत्याम्नायं महोक्तम् ।
शृणुन्तु सर्वपापघ्नं सर्वश्रेयःप्रदं नृणाम् ॥
पुरा हि गालवी नाम ब्रह्महत्याभयातुरः ।
विष्णुं शरच्चमापिहे सर्वलोकहितैषिणम् ॥

अगुपाम्नाऽस्मि भगवन् त्वया लोकहितैषिणा ।
 रक्ष मां देवदेवेश त्वदङ्घ्रिशरणागतम् ॥
 ब्रह्महत्यादिपापानां स्मरणं नाशहेतुकम् ।
 अतस्तत्पादयुगलं दृष्ट्वास्मि पुरुषोत्तम ॥
 विप्रहत्या महत्यस्मिन् मयि दुर्निदया प्रभो ।
 नास्ति निन्दासमं पापं नास्ति क्रोधसमो रिपुः ॥
 नास्ति मोहसमः पाशो न दैवं केशवात्परम् ।

विष्णुः—

नास्ति क्रोधसमो मृत्युर्नास्ति कीर्त्तिसमं भयम् ।
 नास्ति कीर्त्तिसमं सौख्यं तपो नाऽनशनात्परम् ॥
 प्रत्यहं त्रिषवणञ्चानं कृत्वा मां मनसि स्मरन् ।
 फलकञ्चं तदा कर्त्तुं अशक्नोति यदि गालव ॥
 प्रत्यान्नायमिदं कृत्वा शुद्धो भवति पातकात् ।
 गास्त्रिस्तः साधुसंयुक्तं धूपदीपनिवेदनैः ॥
 परिक्रम्य नमस्कृत्य सवत्साः पयसाऽऽहृताः ।
 यो दद्याद् विप्रवर्याय प्रत्यान्नायफलप्रदम् ॥
 सम्पूर्णफलकञ्चस्व अक्षयं लभते फलम् ।

नरः—

एवं कुर्व त्वं विप्रर्षे पूतो भवसि तत्त्वज्ञात् ।
 इत्यान्नसस्तदा तेन प्रत्यान्नायं तदा चरेत् ॥

शुद्धिमाप्नोति महतीं योगिनामपि दुर्लभाम् ।

इति हेमाद्रौ फलकृच्छ्रप्रत्याज्ञायः ।

अथ माहेश्वरकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः--

कृच्छ्रं माहेश्वरं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ।
पुरा कन्दर्पदहने महान् दोषो भवत्यथ ॥
तद्दोषपरिहारार्थं ब्रह्माणं पर्यपृच्छत ।
पञ्चवाणस्य दहनान् महान् दोषो मयि स्थितः ॥
तद्दोषपरिहारार्थं निष्कृतिर्देव कथ्यताम् ।

ब्रह्मा,—

सर्वदोषप्रशमनं सर्वोपद्रवनाशनम् ।
सर्वपुण्यप्रदं नृणां सर्वज्ञानफलं महत् ॥
प्रातःस्नात्वा यथाचारं दन्तधावनपूर्वकम् ।
शुद्धवस्त्रमलं धृत्वा कृत्वा पुण्यादिकं सुदा ॥
नित्यकर्णं समाप्याऽऽदौ सङ्कल्पं पूर्ववचरेत् ।
तावन्मारायणं स्मृत्वा पूर्ववत्पापमोचनम् ॥

यदा मन्दायते भानुस्तदा कापालमुद्धृणु ।
 श्रीचियाणाञ्च विप्राणां गृहेषु त्रिषु संख्यया ॥
 शाकं भिक्षेत् फलं वाऽपि यथासम्भवमादरात् ।
 आनयित्वाऽथ देवाय समर्प्य विधिपूर्वकम् ॥
 भक्षयेत्तानि सर्वाणि वाग्यतोऽन्नभक्तयन् ।
 हस्तौ पादौ तु प्रक्षाल्य हिराचम्य शुचिस्ततः ॥
 सायकाले स्वपेदेवसमीपे नियतोवसन् ।
 ततः प्रातः समुत्थाय पूर्व्ववत् सर्व्वमाचरेत् ॥
 गौरेका द्विजवर्याय देया कर्मफलाप्तये ।
 पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् कृच्छ्रं माहेश्वरस्त्रिदम् ॥
 कुरु त्वमेवं भगवन् सर्व्वदोषोपशान्तये ।
 एवं श्रुत्वा तदा देवो महेशानस्तदाकरोत् ॥
 एतस्याऽऽचारणेनैव द्विजः पापात् प्रमुच्यते ।

इति हेमाद्रौ माहेश्वरकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथ माहेश्वरकृष्णप्रत्यान्नायमाह ।

देवलः,—

माहेश्वरस्य कृष्णस्य प्रत्यान्नायं शृणुष्व मे ।
 सर्वपापोपशमनं सर्वकृष्णफलप्रदम् ॥
 ब्रह्महत्यादिदमनं सर्वग्रहनिवारणम् ।
 तुलाप्रतिग्रहीतृणां पापनाशनमेव च^१ ॥
 सन्ध्यादिनित्यकर्माणि परित्यक्तानि सूरिभिः ।
 तेषां विशोधने दक्षं सर्वपापहरं नृणाम् ॥
 गावो देया द्विजातिभ्यः स्वर्चिता वस्त्रभूषणैः ।
 हेमघण्टादिभिः शुभ्रैरलङ्कारैरलङ्कृताः ॥
 स्वर्णशृङ्गो रौप्यसुराः कांस्यदोहनसंयुताः ।
 रुद्रसंख्याः सप्तत्सास पयस्विन्यः पृथक् पृथक् ॥
 प्रत्यान्नाये च धेनूनां रुद्रसंख्याः महत्तराः ।
 रुद्रकृष्णफलप्राप्ते सर्वपापापनस्तये ॥
 एवं 'कुर्वाद् द्विजोयसु प्रत्यान्नायं यथार्हतः ।
 तस्य सम्पूर्णकृष्णस्य फलं मुनिभिरीरितम् ॥

इति हेमाद्रौ माहेश्वरकृष्णप्रत्यान्नायः ।

(१) नाशनहेतु च इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) क्षत्वा इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

अथ ब्रह्मकृष्णलक्षणमाह ।

देवलः,—

गृणुध्वमृषयः सर्व्वे ब्रह्मकृष्णस्य लक्षणम् ।
 दुरन्तेनैव यत्पापं यत्पापं दुष्प्रतिग्रहे ॥
 अपेयपाने यत्पापं यत्पापं दुष्टभोजने ।
 वास्तपानेषु च यत्पापं यत्पापं शूद्रभोजने ॥
 सन्नासिनो मठपतेर्भोजने यद्वेन नृणाम् ।
 यत्पापं रजकस्याऽन्ने यत्पापं वृषलभोजने ॥
 यत्पापं पुष्पवत्यन्ने यत्पापं विधवाकृते ।
 अमम्लके पैटकास्ते तथा नारायणे वली ॥
 चौले च पैटके चैव दीक्षितस्यैव भोजने ।
 दम्पत्योर्यदनूच्छिष्टं तथा सन्नासिनो द्विजाः ॥
 प्रेतसंस्थितवीथ्यायां यदान्नभोजने नृप ॥
 सूतकहितये चैव तथा दुष्पंक्तिभोजने ।
 तथैव दुष्टसन्धाने तथा क्रीतान्नभोजने ॥
 यत् पापं पर्युषे चैव तथाक्लृप्तं च भोजने ।
 यत् पापं पूतिगन्धे च यत् पापं क्रूरभोजने ॥
 यत् पापमनृते प्रोक्तमोपासनविसर्ज्जने ।
 एवमादीनि पापानि लघूनि च महान्ति च ॥
 शृङ्गाक्षार्द्राणि पापानि मनोवाक्यायकर्म्मभिः
 सर्व्वेषां परिनाशाय ब्रह्मकृष्णं प्रकल्पितम् ॥

तत्स्वरूपमाह-

मार्कण्डेयः—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिःकुशोदकम् ।
 सम्प्राप्य पूर्व्यमानेन प्रत्यहं शुचिपूर्व्यकम् ॥
 द्वादशाहं चरेत् कृच्छ्रं पूर्व्यवत् स्नानमादितः ।
 प्रातःस्नात्वा यथाकालं नित्यकर्म समाप्य च ॥
 देवागारे तथा गोष्ठे पञ्चगव्यं पिवेद् व्रती ।
 गोमूत्रं माषकाण्डौ गोमयस्य तु षोडश ॥
 क्षीरं माषाष्टकं त्रेयं दधि माषत्रयं यथा ।
 घृतं माषत्रयं प्रोक्तं तथा कुशजलं मुने ॥
 तत्तन्मन्त्रेण संयोज्य तत्तन्मन्त्रेण हावयेत् ।
 होमशेषं पिवेत् पश्चाद् रवौ मध्याह्ने सति ॥
 आसायं मनसा विष्णुं स्मरन् सर्वेश्वरं विभुम् ।
 स्वपेद्देवसमीपे तु गन्धताम्बूलवर्जितः ॥
 ततः प्रातः ससुत्याय पूर्व्यवद्भुतमाचरेत् ।
 एवं द्वादशरात्राणि चरेद्भुतमनुत्तमम् ॥
 महापापश्चोपपापं यद्यत् पापमनुत्तमम् ।
 तत्सर्वं विलयं याति हिमविन्दुरिवातपे ॥

इति हेमाद्रौ ब्रह्मकण्डलक्षणम् ।

अथ ब्रह्मकृच्छ्रप्रत्यान्नायमाह ।

देवलः—

शृणु ब्रह्मसुने चित्रं प्रत्यान्नायं प्रजापतेः ।
 यत् कृत्वा मुच्यते णपैः महन्निरुपपातकैः ॥
 आचरेद्ब्रह्मकृच्छ्राख्यं महापातकशोधनम् ।
 असमर्थः प्रकुर्वीत प्रत्यान्नायं फलाप्तये ॥
 प्रत्यान्नायान् महाकृच्छ्रफलमाप्नोति मानवः ।
 अष्टौ गावः प्रदातव्याः स्वर्णशृङ्गाः पयोन्विताः^१ ॥
 विप्रेभ्यो वेदविद्भ्यश्च पूर्व्ववत् स्वर्णभूषिताः ।
 विप्रेभ्यो वेदविद्भ्यश्च प्रदेयास्ताः पृथक् पृथक् ॥
 पयस्विन्यः शीलवत्यः सर्व्वदोषविमुक्तये ।

मार्कण्डेयः—

प्रत्यान्नायं तदा कुर्याद् यद्यशक्तः प्रजापतेः ।
 अष्टगावः प्रदातव्याः स्वर्णशृङ्गाः पयोन्विताः ॥
 विप्रेभ्यो वेदविद्भ्यश्च सर्व्वकृच्छ्रफलाप्तये ।
 एवं कृत्वा द्विजः सम्यक् फलमाप्नोति कृत्स्नतः ॥

इति हेमाद्रौ ब्रह्मकृच्छ्रप्रत्यान्नायः ।

(१) पयस्विनीरिति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

अथ धान्यकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवस—

धान्यकृच्छ्रस्वरूपस्य लक्षणं प्रवदामि वः ।

सर्वेषामेव कृच्छ्राणामशक्तो धान्यमाचरेत् ॥

मार्कण्डेयः—

तप्तादिसर्वं कृच्छ्राणां कर्तुं यदि न वै प्रभुः ।

धान्यकृच्छ्रं तदा कुर्याद् यद्यत्कृच्छ्रं यथोदितम् ॥

खारीधान्यस्य महतः पञ्चधा भागमाचरेत् ।

कृच्छ्रस्यैकस्य यो भागः तत् कृच्छ्रं धान्यमीरितम् ॥

तद्वान्यं भागशो दद्यात् तत्कृच्छ्रं सुनिभिः स्मृतम् ।

तत्कृच्छ्रमाचरेद्विप्रः सम्पूर्णं फलमश्नुते ॥

धान्यराशौ^(१) महाराज-कृच्छ्रं पापविमुक्तये ।

मरीचिः—

खारीधानस्य पञ्चांशं धान्यकृच्छ्रमुदाहृतम् ।

अतो न्यूनं न कर्तव्यं अन्यथा दानमीरितम् ॥

लौगाचिः—

पञ्चमांशोदानकृच्छ्रं खारीधान्यस्य भूयसः ।

अन्यथा धान्यदानं स्वात् कृच्छ्रशब्दो न पुण्यभाक् ॥

(१) कङ्कान् इति चेदितदुक्तमपाठः ।

(२) धान्ये ६ चे इति चेदितदुक्तमपाठः ।

मरीचिः—

सम्पूर्णं धान्यकण्डूस्थ पञ्चमांशो निगद्यते ।

तेन हीनं धान्यकण्डू न कण्डूफलमश्रुते ॥

कण्डूस्येतस्य विप्रर्षे प्रत्यान्नायो न विद्यते ।

स्वर्णकण्डूस्थ धान्यस्य समर्थस्य महात्मनः ॥

प्रत्यान्नायो न गदितो मुनिभिर्धर्मवत्सलैः ।

धान्यशब्दोर्ग्राहिपरएव सर्वकण्डूणां केचित् श्यामाका इति
वदन्ति, केचिन्नीवारा इति ।

मनुः—

नीदारा ग्रीहयो धान्यं श्यामाका कण्डूसाधनम् ।

न धान्यान्तरमस्तीह प्रभूतं कण्डूसाधनम् ॥

इति हेमाद्रौ धान्यकण्डूलक्षणम् ।

अथ सुवर्णकण्डूलक्षणमाह ।

देवलः—

ब्रह्महत्यादिपापानामितरेषां मुनीश्वराः ।

तुलादिष्विह दानेषु ग्रहीतृषां विशेषनम् ॥

स्वर्णकच्छं ब्रह्ममयं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ।
पुरा हि जाह्नवीतीरे ऋषिभ्यः पापनाशनम् ॥
महाप्रभोर्वराहः स्यात् तदर्धं मध्यमस्य च ।
तदर्धमितरेषाञ्च ततोऽन्यूनं न कारयेत् ॥
ततोऽन्यूनं सुवर्णदानमात्रम् । तत्र न कच्छशब्दः ।

मरीचिः—

वराहश्च तदर्धश्च तदर्धं कच्छमीरितम् ।
ततोऽन्यूनं दानमात्रं कच्छशब्दो न गद्यते ॥
वराहादिप्रमाणम्—

भार्कष्यपुराणे—

गवाक्षान्तर्गतो यस्य रश्मिना सम्प्रदृश्यते ।
परब्रह्मस्वरूपं तत् त्रसरेणुददाहृतः ॥
त्रसरेणुष्टकं लिप्सा तत्त्रयं यव उच्यते ।
तत्त्रयं गुञ्जमात्रं स्याद् रत्नां वा श्वेतमेव वा ॥
पञ्चगुञ्जलकोमाषः रूपकं तदुदाहृतम् ।
रूपकाणां नवानाम्नु वराह इति संग्रहितम् ॥
स्वर्णकच्छं वराहः स्यात् तत् समर्थस्य पावनम् ।
प्रभुमात्रे तदर्धं स्याद् इतरेषां तदर्धतः ॥
ततोऽन्यूनं न कच्छं स्यात् सर्वदानेषु सर्वदा ।
सुवर्णकच्छाचरणे महापातकनाशनम् ॥
तुलादिसंग्रहीतृणां त्यागादिरहितानां चतुर्भागः प्रायश्चित्तं

कालपुरुषादिप्रतिग्रहीतृणां तत्तदुक्तसुवर्णकृच्छ्राचरणेन तत्तत्-
पापक्षयो भवति ।

तदेवाह,—

मार्कण्डेयः,—

प्रमादाद् ब्रह्महन्तृणामितरेषां प्रभूयसाम् ।
प्रायश्चित्तैरशुचानां स्वर्णकृच्छ्रमितीरितम् ॥
तुलादिसंग्रहीतृणां रक्षितानां विशुद्धिभिः ।
प्रायश्चित्तमिदं कृच्छ्रं ब्रह्मणा परिकल्पितम् ।
स्वर्णं ब्रह्ममयं प्रोक्तं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
सुवर्णकृच्छ्राचरणे किमसाध्यं शरीरिणाम् ॥

गौतमः—

रहस्य कृत-विप्रादि-हत्यायां ऋणु पार्थिव ।
अयुतं स्वर्णकृच्छ्राणां दाने शुद्धिरवाप्यते ॥
रहस्यकृतमात्रादिगमने मुनिभिः स्मृतम् ।
चत्वार्ययुतकृच्छ्राणां सुवर्णानां मुनीश्वराः ॥
आचारात् शुद्धिमाप्नोति अन्यथा मरणान्तिकम् ।
रहस्यकृतमद्यादिपायिनः परमर्षिभिः ॥
अयुतं पूर्ववद्विष्टमन्यथा मरणान्तिकम् ।
रहस्यकृतब्रह्मस्त्रस्तेयिनः पापकर्षणः ॥
अयुतं पूर्ववत् ज्ञेयं अन्यथा मरणान्तिकम् ।

विश्वचक्रस्य संग्राही विपिने ब्रह्मराक्षसः ।
 पञ्चायुतैः 'स्वर्णकच्छैः' शुद्धिमान् भवति क्षितौ ॥
 कल्पलताप्रतिग्राही कल्पतरुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तवत् कुर्यात् ।
 सप्तसागरसंग्राही घोरो भवति राक्षसः ।
 तां निष्कृतिं पराकृत्य महान्तं नरकं व्रजेत् ॥
 षष्टिकच्छैरयुतपूर्वैः शुद्धिर्भवति संग्रहात् ।
 महाभूतघटे चर्मधेनो विप्र प्रतिग्रहे ॥
 अयुतं पर्वकच्छं स्याद् ग्रहीतुर्देहशुद्धये ।
 पूर्ववद्विपिने राजन् घोरो भवति राक्षसः ॥
 तस्य पापविशुद्ध्यर्थमयुतं कच्छमाचरेत् ।
 कालपुरुषे कालचक्रे तिलगर्भे तिलाचले ॥
 राशचक्रे द्विजः शुद्धैः द्वायुतं कच्छमाचरेत् ।
 कोटिहोमे लक्षहोमे पापपुरुषससंग्रहे ॥
 अयुतं स्वर्णकच्छं स्याद् अन्यथा वै न निष्कृतिः ।
 श्वेताश्वे मृतशय्यायां गजदानप्रतिग्रहे ॥
 अयुतं स्वर्णकच्छं स्याद् ग्रहीतुर्देहशुद्धये ।
 भार्द्रकणाजिने चैव सप्तशैलप्रतिग्रहे ॥
 कच्छं सहस्रं तत्कुर्यात् तस्माद्दीपात् प्रमुच्यते ।
 कपिलादिमुखीदाने दासीगृहपरिग्रहे ॥

(१) पर्वकच्छैरिति काशीपुस्तकपाठः ।

(२) कुर्याद् इति क्रीतलोहितपुस्तकपाठः ।

सहस्रं पूर्व्ववत् कृत्वा शुद्धिमाप्नोत्यसंशयः ।
 भालिङ्गने तैलघटे महापुरुषभोजने ॥
 पञ्चकृच्छ्रशतं कृत्वा पापात् तस्माद् विमुच्यते ।
 तुलादिसप्तदानेषु ऋत्विजोहोतृका अपि ॥
 तेषां विशुद्धिर्भूपाल हाःस्त्रैः सह मुनीश्वरैः ।
 सहस्रं स्वर्णकृच्छ्रं प्रोक्तं लोकानुसन्धया ॥
 आज्यालङ्कारधेनूनामनङ्गाहादिसंग्रहे ।
 महिषीच्छागवस्तानां शतं कृच्छ्रं विशोधनम् ॥
 अन्येषु दुष्टदानेषु दुष्टशान्तिषु सर्व्वदा ।
 उत्क्रान्तिवैतरण्योश्च-शतकृच्छ्रमुदीरितम् ॥
 एकाहादिषु भोक्तृणां शूद्रसत्त्वानुवर्त्तिनाम् ।
 दशकृच्छ्रं 'तु स्वर्णाख्यं मुनिभिः शुद्धिरौरिता' ॥

चाण्डालाङ्गनादिगमने यत् यत् प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं उक्तं सर्व्वेषां
 तत्तत्पापिनां तदाचरणसमर्थानां पुनः संस्कारपूर्व्वकं कियम् । यस्य
 यस्य 'पापस्य यावन्ति कृच्छ्राणि निर्विशेषणानि उक्तानि तावन्ति
 स्वर्णकृच्छ्राणि कृत्वा शुद्धिमाप्नुयुः वा । सर्व्वेषां पूर्व्वोक्तानां कृच्छ्राणां
 प्रत्यान्वायोऽस्ति पर्णकृच्छ्रं धान्यकृच्छ्रयोः प्रत्यान्वायोनाऽस्ति उत्तम-
 मधमाधमाधिकारितया स्वर्णकृच्छ्रं प्रकल्पनीयं अत्र न प्रत्यान्वायः
 न रूपकादिद्वयं परिपूर्णे योजनीयम् । तदाऽऽह—

-
- (१) सुवर्णाख्यमिति चेन्नित्युक्तकपाठः ।
 (२) हेमिति चेन्नित्युक्तकपाठः ।
 (३) कृच्छ्रकृच्छ्र इति चेन्नित्युक्तकपाठः ।

मनुः—

उभयोः कृच्छ्रयोस्तात प्रत्यान्नायो न विद्यते ।
सम्पूर्णकृच्छ्रमेवाऽत्र कर्त्तव्यं तारतम्यत इति ॥

इति हेमाद्रौ चान्द्रायणप्राजापत्यकृच्छ्रादिसंक्षेपम् ।

अथ कदलीविवाहप्रकारः ।

मार्कण्डेयः—

पतितं क्लीवमुत्तमं कुलं काशं राजाऽर्हितम् ।
अपस्मारं परित्यज्य विवहेत' न दोषभाक् ॥

कात्यायनः—

काशं राजार्हितं कुलं पतितं क्लीवमेव च ।
अपस्मारं विवाह्याऽऽशु कदल्या शुभहृदये ।
तदनुष्ठानमाप्याऽथ विवहेत 'न दोषभाक् ॥

जातूकर्णः—

काशं राजान्वितं कुलं पतितं क्लीवमेव च ।

(१) विवाहे न च दोषभाक् इति चेन्नितपुस्तकपाठः ।

(२) विवाहे न च दोषभाक् इति चेन्नितपुस्तके पाठः ।

अपस्मारं पूर्वजातं कदल्या तु विवाहयेत् ।

पश्चादनुज्ञया राजन् विवाहे न स दोषभाक् ॥

विवाहयन्नान्दोलिकारोहणे एवं वेदितव्यम् ।

कदल्या-विवाहप्रकारस्तु—

मार्कण्डेयः—

कार्तिके मार्गशीर्षे वा माघे वा फाल्गुनेऽपि वा ।

वैशाखे ज्येष्ठमासे वा विवाहं रक्षया समम् ॥

प्रशंसन्ति मुनियेष्टाः पुत्रपौत्रफलप्रदम् ।

विवाहः शुभमक्षत्रे चन्द्रताराबलान्विते ॥

'रात्रावपि दिवा' वाऽपि प्रशस्तः शुभकर्म्मणि ।

ज्येष्ठं क्लीषादिषु वरं प्रातरभ्यर्च्य स्नापयेत् ॥

गन्धपुष्पादिभिः सम्यग् बलङ्कृत्य प्रयत्नतः ।

सुवासिनीभिर्गीतानि शृण्वन्वारामसन्निधौ ॥

गत्वा च कदलीमूलं पुण्याहं वाचयेत्ततः ।

नाद्यात् कालं तथा कुर्यात् यथावर्णं यथाविधि ॥

उत्पत्तकाणपापिष्ठान् कदल्या परिणयेन्मुदा

इति सङ्कल्प्य मनसा "वृहत्सामे"ति मन्त्रतः ॥

कदल्यां कङ्कणं बद्ध्वा "विष्णोत्वा" इति मन्त्रतः ।

"विष्णोत्वा" इति पुमान् पठेत्, वृहत्सामेति कदलीकङ्कणधारणे

"परित्वागी"रिति मन्त्रेण कदल्या वस्त्रवन्धनम् ।

(१) दिवसिपि इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(२) राजन् इति वेदितपुस्तकपाठः ।

आशामानतिमन्त्रेण ? योक्तं दर्भमपां दरम् ।
 बद्धा स्वर्णमयं मास्यं "तनुते"ति च मन्त्रतः ॥
 बद्धा कांश्यमयं पात्रं तण्डुलैरक्षतैः शुभैः ।
 खड्गस्ताभ्यां वरो धत्वा वृक्षस्योपरि विन्यसेत् ॥
 एवं त्रिवारं कृत्वा च वृक्षमूल उपाविशेत् ।
 लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य आग्न्यभागान्तमाचरेत् ॥

वनस्थितिभ्य इत्यनुवाकोक्तान् मन्त्रान् पठित्वा स्वाहाकारानुक्ता
 आग्न्याहुतीर्हुत्वा जयादिब्रह्मविसर्जनान्ते ।

वरमग्निं परिक्रम्य उपासनमथाऽऽचरेत् ।
 लौकिकाचारसम्पन्नः कदलीं तां परित्यजेत् ॥
 ताम्बूलादिकमासाद्य पूर्व्ववद् गृहमाविशेत् ।
 स गृहस्यो न सन्देहः शुभकर्म्मपरायणः ॥
 परिवेष्टादिदोषोऽत्र न भवेद्दे कदाचन ।
 यज्ञं वाऽथ विवाहं वा राज्यं वा पालयेत्तदा ॥
 उभयोर्वृद्धिरेवं स्यात् परिवेष्टादि ह्रीयते ।
 अन्यथा दोषमाप्नोति नरकं चाऽधिगच्छति ॥
 तत्कुलं नरकं भूयात् सा नारी नरकाय वै ।
 युगान्ते तु न शुक्तिः स्याद् अपुत्रस्य यथागतौ ॥

इति हेमाद्रौ पतितादीनां कदलीविवाहः ।

अथ दुर्मृतानां नृणां वर्णचयाणां परलीकक्रमकाले
कर्त्तव्यं नारायणबलिप्रकारमाह ।

देवलः,—

विषाग्निजलपाषाणैर्दुर्मृतस्य प्रमादतः ।
कर्मादौ देहशुद्ध्यर्थं नारायणबलिं चरेत् ॥

मार्कण्डेयः—

द्रुष्टिभिर्नखिभिर्वाऽपि शूराभिर्यदि देवतः ।
उच्चैर्जलेषु पाषाणैर्देवतेर्यः प्रसीयते ॥
तस्यैव देहशुद्ध्यर्थं कर्मादौ लोककाङ्क्षया ।
नारायणबलिं कुर्यात् सर्वपापापनुत्तये ॥

पराशरः—

दुर्मृतस्य विषाद्यैर्वा चौरैः खड्गैर्मृगादिभिः ।
कर्मादौ लोकसाध्यर्थं नारायणबलिं चरेत् ॥
नारायणो जगत्कर्त्ता सर्वपापापघ्ना नृणां ।
दुर्मृतानां विशेषेण महापापप्रणाशनः ॥

मरीचिः—

दुर्मृतस्य खरोद्वैद्य पशुभिर्वृक्षपातनेः ।
जलैः पाषाणसगुहैर्वनमध्ये प्रमादतः ॥
कर्मादौ लोकमन्त्रिष्वङ् नारायणबलिं चरेत् ।

तत्प्रकारमाह—

देवलः --

कर्मादौ पूर्वदिवसे सृतस्येह द्विजन्मनः ।
 प्रायश्चित्तं तदा कृत्वा धर्मशास्त्रोक्तमानतः ॥
 आहूय विप्रान्कान्ते चतुर्विंशतिमादरात् ।
 तटर्हं वा तटर्हं वा सम्पाद्य श्रुतिपारगान् ॥
 अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैरामं वा स्वर्णमेव वा ।
 करिष्येऽहं सृतस्याऽस्य बलिं नारायणात्मकम् ॥
 इत्युक्त्वा तान् नमस्कृत्य उपवेश्य सुखासने ।
 लौकिकाम्निं प्रतिष्ठाप्य परिस्तीर्य विधानतः ॥
 शुवेणाज्यं समादाय व्याहृतीरुच्चरंस्ततः ।
 पृथक् पृथक् तदा हुत्वा संख्यामेकां समुद्दिष्टम् ॥
 व्याहृतीनां त्रयं हुत्वा पृथग्गन्त्री विधानतः ।
 संख्यामेकां 'तथा कृत्वा अष्टोत्तरशतं क्रमात् ।
 हुत्वेवं' विधिवदिप्रो ह्योमशेषं समापयेत् ॥
 ब्राह्मणान् समलङ्कृत्य पूर्वोक्तेन विधानतः ।
 चतुर्विंशतिनामानि केशवादीनि वै जपेत् ॥

चतुर्विंशति विप्रपक्षे प्रत्येकं नियोजयेत् द्वादशब्राह्मणपक्षे प्रत्येकं
 नामद्वयं नियोजयेत् । जपेत् जापयेदिति ।

(१) बन्ना इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(२) एवमिति श्रुतखेचितपुस्तकपाठः ।

(३) क्रमादिति खेचितपुस्तकपाठः ।

तण्डुलाद्यैवमुद्राज माषाः शाकघृतं दधि ।
 ताम्बूलं दक्षिणां चैवं विप्रेभ्यः परिकल्पयेत् ॥
 नाऽन्नेन तोषयेद्विप्रान् अधिकारो न दृश्यते ।
 'यावत् सपिण्डकं न स्वाद् दुर्मृतस्य द्विजन्मनः ॥
 न तावदन्नं कर्त्तव्यं विप्रैरध्यात्मवेदिभिः ।
 'तावद् विप्रैर्न भोक्तव्यं यदि भुङ्क्ते स पातकी ॥
 जातकर्म्मणि विप्रस्य दुर्मृतस्य द्विजन्मनः ।
 नारायणबली चैव नाऽन्नग्राहं समाचरेत् ॥
 हिरण्येनैव 'धाम्यैर्वा कुर्यात् ग्राहं विधानतः ।
 अन्नेन कारयेद्यस्तु स चाण्डालसमोभवेत् ॥

दुर्मृतानां द्विजन्मनां परलोकहितार्थं कर्म्मादौ आमेन हिरण्येन
 वा नारायणबलिं करिष्यामीति सङ्कल्प्य लौकिकाग्नी घृतं
 व्याहृतिभिः प्रत्येकं हुत्वा एकैकां संख्यामुद्दहन् अष्टोत्तरशतं हुत्वा
 ब्राह्मणानभ्यर्च्य यथासम्भवं यथासंख्यं तोषयित्वा नारायणबलिं
 कृत्वा पारलौकिकक्रियां कुर्यात् ।

इति दुर्मृतानां कर्म्मादौ नारायणबलिविधिः समाप्तः ।

(१) वया इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) तथा इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) धाम्यैर्वा इति शेषितपुस्तकपाठः ।

अथ वैष्णवश्राद्धमाह ।

देवलः,—

यागादौ च तुलादाने प्रायश्चित्तेषु कर्मसु ।
श्राद्धं कुर्याद्द्वैष्णवाख्यं सर्वदोषोपशान्तिदम् ॥

गौतमः—

प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु जीवत्स्वपि तुलासु च ।
तत्कर्त्ता वैष्णवश्राद्धं कृत्वा कर्म समाचरेत् ॥

पराशरः—

प्रायश्चित्तेषु दानेषु तुलादिषु महत्स्वपि ।
यः कुर्याद्द्वैष्णवश्राद्धं स तत्कर्मफलं लभेत् ॥
सर्वत्र व्यापको विष्णुः प्रायश्चित्तेषु कर्मसु
विष्णुर्पितेषु पुण्येषु तदानन्थाय कल्पते ॥

हरिवंशे—

वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।
आदौ मध्ये तथाचाऽन्ते हरिः सर्वत्र गीयते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूताभ्यनेकशः ।
द्वीन् लोकान् व्याप्य भूतात्मा 'राजते विष्णुरव्ययः' ॥

अतः सर्वत्र विष्णुरहितानि कर्माणि न फलन्ति ।

(१) राजते इत्याद्यर्थं चैकितपुस्तके न दृश्यते ।

सङ्कल्पानन्तरं वाऽपि जपनान्तरं च यः ।

कुर्व्याद्वै वैष्णवश्राद्धं तदानन्त्याय कल्पते ॥

जीवत्सु पितृयादिषु प्रायश्चित्ते तु प्रायश्चित्तानन्तरं पूर्वशाला
होमानन्तरं आग्नेन हिरण्येन वा विष्णुभक्तमेकं पञ्चोपचारैरभ्यर्च्य
विष्णुप्रोतये आमं हिरण्यं वा दद्यात् ।

मनुरपि,—

भोजनं तृप्तिपर्यन्तं आमं द्विगुणमाचरेत् ।

हिरण्यं द्विगुणं प्रोक्तं सर्व्वकर्म्मस्त्रयं विधिः ॥

विप्रे विष्णुर्पिते तुष्टे सर्व्वस्तुष्यन्ति देवताः ।

तासु तुष्टासु राजेन्द्र तत्तत् कर्म्म शुभं भवेत् ॥

अतः प्रायश्चित्तेषु वैष्णवश्राद्धं अवश्यं प्रायश्चित्तिभिः कर्त्तव्यं
नाऽन्यथा फलमाप्नोति ।

इति हेमाद्रौ वैष्णवश्राद्धविधानम् ।

—

अथ नान्दीश्राद्धप्रकारमाह ।

देवलः,—

प्रायश्चित्तेषु दानेषु प्रतिष्ठासु व्रतेषु च ।

विवाहादिषु सर्व्वेच नान्दीश्राद्धं समाचरेत् ॥

विवाहादिषु संस्कारकर्म्मसु ।

नान्दीश्राद्धं तदा कुर्यात् सर्व्वकर्म्माभिष्टुये ।

मरीचिः—

प्रायश्चित्ते विवाहादौ तुलादानादिकर्म्मसु ।

पूर्व्वेद्युर्वा तदानीं वा नान्दीश्राद्धं समाचरेत् ॥

अङ्गिराः—

प्रायश्चित्तेषु सर्व्वेषु तुलादानादिकर्म्मसु ।

महोत्सवेषु सर्व्वेषु प्रतिष्ठासु व्रतेषु च ॥

विवाहादिषु सर्व्वत्र नान्दीश्राद्धं समाचरेत् ।

पूर्व्वेद्युर्वा तदानीं वा शुभकर्म्मफलमाप्तये ॥

अग्नेनाऽऽमेन वा राजन् हिरण्येन यथाविधि ।

द्वादश ब्राह्मणान् भोज्य अष्टौ वा ये तु सात्त्विकाः ।

पितृनुद्दिश्य यत्नेन सूपापूपाज्यपायसैः ॥

तत्र पितरः—

गारुडपुराणे—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

माता पितामहीचैव तथैव प्रपितामही ॥

मातामहाः सपत्नीकाः पृथग् पृथगनुव्रताः ।

विश्वेदेवाः सत्यवत्सू मूर्त्तास्तु पितरस्त्वयः ।

ततः परममूर्त्ताः स्युर्नाऽऽगच्छन्तीह कर्म्मणि ॥

द्वादश एव मूर्त्ताः ततः परममूर्त्ताः ये ये पितरः श्राद्धेषु भोक्तार-

स्तेषु मूर्त्तसंज्ञाः ये ये पितरः श्राद्धेषु न भजते ते अमूर्त्ताः ।

तदाऽऽह —

गालवः—

पित्रादिपितरो मूर्त्ता स्त्रयस्त्वेतेषु पुण्यदाः ।

अतः परममूर्त्ताः स्युः स्मरणात् पापहारिणः ॥

अतः सर्वत्र वृद्धिकर्मसु नान्दीश्राद्धं कर्त्तव्यम् । प्रायश्चित्तान्यपि
वृद्धिकर्माणि ।

तदाऽऽह—

गौतमः—

प्रायश्चित्तं विवाहादि व्रतदानं तुलादिकम् ।

दूरयात्रासु सर्वत्र नान्दीश्राद्धं प्रशस्यते ॥

अतस्तदवश्यकरणोयत्वादत्रापि कर्त्तव्यम् ।

इति हेमाद्रौ नान्दीश्राद्धविधिः ।

—

वराहपुराणे रामलक्ष्मणप्रतिमादानमाह—

वराहपुराणे—

इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि सर्वपापहरं शुभम् ।

सर्वसम्पत्पदं नृणां पुत्रदं पुत्रकामिनाम् ॥

भाषादे मासि शुक्ले तु द्वादश्यां पूर्णिमादिने ।
 व्यतीपाते च संक्रान्ती दद्याद्दानमनुत्तमम् ॥
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां पुण्यवर्धनम् ।
 'राकायां प्रातरुत्थाय स्नात्वाऽऽचम्य यथाविधि ॥
 नित्यकर्मादि निर्वर्त्य स्वगृहे देवतागृहे ।
 गोमयेन विलव्याऽथ रङ्गवस्त्राद्यलङ्कृतम् ॥
 तन्मध्येऽष्टदलं पद्मं रचयित्वा सुशोभनम् ।
 तत्र निक्षिप्य धान्यञ्च तण्डुलान् पूर्व्वसंख्यया ॥
 अमन्त्रं स्थापयेत्तत्र दशाष्टदलसंयुतम् ।
 तण्डुलैः पूरयित्वा तु तत्र पद्मं लिखेत् पुनः ॥
 वस्त्रेण वेष्टयेत्कांश्यं तत्र देवी प्रपूजयेत् ।
 पलद्वयेन स्वर्णेन तदर्धेन विचक्षणः ॥
 रामं श्यामं विशालाक्षं सर्व्वाभरणभूषितम् ।
 सिंहासने समाविश्य ध्यायन्तं मुद्रया सह ॥
 तेनैव स्वर्णमानेन लक्षणं कारयेत्तथा ।
 तिष्ठन्तमञ्जलिं बद्धा कक्षे चापद्वयं मुदा ॥
 वसन्तं वामपार्श्वे तु निर्धूलं नियतेन्द्रियम् ।
 एवं कृत्वोभयौ देवी क्षीरस्नानं समाचरेत् ॥
 निक्षिपेत् पत्रमध्ये तु पूजयेदुपचारकैः ।
 राम राम महाबाहो कौशल्यागर्भसम्भव ॥

पूजामिमां प्रगृह्णाऽऽशु^१ मेऽभीष्टफलदो भवः ।

इति रामपूजामन्त्रः—

सौमित्रे लोकसौमित्रे सर्वपापहराव्यय ।

पापं मे सकलं ह्विन्धि पुत्रं देहि सुवर्चसम् ॥

इति लक्षणपूजामन्त्रः ।

गन्धपुष्पाक्षतेर्धूपैर्दीपैर्नैवेद्यवन्दनैः ।

महार्चैरुपचारैश्च पूजयित्वा यथाक्रमम् ॥

प्रदक्षिणमनुव्रज्य नमस्कारं समाचरेत् ।

ब्राह्मणाय सुशान्ताय पत्नीपुत्रवते मुदा ॥

अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैर्दद्याद्रामं सलक्षणम् ।

उदङ्मुखाय विप्राय स्वयमिन्द्राननः शुचिः ॥

वामेन कांक्ष्यं संगृह्णन् दक्षिणेनाऽक्षतान् बद्धन् ।

अमन्त्रं सर्वपापघ्नं पुत्रप्रदमपुत्रिणाम् ॥

सर्वपापहरं यस्माद् अतः शान्तिं प्रयच्छति ।

रामलक्षणदानमन्त्री—

अयोध्याधिपते वीर श्रीराम करुणानिधे ।

पूर्वजन्मसमुद्भूतमिह जन्मनि सम्भवम् ॥

तत्सर्वं नाशमायातु त्वत्प्रसादाद् जगद्गुरो ।

रामं त्वामहमभ्यर्च्य सर्वपापापनुत्तये ॥

(१) प्रगृह्णाद्यु इति चेचित्तुल्लेखे न दृश्यते ।

दास्यामि विप्रवर्याय सर्वपापोपशान्तये ।
 अनया पूजया स्वामिन् प्रसन्नोभव मे सदा ॥
 पुत्रं देहि श्वशुरो देहि राज्यं देहि जनार्दन ।
 अनेन दानमन्त्रेण पापं संहर्तुमर्हसि ॥
 सर्वपापहरोयस्माद् अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ।
 ततस्तु दक्षिणा देया वित्तशाल्यविवर्जितम् ॥
 देयद्रव्यद्वयोऽर्थांशं मुनिभिः परिकल्पितम् ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चाद् यथा विभवपूर्वकम् ॥
 एवं 'कुर्यान् नरो यस्तु दानमेतत् सुदुर्लभम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः पुत्रमाप्नोति 'सोऽचिरात् ॥
 रामलक्षणयोर्दानं कृत्वा विध्युक्तमार्गतः ।
 स सर्वफलमासाद्य पुत्रमाप्नोति सर्वदा ॥
 दरिद्रो लभते वित्तं ब्रह्मचारी तु कन्यकाम् ।
 सुवासिनी पुत्रकामा पुत्रमाप्नोति सर्वथा ॥
 मोक्षकामी लभेन्मोक्षं रोगी-रोगात् प्रमुच्यते ।
 आषाढस्य पौर्णमास्यां^१ व्रतमेतन्मनीषिभिः ॥

(१) कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तरुणादिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) आषाढपुष्यपौर्णमास्यामिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

द्वादश्यामथवा राजन् 'कर्त्तव्यं स्वेष्ट सिद्धये ।

इति वराहपुराणे रामकल्याणप्रतिष्ठादानविधिः ।

वन्देविघ्नेशवाचीशौ लक्ष्मीपतिमुमापतिम् ।

सर्वपातकसंचानां प्रायश्चित्तविधिः कृते ॥

आलोच्य सर्वशास्त्राणि यथाशक्ति यथामति ।

'कृतः पातकशुद्धये प्रायश्चित्तविनिर्णयः ॥

अथ स्मृतिप्रामाण्यमाह ।

मनुः—

श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिम् ।

तस्मात् प्रमाणमुभयं प्रमाणैः प्रमितिर्भवि ॥

योऽवमन्येत तौ हेतू हेतुशास्त्रात्रयो नरः ।

स साधुभिर्वहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥

(१) कुर्यादेतद् व्रतं कुरा इति श्रुतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) पापपक्षपातानिति वेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) क्रियते पापप्रोचार्थमिति वेचित्तपुस्तकपाठः ।

विष्णुः—

पुराणं मानवोद्धरणं साहोवेदविकिञ्चितम् ।
 आश्विनानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥
 यस्तानि हेतुभिर्हन्त्यात् सोऽन्धे तमसि मज्जति ।
 इति प्रायश्चित्तस्याऽशास्त्रीयस्य विधाने दोषोऽभिहितो व्यासेन
 ज्योतिषं व्यवहारश्च प्रायश्चित्तं चिकिञ्चितम् ।
 विना शास्त्रेण यो ब्रूयात् तमाहुर्नृणां घातकम् ॥

तत्राधिकारी,—मनुः—

अकुर्वन् विहितं कथं निन्दितश्च समाचरेत् ।
 प्रसजं चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥

याज्ञवल्क्यः—

विहितस्याऽननुष्ठानान् निन्दितश्च च सेवनात् ।
 अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥
 नरयश्च प्रतिशोमजातीनामपि प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थमपि ।
 प्रायश्चित्तमकुर्वीताः पापेषु निरता नराः ।
 अपश्चात्तापिनः कष्टात्तरकान् यान्ति टाडमान ॥
 पापतारतम्यात् फलतारतम्यं दर्शितम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

अष्टाविंशतिकोटीनि घोराणि नरकाणि वै ।
 महापातकिनश्चापि सर्वेषु नरकेष्विह ॥
 आचन्द्रतारकं यावत् लीयन्ते विविधैर्वधैः ।
 उपपातकिनश्चापि तदर्थं यान्ति मानवाः ॥

शेषैः पापैस्तदर्धश्च कालः कर्म^(१)स्तथाविधः ।
सम्प्रकाशपापकृतां त्वेतत् सर्वं रहस्यपापफलम् ।

पराशरः—

पातकेतु सहस्रं स्यान् महति द्विगुणं तथा ।
उपपातके तदर्धं स्यात् नरकं वर्षसंख्यया ॥
तत्र च तत् पञ्चविधेषु पातकेषु इतरतारतम्यं बोध्यम् । महा
पातकेषु वर्षसहस्रद्वयं नरकपातः अतिपातके वर्षसहस्रचतुष्ट
उपपातके सहस्रार्धं सङ्कलीकरणादिषु अप्यर्धाधिकशतद्वयमि^(२)
पञ्चविधपापानि ।

कात्यायनः—

महापापश्चातिपापं तथा पातकमेव च ।
प्रासङ्गिकश्चोपपापमित्येवं पञ्चकोशः ॥
तत्र पातकिपापशब्दनिर्व्वचनम् ।

भविष्योत्तरे,—

अधोऽधः पतनात् पुंसां पातकं परिकीर्त्तितम् ।
नरकादिषु घोरेषु पतनात् पापमुच्यते ॥ इति

याज्ञवल्क्यः—

तस्मात्तेनेह कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ।
प्रायश्चित्तशब्दार्थमाह ।

(१) काश्च कर्मं तथाविधैरिति क्रीतकेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) अर्धसहस्रं इति क्रीतकेचित्तपुस्तकपाठः ।

शङ्कराः—

प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं तदुच्यते ॥

भाष्यकारस्तु, —

प्रायो विनाशः चित्तं सन्धानं विनष्टस्य सन्धानं इति विभाग-
'योगेन प्रायश्चित्तशब्दः पापक्षयार्थं नैमित्तिके कर्मविशेषे वर्तते ।
इह तावत् कलियुगे आपद्वाहुल्यात् अवर्जनीयतया पाप-
सम्भवात् प्रतिनिमित्तं प्रायश्चित्तं कर्तुमशक्यत्वात् शरीरस्वा-
स्थिरत्वात् पापफलानुभवे चिरकालिकघोरतीव्रनरकवेदनायाः
सोढुमशक्यत्वात् पापभौरुणा पश्चात्तापिना पुरुषेणैव वेद्यया
सर्वपापानोदक प्रायश्चित्तं सर्वथा आचरणीयमेव ।

तत्र कालादर्शे—

मलमासगुरुशुक्रास्तदोषेण दुष्टकाले प्रतिषिद्धत्वात् शुद्धकाल
एकादश्यामन्यस्यां वा तिथौ कार्यम् । अन्याधानादि-
त्रैतोपासनादिस्मार्त्ततुलापुरुषादिकर्म कुर्वता च आदौ उपा-
सनार्थमधिकारसिद्ध्यर्थं च कार्यमेव च । तदुक्तं मनुना शुचिना
कर्म^१ कर्त्तव्यमिति ।

(१) विज्ञान योगिना इति श्रुतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) कुर्वीत इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) शेषितपुस्तके तु अत्र

इमे विविष्टमासं व्याधिना शुचितोच्यते ।

अनित्यताऽपि बहु वस्तु दातुं देवादि वाञ्छन्ति ॥

इत्येवं व्याधिः श्लोक उपपद्यते ।

अङ्गिरसा च—

श्रोतं आर्त्तं च कर्त्तव्यं कृत्वा पावनमात्मनः ।

अपच पच होमच दानचार्चनमेव च ॥

अपो वेदपारायणादिः होमः कुशाणादिः दानं गवादेः प्रक्षेपं
विष्णादीनाम् । अतिसंग्रहकारंशोक्तं “विशोध्य कायं विविधैश्च
कृच्छैरिति” । आतरस्व तु शुचकालपरोक्षा नैव कार्या ।
अग्नौवादिदोषे रात्रावापं सद्य एव कार्यम् ।

चान्द्रकायाम्—

दानं विमिश्रमार्त्तं च व्याधिना शुद्धमुच्यते ।

‘अकालेऽपि हि यदसु दातुं हेमादि वाञ्छति ॥ इति

वराहपुराणे—

अतीपातोऽयसंक्रान्तिस्तथैव ग्रहचं रविः ।

पुण्यकाशालु ते सर्वे यदा मृत्युरपस्वितः ॥

तदा गोमूत्रैश्चादिदत्तमश्नयतामियात् ।

भविष्योत्तरे—

तत्र ये पापनिश्चयाः स्थूला नरकहेतवः ।

ते समासेन कथ्यन्ते मनोवाञ्छार्थघातकाः ॥

मनुः—

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्धातुः संयोगं चेद्ग तेः सह ॥

याज्ञवल्क्यः—

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनसाधैव गुरुतल्पगः ।

एते महापातकिनो यद्य तैः सह संवसेत् ॥

मनुः—

ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।

भैक्षायामविशुद्ध्यर्थं कृत्वा श्वशिरोध्वजम् ॥

हारीतः—

द्वादशभिर्वर्षैर्महापातकिनः दोषिण इति ।

इदमज्ञानतः ज्ञानतः करणेतु—

अङ्गिराः—

यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथञ्चन ।

न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा^(१) भृशमपतनादृते ॥ इति

तथाऽपि पातकानि पतितसंसर्गादीनि

व्याख्येन—

यो येन संवसेद्वर्षं सोऽपि तत्क्षमतामियात् ।

अत्र चतुर्थचरणे एवकाराच्च कलियुगे महापातकिसंसर्गिणस्तु न महापातकित्वम् । तस्याऽपि तस्याऽपि अनया रीत्या साक्षात् महापातकिसंसर्गित्वात् पातित्यप्रसङ्गे । ततः परमप्येवं अनवस्थाः स्यात्, तस्मात् कलियुगे साक्षात् महापातकिसंसर्गिणोऽपि न महापातकित्वं तथाचोक्तम् ।

(१) निश्चिता इति चाद्योऽलङ्कारात् ।

पराशरेण,—

कृते तु मानवो घनैस्त्रेतायां गौतमस्य च ।
 हापरे शङ्खलिखितौ कलौ पाराशरी'ऋतिः ॥
 त्वजिद् देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।
 हापरे कुलमेकन्तु कर्त्तारन्तु कलौयुगे ॥

व्यासः—

कृते सन्नाथ पतति त्रेतायां स्वर्गमेव तु ।
 हापरे त्वन्न'भादाय कलौ पतति कर्मणा ॥

ऋतिकामधेनौ,—

संसर्गदोषो नैव स्यान् महापातकिनः कलौ ।
 संसर्गदोषस्तेनाद्यैर्महापातकनिष्कृतिः ॥ इति
 ऋत्यर्थसारे कलियुगे संसर्गदोषो नास्तीत्युक्तं एवं बहुऋति-
 वचनात् अर्थालोचनया पतितसंसर्गिणो दोषाभावकथनं पाति-
 त्वाभावपरं, संसर्गप्रायश्चित्तन्तु पादोनद्वादशवार्षिकं कार्थ्य-
 मेवेति तस्मात् संसर्गिणः कलियुगे पातकित्वमेवेति सुष्ठूक्तम् ।
 तदुक्तं

मनुना —

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
 याज्रनाध्यापनाभ्यां तु न तु यानाशनासनात् ॥

(१) पाराशरऋतिरिति वेदितव्यकथाः ।

(२) अन्नदानाय इति स्नातकेतिव्युक्तकथाः ।

याजनाध्यापनयो'र्गुहसम्बन्धत्वात् सद्यः पततीत्यर्थः ।

योयेन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

'स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये ॥ इति

एतद् युगान्तरविषयम् ।

मनुः--

ब्रह्मनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् ।

यद्येको घातयेत्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः ॥

उपरुन्धन् परं हन्तुं समर्थयति यः पुमान् ।

यद्यानुग्रहकृत्सोऽपि ब्रह्मघातक इत्यते ॥

विष्णुः—

भ्रातृष्टस्त्राङ्गितो वाऽपि धनैर्वा विप्रयोजितः ।

यमुद्दिश्य त्यजित् प्राणान् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

स्मृत्यन्तरे--

अनुमन्तोपदेष्टा च तथा संप्रतिरोधकः^१ ।

प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥

आश्रयः शस्त्रदाता च^२ भक्ता दाता च कर्मणाम् ।

उपेक्षकः शक्तिमांश्च दोषवत्तानुमोदकः ॥

अकार्यकारिणां तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । इति

(१) निवृत्तसम्बन्धः इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) एतस्यैव इति श्रुतशेषितपुस्तकपाठः ।

(३) संप्रति घातक इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(४) भक्ता इति शेषितपुस्तकपाठः ।

एवं सुरापानसुवर्णस्तेयं गुर्व्यङ्गनागमनेषु यथायोष्यमनुग्रहकारिणो
बोद्धव्याः ।

मनुः—

हत्वा गर्भमविज्जातमेतदेव व्रतं चरेत् ।

राजन्य-वैश्य-वीजानां आग्नेयीमेव च स्त्रियम् ॥

वीजानामिति यागदीक्षावर्तिनौ । आग्नेयी अग्निगोव्रजा अङ्गिरसा
ऋतमती, उसनसा च कदाप्यपुष्पवती मरीचिना तु पतिव्रता
अभिहिता ।

तथा—

उत्कोचेर्वाऽनृतं साक्षे प्रणिपत्य गुरुं तथा ।

अपहृत्यैव निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीवधायकम् ॥

अनृतं साक्षिवाण्यां^(१), वधप्राप्तिकरं प्रति अन्तः क्रोधावेशः ।
निक्षेपं ब्राह्मणसम्बन्धि स्त्री-वाऽऽहिताग्निपत्नी पतिव्रता, आदिपदेन
तत्परिगणनाद्युक्तं स्यात् ।

तथाच

याज्ञवल्क्यः—

चवेदव्रतमहत्वापि घातार्थं चेत्समागतः । इति

आपस्तम्बः—

धर्मार्थं सन्निपातेऽर्थयाज्ञिणामेतदेवेति ।

(१) साक्षिवाण्यी इति वेदितव्यमवधारः ।

विष्णुः—

नृपतिवधे महाव्रतमिति ।

भविष्योत्तरपुराणे—

अर्चितं सुस्थितं वाऽपि शिवलिङ्गं न चालयेत् ।

अन्यत्र 'चालिते लिङ्गे अतिपातकमाप्नुयात् ॥

उत्तमानां चाऽमराणामन्यथाकरणे सति ।

विप्रस्यैव व्रतं 'दिश्याद् विप्रदेवौ समौ ऋतौ ॥

अग्निहोत्रार्थकपिलां हत्वा ब्रह्महणोव्रतम् ।

याज्ञवल्काः—

अर्चितं सुस्थितं वापि शिवलिङ्गं न चालयेत् ।

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं सुतामपि ॥

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्य्यतनयं तथा ।

आचार्य्यपत्नीं स्वसुतां गच्छन्तु गुरुतल्पगः ॥

लिङ्गं भित्वा ध्वजस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि ।

माता मातृस्वसा श्वश्रूमातुलानी पित्रस्वसा ॥

पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी च सखी श्रुषा ।

दुहिताऽऽचार्य्यभार्य्या च संगोत्रा शरणागता ॥

धात्रीपराजिता-साम्भवी-तथा वर्षोत्तमाङ्गना ।

आसा मन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते ॥

(१) कुचते इति चेदित्युक्तकथाः ।

(२) कुचोदिति चेदित्युक्तकथाः ।

शिश्रस्योत्कर्त्तनादत्र नान्योदण्डोविधीयते ।

अत्र माता मातृसपत्नी तस्या अपि मातृव्यपदेशात् ।

व्यासः—

गर्भिण्युदक्याविज्ञातजातिं गच्छन्ननिच्छतीम् ।

गुरुतल्पं चरेद्दिहान् गां— — — ॥

व्यासः—

आश्रितस्याऽपि दुष्टात्मा आहिताग्नेश्च योगिनः ।

एषां पत्नीं सुतां गत्वा गुरुतल्पव्रतं चरेत् ॥ इति

उशनाः—

चाण्डाल्यां गर्भमाधाय गुरुतल्पव्रतं चरेत् । इति

तथा

अतिदिष्टञ्च यत् पापं अतिक्लृप्तेण उच्यते ।

उपपातकमावृत्तं महापातकतामियात् ॥

अनिर्दिष्टस्योपदेशात् तस्यैव स व्रतं नरः ।

अतिदिष्टेषु सर्वत्र पादोनव्रतमाचरेत् ॥

इति पतितसंसर्गिणामनुग्राहकव्रतादिष्टानां प्रयोजकानुमन्ता-

दीनां तदनुनिश्चयक्रमेण यथायोग्यं नववार्षिकषड्-

वार्षिकसार्धचतुर्वार्षिक त्रैवार्षिकादिव्रतम् ।

—

स्त्रीणां विशेषतः पतनीयमाह ।

याज्ञवल्क्यः—

नीचाभिगमनं भर्तृघातनं गर्भनाशनम् ।

विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम् ॥

चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगात्र याः ।

पतिपत्नी च विशेषेण लुङ्घितोपगता च या ॥

लुङ्घितः प्रतिलोभगतो हीनवर्णो वा एतानि ब्रह्महत्यासमानि ।

मनुः—

अनृतश्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

गुरीयालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥

विष्णुः—

यागस्य ऋत्विगवैश्यवधो रजस्वलायाश्च अन्तर्वत्सराश्चान्येयगोत्रा-
याश्च अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानि ।

शिवधर्मोत्तरे—

यस्तु विद्याभिमानेन नीचोऽहं इति भाषते ।

उदासीनं सभामध्ये ब्रह्महा स प्रकीर्तितः ॥

परदोषमविज्ञाय नृपकर्णे जपेत् यः ।

पापीयान् पिशुनः क्रुद्धः स चाऽपि ब्रह्महा स्मृतः ॥

(१) अं द्विज इति चेदित्युक्तकथाः ।

(२) नैव इति स्त्रीतर्जितउक्तकथाः ।

देवद्विजगवां भूमिं पूर्वदत्तां हरित यः ।

प्रनष्टामपि कालेन तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

तथा देवतान्यथाकरणं अपि ब्रह्महत्यासमम् ।

सुवर्णस्तेयसमानि —

निक्षेपस्याऽपहरणं नराश्वरजतस्य च ।

भूमिवस्त्रमणीनाञ्च स्वर्णस्तेयसमं स्मृतम् ॥

तत्र

स्त्री धेनुहरणं ब्राह्मणधेनुहरणं स्तेयसमम् ।

याज्ञवल्करः—

देवब्राह्मणराजान् विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम् ॥

इत्युक्तवान् इमानि देवब्राह्मणराजसम्बन्धीनि ।

गुरुतल्पसमानि ।

रितः सेकः स्वर्गोपासु कुमारीष्वन्यजासु च ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥

अन्यजातिस्त्री तु

रजकचर्मकारश्च नटो वरुङ्ग एव च ।

कैवर्त्तमेदभिलाश्च स्वर्णकारस्तु सौचिकः ॥

तक्षकस्तिलयन्त्री च सूतसक्नी तथा ध्वजी ।

नापितो लोहकारश्च त एते षोडशात्मजाः ॥

विष्णुः —

पितृस्वसा मातामहा मातुलस्य पत्नी, एतासां गमनं गुरुदार-
सर्मानं पितृस्वसुर्मातृस्वसुर्गमनं श्रीचिरार्त्तिगुणाध्यायमिषपन्नभि-

गमन स्वसुः सख्या स्वगोत्रायाः उत्तमवर्णायाः पतिव्रतायाः
निक्षिप्ताया गमननिमित्तान्वेतानि उपपातकानि, स्वयोनिभगिनौ
स्वगोत्रास्वजातिस्त्रीषु गमनेऽप्येतदेव—

अपि स्वमातरं गच्छेत् न गच्छेद्देवदारिकाम् ।

यदि गच्छेत् गुरुदारव्रतं चरेत् । एवमादीनि महपातकसमपात-
कानि परिगणितानि केषां तच्च प्रतिवचनं प्रायश्चित्तविकल्पार्थं
सन्धेयमिति एषां तु वार्षिकव्रतम् । उपपातकानि ।

मनुः—

गोवधोऽयाज्यसंयान्धं पारदार्यान्विक्रयः ।

गुरु-मातृ-पितृत्यागः स्वाध्यायान्धोः सुतस्य च ॥

परिवित्तिस्वानुजेन परिवेदनमेव च ।

तयोर्दानञ्च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥

कन्याया दूषणञ्चैव वार्षिकं च व्रतश्रुतिः ।

तडाकारामदाराणां अपत्यस्य च विक्रयः ॥

व्रात्यता चाऽनाश्रमिता भृताध्यापनमेव च ।

भृतकाध्ययनं तद्वद् आरण्यानाञ्च विक्रयः ॥

हिंस्रोपजीवी स्त्रीजीवी मूलकर्माभिचारकः ।

इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् ॥

आत्मार्थञ्च क्रियारम्भो निन्दिताध्ययनं तथा ।

अनाहिताग्नितास्तेयशृणानाञ्चानपक्रिया ॥

असञ्छास्त्राभिगमनं कौटिल्यं व्यसनक्रिया ।

धान्यद्वयपशुस्तेयमद्यपस्त्रीनिषेवणम् ॥

स्त्रीशूद्रक्षत्रियवधो नास्ति कश्चोपपातकम् ।

“लवणक्रियोषधिजीवनहिंस्रयन्त्रविधानशूद्रप्रेषहीनसख्यहीनयोनि-
निषेधनं अनाश्रमे चैव वासः पराक्षपरिपुष्टता सर्व्याकरेण्यधि-
कारः असत्प्रतिग्रहादीनि” इति विष्णुवचनात् अनृतवचन-
समुत्कर्षराजगामिपैशुन्यं गुरोश्चालीकनिर्बन्धोऽभक्ष्याणाञ्च भक्ष्य-
मित्यादीनि सङ्कलीकृतौ तु कृतघ्नकूटव्यवहारब्राह्मणव्रतिघ्नमित्या-
भिशंसि पित्रादिपरित्यागीति वराहपुराणे दर्शितम् । भ्रूणहृ
पंक्तिभेदक इति पंक्तिभेदाचरणस्य यद् दोषाधिक्यं प्रतिपादितम्,
तद् विद्वद्ब्राह्मणपंक्तिभेदाचरणविषयम् । अन्यपंक्तिभेददोषस्य
प्रकीर्णकत्वात् ।

ऋत्यन्तरे—

विधवादेवदासीवेश्याबर्हकीदासीगमनमित्यादीनि उपपात-
कानि ।

मनुः—

खरोष्ट्रमृगमाज्जारमीनविक्रयिकस्तथा ।

सङ्कलीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥

मलिनीकरणानि—

मनुः—

कृमिकीटवधोमेध्यमद्यानुगतभोजनम् ।

फलेक्षुकुसुमस्तेयमधैर्यञ्च मलापहम् ॥

गो-वधादि अपात्रीकरणम् ।

मनुः—

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।

अपात्रीकरणं त्रेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥

जातिभ्रंशकराणि ।

मनुः—

ब्राह्मणस्य वजः कृत्वा घ्रातिरन्नेयमव्ययोः ।

जैह्मां पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥

पञ्चगमनं पशुयोनिनिषेवणम् ।

इति मूलवचनानि ।

अथाघमर्षणविधिमाह ।

देवताः —

आत्मदेहविशुद्धयर्थं कर्त्तव्यमघमर्षणम् ।

प्रायश्चित्ते च कृत्यादौ तुलादानादिषु द्विजैः ॥

व्रतेषूपनविधौ कर्त्तव्यमघमर्षणम् ।

पञ्चगङ्गासु राजेन्द्र न कुर्व्यादघमर्षणम् ॥

समुद्रगासु सर्वत्र न कुर्व्यादघमर्षणम् ।

बापीकूपतटाकेषु कर्त्तव्यमघमर्षणम् ॥

पराशरः—

कल्यादौ तु तुलादाने प्रायश्चित्तेषु कर्मसु ।
 चाङ्गालादिषु संसर्गं स्वदारेषु दिवागमे ॥
 दुरन्ते दुष्प्रतिग्रहे दुष्टसंसर्गसङ्गमे ।
 अपेयपाने सर्वत्र अघमर्षणमौरितम् ॥
 स्तेये स्वल्पेऽप्यनुप्राप्ते तुलाचार्यादिसंग्रहे ।
 दुर्जनैः सह सम्भाषे अघमर्षणमौरितम् ॥
 सन्ध्यादिनित्यकर्मणि परित्यज्य यदा वसेत् ।
 शास्त्रेयादिषु मन्त्रेषु जपे चैवाघमर्षणम् ॥
 अकार्यकर्मकर्त्ता च महापुरुषभोजने^१ ।
 सर्वपापविशुद्धार्थमघमर्षणमौरितम् ॥
 एकोद्दिष्टेषु शस्त्रेषु सपिण्डीकरणादिषु ।
 यो भोक्ता स द्विजः कुर्याद् अघमर्षणमादरात् ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 यदाचरति पुत्रश्चेद् अन्यथाप्यघमर्षणः ॥
 सूतकदितये भोक्ता भोक्ता वै चैलकर्मणि ।
 यन्नकर्मणि भोक्ता चेद् अघमर्षणमौरितम् ॥
 यानि यानीह निन्द्यानि कर्माणि सुब्रह्मणि च ।
 तानि तान्याचरेद्^२ विप्रस्तस्य स्वादघमर्षणम् ॥

(१) अङ्गादुत्पत्तिर्भोजने इति चेन्नित्युक्तचपाठः ।

(२) तान्याचरेद् अङ्गा विप्र इति श्रीतत्त्वैकित्तुल्यचपाठः

अधमर्षणप्रकारमाह—

मार्कण्डेयः—

मनसा पापनिचयं पूर्वजोऽहितमाचरन् ।
तटाकं दीर्घिकां वाऽपि गत्वा शुचिरतन्द्रितः ॥
पुरीषमूत्रे सक्त्यथ शौचं कुर्यादतन्द्रितः ।
हिराचम्य शुचिर्भूत्वा नारायणमनुस्मरन् ॥
मलापकर्षणं कृत्वा नित्यकर्म समाप्य च ।
प्रायश्चित्ती तथाऽन्यो वा सङ्कल्प्य विधिपूर्वकम् ॥
नाभिदप्लजलं गत्वा सूर्यस्याऽभिमुखः शुचिः ।
पवित्रोदर्भपाणिर्वा मार्कण्डेयान्मनुस्मरन् ॥
मन्त्रान्ते मार्कण्डेर्भैर्विप्रोदेहविशुद्धये ।

पवमानः सुवर्चसः हिरण्यमृद्धमिति च अनुवाकः । सर्वेषु वा
पृषु पापेष्वेकोनुवाकः प्रजापते रक्षस्व यदिति । देवस्त्विति
मार्जनं समानम् । ततोदेवर्षिपितृस्तर्पयित्वा हिराचम्य धौतवस्त्रं
परिधाय मीनं भजन् स्नानवस्त्रं निष्पीड्य वामप्रकोष्ठे निक्षिप्य
हिराचम्य शुचिर्भवेदिति ।

मनुः—

वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य कूले निष्पीडनं तथा ।
वामप्रकोष्ठे निक्षिप्य हिराचम्य शुचिर्भवेत् ॥
इत्यधमर्षणं कृत्वा प्रायश्चित्तार्थमागतां परिषदं दृष्ट्वा नारायणं
मनसि संस्मरन् कृतपापं मनसि निधाय पुष्पादिकं धृत्वा पत्नीपुत्र

परिवेष्टितः तदनुमतः परिषदं गच्छेत् प्रायश्चित्तीति । इतरसु
नित्यकर्मादिकं कृत्वा दोषबुद्धिं नाऽचरेत् ।

इति हेमाद्रौ अघमर्षणस्नानविधिः ।

अथैवं निर्णीतस्याचरणक्रमः कथ्यते ।

प्रायश्चित्ताचरणयोग्यनिर्णीतात् दिनात् पूर्वोद्युरपवासः
प्रातर्मलापकर्षणस्नानं नित्यकर्मानुष्ठानं ततः परिषदुपवेशनं
प्रायश्चित्तं कर्तुंकामस्य^(१) परिषत्तन्निधौ मृत्तिकास्नानं परिषदभ्यर्चनं
च । परिषन्निर्णीतप्रायश्चित्तं कर्तुंकामः मदीयपापजातं निवेदयिष्ये
इति सङ्कल्प्य पापनिवेदनं ततः प्रायश्चित्तनिर्णयः । ततो विधा-
यकवरणं, दक्षिणादानं, विधायकान् प्रति परिषदाकर्षं, अनुवादक-
वरणं, ततो यजमानं प्रति अनुवादकवाक्यं, ततो वपनं सङ्कल्प्य,
वपनं, स्नानं, दन्तधावनं, ततः परं दशविधस्नानसङ्कल्पः दशविध-
स्नानाचरणं ततो महासङ्कल्पः । परिषन्निर्णीतसाङ्गोपाङ्गसर्व-
प्रायश्चित्तमहं करिष्ये इति सङ्कल्पः । नान्दीश्राद्धं वैष्णवश्राद्धं
प्राच्याङ्गोदानं शालाहोमः पञ्चगव्यहोमः पञ्चगव्यप्राशनं व्रत-
ग्रहणम् । तदपरैद्युः पुनः शालाहोमः उदीच्याङ्गोदानं यथाशक्ति
दशदानानि आग्यावेक्षणं भूमिदानं ब्राह्मणभोजनं आशीर्वाद्-

(१) कर्तुंकाम इति चेष्टितपुस्तकपाठः ।

ग्रहणं सर्वोत्तरार्पणम् । दिनत्रयसाध्ये प्रायश्चित्तेऽयं क्रमः ।
चातुराशयशक्तविषये एकदिनसाध्ये तु सङ्ख्यादि भूमिदानान्तं
प्रायश्चित्तं कृत्वा स्वयमुपोष्य परैद्युः ब्राह्मणभोजनम् । स्वयं च
प्रातः पारणं कुर्यात् ।

अथ प्रायश्चित्तप्रयोगः ।

कर्त्ता पूर्वैद्युः प्रातःसन्ध्यामुपास्य देवालये नदीतीरे स्वगृहे
वा सभामुपवेश्य सवेष्टमलापकर्षणं कृत्वा अर्चवासाः सभां
गत्वा परिषदुपदिष्टसर्वप्रायश्चित्तं कर्त्तुकामो मदीयपापजातं
निवेदयितुं शरीरशुद्ध्यर्थं मृत्तिकास्नानमहं करिष्ये इति सङ्ख्या
कण्ठोक्तविधानेन मृत्तिकास्नानं कृत्वा हिराचम्य पूर्वोक्तलक्षणोपेत-
परिषत्सन्निधिं गत्वा गन्धकुसुमाक्षतादिभिः परिषदमभ्यर्च्य
प्रायश्चित्तद्रव्यदशांशदक्षिणां कुसुमाक्षतां च गृहीत्वा समस्त
सम्पदादिमन्त्रैस्त्रिवारं प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणां पुरतोनिधाय
प्रचम्योत्थाय च प्राञ्जलिर्विज्ञापयेत् ।

नमः सकलकल्याण'दायिने ब्रह्मरूपिणि ।

सदये सर्वपूजाय दुष्कृतारण्यबद्धये ॥

'शेषे हे परिषत् काश्यपगोत्रेण नक्षत्रे राशी च जातेन देवदत्त-
नामधेयेन मया समर्पितामिमां परिषद्विष्णां स्वीकृत्य मदीयां
विज्ञापनां अवधार्य मामनुगृहाण इति पुनः प्रणमेत्, ततः
उत्वाय काश्यपगोत्रः नक्षत्रे राशी जातः देवदत्तनामधेयोऽहं
परिषदुपदिष्टसर्वप्रायश्चित्तं कर्तुकामो मदीयपापजातं परिषत्
सन्निधौ निवेदयिष्य इति सङ्कल्प्य एवं निवेदयेत्—गोत्रादियुक्तेन
मया जन्मप्रभृत्येतत्क्षणपर्यन्तं मध्यवर्त्तिनि काले बाण्यकौमार-
(वयो)वार्धकेषु जायतस्त्वप्रसुषुप्तप्रवस्थासु मनोवाक्कायकर्माभिः
कामक्रोधलोभमोहमात्सर्यस्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणवाक्पाणिपा-
दपायूपखैः कृतानां प्रकाशकृतमहापातकचतुष्टयनदव्यतिरिक्त
तत्सर्गादिपातकानां रहस्यकृतब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेय-
गुरुतल्पगास्थानां महापातकानां तत्सर्गित्वानुयाहकत्वप्रयो-
जकत्वमिचभावोपदेष्टृत्वमग्नित्वप्रोक्षाहकत्वादि महापातक-प्रति-
दिष्टादिपातकानां गुर्वधिषेपवेदनिन्दासुहृद्बन्धधाधीतनाशनादि-
ब्रह्महत्यासम-पातकानां अश्वरत्न-मनुष्यहरणमिषेपहरण-देव-
ब्रह्मस्रभूधेनुहरणादिसुवर्णस्तेयसमरूपपातकानां पित्रष्वसमाह-
व्यस्रमातुलभार्थान्येष्टभ्रातृपत्नी-हीनवर्णमातृसपत्नी-सखिभार्या-
कुमार्ययोन्यन्वजासगोत्रासूतस्त्रीसामान्यनृपतिपत्नीरमणादिगुरु-
तल्पसमपातकानां गोवधव्रात्यत्वसामान्यस्तेयापात्रीकरणाना-
हिताग्नित्वापस्त्रविज्जयपरपाकातिवृणादिपातकानां सोमयागक

अत्रियवैश्वदेवाविज्जातगर्भरजस्वलात्रिगोचदीक्षितस्त्रीगुर्विणीवधा-
दिमहापातकसमपातकानां उत्कर्षानृतभाषणकलङ्कादिनिषिद्ध-
भक्षणरजस्वलादिसुखास्वादकूटसाख्यसुहृदन्धनादिपरिषेदनभृतका-
ध्यापनपारदार्यपारिवित्त्य वार्हुण्य लवणविक्रय स्त्रीशूद्रविद्वच्चत्रिय-
वधनिन्दितार्थोपजीवन नास्तिक्यव्रतलोपकरणसुतविक्रयधाम्यपुष्प-
पशुस्तेयायान्नयाजनपितृमातृसुतादित्यागतटाकारामविक्रयकन्या-
विक्रयकन्यादूषणपरिविन्दनकन्यादानकौटिल्यव्रतलोपाकार्यक्रिया-
रश्ममद्यपस्त्रीनिषेवणोपाध्यायान्निपरित्यागेन्धनार्थद्रुमच्छेदनस्त्री-
हिंसनयन्त्रविधानव्यसनात्मविक्रयशूद्रद्रव्यहीनसख्यहीनयोनिनिषे-
वणानाश्रमवासपराश्वपरिपुष्टत्वासच्छास्त्राभिगमनाकाराधिकारिता-
भार्याविक्रयाद्युपपातकानां अजाविखरोद्रुग्गेभमीनाहिमहिषा-
श्ववधादिसङ्गलीकरणानां क्षमिकौटवयोवधमद्यानुगतद्रव्यभोजन-
फलेक्षुकुसुमस्तेयादिमसिनीकरणानां निन्दितधनधान्यकरीष-
जीवनासत्यभाषणशूद्रसेवाद्यपात्रीकरणानां मद्यगन्धप्राणवाह्य-
पीडनसामान्यस्त्रीमेयुनादिजातिभ्रंशकराणां विहितकर्म्मत्वान-
निषिद्धाचरणेन्द्रियनिग्रहपरमर्षीघाटनसूचकत्वशीचक्षानसम्भाव-
न्दनत्रपहोमपञ्चमहायज्ञरहितभोजनाकालभोजनदिवाहिवारभो-
जनसस्यच्छेदनतरुगुल्मसतादिछेदनक्लेश्यस्त्रीवश्यपतितक्लीषप्रात्य-
परिविन्दपरिवित्तशूद्रसेवकवार्हुषिकनिजकर्म्मविहीनाभोजनयन्त्र-
कभोजनयतितपेरितामयतिपक्वाभयतिपात्रस्वाद्यतिस्पृष्टयतिदा-
पिताभोजनशूद्रस्पृष्टशूद्रहृष्टशूद्रानुमतशूद्राधिकृतशूद्रवाचिताभ-
भोजनग्रहणकालभोजनग्रहणकालपक्वाभोजनपर्वकालरात्रिभो-

जनेकादशहोरात्रभोजनानिवेदितान्नभाजनहस्तदत्तान्नभोजन--
 प्रेतपिशाचोद्देशभोजनवटाश्रत्यादिनिषिद्धपात्रभोजनवलिदत्तान्न--
 भोजनजननीराजितान्नभोजनग्रामयाजकवृषलीपतिमाहिविकशि-
 वहिजगात्तकाषायपाशपतचिह्निताङ्गचिकित्सकासौचिकण्यौति--
 विकान्नभोजनभिन्नकांश्यपात्रभोजनताम्रालावुदारुपात्रमृत्पात्रभो-
 जनरजस्वलावचाण्डालादिवाक्यश्रवणभोजनदग्धपर्युषितपूतिगन्ध-
 भुक्तोच्छिष्टान्नभोजनगणान्नदीक्षितान्नशूद्रपुरोहितान्नपर्यायान्नभो-
 जनशूद्रपात्रस्यान्नभोजनमहापुरुषार्जितान्नभोजनशूद्रभुक्तशेषान्न-
 भोजनग्रामान्धजटतशेषान्नभोजनभिक्षान्नभोजनदम्पतिभुक्तशेषा-
 न्नभोजनबौद्धसंस्क्रान्नान्नभोजनकारागृहवासभोजनसुरोद्वाजा--
 विक्रमहिषीक्षीरादिपानविवस्त्रविगतगर्भनिर्हृशगोपयः पानस्तन्य-
 पानपिष्टाककृषरसंयावपायसापूपमांसपुरोडाशादिहृद्याभक्षणवा-
 महस्तैकहस्तवर्षधारारूपजलपानरेतोविष्मूत्रकीटास्थिमिश्रितज-
 लपानतन्मिश्रितान्नभोजनवार्त्ताककालिङ्गगृहजनरक्तमूलकवर्तुला-
 लावुश्चेतवृताकादिनिषिद्धद्रव्यभक्षणनिषिद्धशिवनिर्घात्यादिभक्ष-
 षोपपातकिपकतण्डुलान्नभोजनयोनिप्रेक्षणयोग्यास्वादगदिवास्वा-
 पनदिवास्वमदासौवेष्ट्याकुलटावितन्तुपरावरुहप्रसवोन्मुखस्त्रीगम-
 नसाधारणीभूतस्त्रीपरस्त्रीगमनतिथ्यग्योनिगमनमुखमैथुनवस्त्रीक-
 राजमार्गच्छाद्याहृद्यदेवालयगृहाङ्गनगोष्ठहृन्दावनजलाशयादिस्वस्व-
 रेतोविष्मूत्रकरचक्षुसमध्युष्ठीवनदूषणपितृमाताचार्यादिशुश्रूषारा-
 हित्वदर्शमहालयसंक्रान्तिव्यतीपाताष्टकालभ्ययोगत्वागन्नाहविक्ष-
 रणग्रहणादिपुण्यकालज्ञानदानराहित्यसन्ध्यात्रयवस्त्रपरिवर्त्तनीपा-

सनादिराहित्यसंभ्याकालसंलापताम्बूलचर्वणभोजनमैथुननिद्रादि-
 पारवश्यपुण्यकालोत्थोदकस्नाननग्नस्नानपैतृकादिनिषिद्धदिनाभ्यङ्ग
 स्नानसन्निहिततीर्थोत्सङ्गनतीर्थस्नानकच्छराहित्यकौपीनधारणकच्छ-
 पुच्छकतिथ्यक्कटिसूत्रकच्छादिधारणस्वयामदेवोक्तवादृशनतदुक्त-
 वजनपदग्रामकुलाचारोत्सङ्गनगुर्व्याचार्यविप्रश्रोत्रियाहिताग्निनृप-
 काश्र्योत्सङ्गनविप्रत्वङ्कारहुङ्कारतिरस्कारवादपराजयप्रापणासहायार-
 ण्यमार्गगमनब्राह्मणदण्डनशोणितस्त्रावणमलिनानामेध्याविलकषाय-
 नीलादिवस्त्रधारणहरिहरगुर्व्याचार्यनिन्दाश्रवणब्राह्मणदूषणक्षोभ-
 करणसंहतिपरित्यागक्षत्रियादिवृत्तिद्रव्यान्नगोविप्ररोधनस्वयंघृतह-
 लकर्षणकृषिजीवनक्रीडजीवनपीतावशिष्टोदकपानचाण्डालकारि-
 त-कृषिधान्यशालादुग्धपुष्पफलभोगचाण्डालकारितवापीकूपतटा-
 क्रीदकपानान्यकारितप्रपाजलपानकरमथिततक्रपानदीपोच्छिष्टा-
 भ्यङ्गावशिष्टतैलपानसामिलाषपरदारनिरीक्षणविवस्त्रस्त्रीनिरीक्षण-
 मिथुनीभूतस्त्रीनिरीक्षणगुर्व्याचार्यनृपादिमैथुनादिदर्शनशब्दश्रवण-
 मैथुनविघ्नाचरणहीनवर्णाभिवादनराजासनाक्रमणराजत्वङ्कारहुङ्का-
 ररन्ध्रान्वेषणमर्म्मोदघाटनासाधूपदेशान्यायाग्रवर्त्तकरणचार्याकपा-
 षण्डादिपूजितदेवताभिवादनपरोपतापकरणपरोपकारनाग्ननष्टण-
 गुल्मलतादिनाशनगोमांसगन्धघ्राणचाण्डालस्पर्शनदर्शनभाषणपाक-
 भेदपंक्तिभेदकरणतुरुष्कादिक्लेशमध्यनिवासक्लेशद्रव्योपभोगयाच-
 मानदीनान्धकपणाक्षेपणमुष्टिमात्रतिलसहितैरकादिनानाप्रकार-
 कुपूतिप्रह्नियमरहितवेदपुराणशास्त्राध्ययनाध्यापनव्यवहारपक्षपा-
 तसाधारणब्राह्मणसीमाकुल्यातटाककूपारामाद्यापहरणपशुपक्षिबन्ध-

नशीतवातातपवषचीराद्यापदुगतदुःखानिवारणार्हसमशयनप्रदानविषमभाषणवाक्पारुष्यदण्डपारुष्याविहितकालविहिताचरणमित्रस्वामिसुहृदाचार्य्यष्टभार्यादेवतावञ्चनपरमात्मस्मरणराहित्यादीनां प्रकीर्णकानां अज्ञानतः सकलकृतानां ज्ञानतोऽभ्यस्तानां ज्ञानतः सकलकृतानां अत्यन्तचिरकालनिरन्तराभ्यस्तानां प्रकाशकृतमहापातकव्यतिरिक्तानां रहस्यकृतमहापातकादीनां प्रकीर्णकान्तानां नवविधानां बहुविधानां च सर्वेषां पापानां अपनोदकं प्रायश्चित्तं प्रतिनिमित्तं कर्तुं अक्षमस्य काश्यपगोत्रस्य नक्षत्रे राशी जातस्य देवदत्तनामधेयस्य मम सकलपापापनोदकमेकविधं सर्वप्रायश्चित्तं धर्मशास्त्रपर्यालोचनया निश्चित्यादिश्रुतं काश्यपगोत्रजं नक्षत्रजं राशिजं देवदत्तनामधेयं मां सर्वस्मादेनसः समुद्धर इति त्रिवारं प्रणमेत् ।

ततः परिषदपि यजमानविज्ञापनामाकर्ण्य तत्समर्पितां परिषद्दक्षिणां स्वीकृत्यधर्मशास्त्राणि पर्यालोच्य एकविधं सर्वप्रायश्चित्तं निश्चित्य अस्मिन् सर्वप्रायश्चित्ते परिषदनुज्ञया भवद्भिर्विधायकैर्भवितव्यमिति दक्षिणादानपूर्वकं यजमानेन विधायकान् वरयित्वा विधायकान् प्रति एवं वदेत् ।

परिषदाक्षप्रकारः —

भो भो विधायकाः अमुकगोत्रेण नक्षत्रराशिजिन देवदत्तनामधेयेन अस्मत्सन्निधौ विज्ञापितानां नवविधानां पापानां धर्मशास्त्रपर्यालोचनया षड्विंशजप्राजापत्यकृष्णामकं सर्वपापप्रायश्चित्तमपनोदकं भवति । एतदेवपापानां मत्पाकरणे द्विगुणं

अत्यन्ताभ्यासे त्रिगुणं निरन्तराभ्यासे षड्गुणं तदेव षड्गुणितषड्भुजं
अशीत्यधिकसहस्रसंख्याकप्राजापत्यकृच्छ्रात्मकं सर्वप्रायश्चित्त-
मस्मिन्निर्णीतं सर्वपापपनोदकं भवतीति भवन्तोविधायका अनु-
वादकमुखेन यजमानायोपदिशन्तु ।

ततो विधायका यजमानसमर्पितां दक्षिणां स्वीकृत्य विविध
प्रायश्चित्तपापानुवादकुशलमेकं विपश्चितं अनुवादकं दक्षिणादान-
पूर्वकं अस्मिन् प्रायश्चित्ते भवताऽनुवादकेन भवितव्यमिति यज-
मानेन वरयित्वाऽनुवादकमेवं ब्रूयुः—

विधायकवाक्यम्,—

अहो विद्वन् विदुषामग्रेसर प्रायश्चित्तापनोदस्य बहुविधस्य
पापस्याप्यनुवादकुशलं हे अनुवादक काश्यपगोत्रेण नक्षत्रराशिजेन
देवदत्तनामधेयेन यजमानेन परिषत्सन्निधौ विज्ञापितानां प्रकाश-
कृतमहापातकानां व्यतिरिक्तानां च तत्संसर्गाद्यतिपातकानां
रहस्यकृतमहापातकादिप्रकीर्णकान्तानां नवविधानामज्ञानतः
कृतानां ज्ञानतः सकृत्कृतानां अत्यन्तनिरन्तरचिरकालाभ्यासवशात्
षड्गुणितं षड्भुजं प्रायश्चित्तमशीत्यधिकसहस्रसंख्याकप्राजापत्य-
कृच्छ्रात्मकसर्वप्रायश्चित्तं सर्वेषां पापानां अपनोदकं भवतीति
अग्रेष्वविद्वत्समया निर्णीतं अस्यां निर्णीतं सर्वप्रायश्चित्तमनुवाद-
मुखेन यजमानाय उपदिशन्तु इति परिषद् अस्मान् आज्ञापयते ।
वयमपि काश्यपगोत्रेण नक्षत्रे राशी जातेन देवदत्तनामधेयेन

यजमानेन परिषत्सन्निधौ विज्ञापितानां प्रकाशकृतमहापातक-
 व्यतिरिक्तानां तत्संसर्गातिपातकानां रहस्यकृतब्रह्महत्यादिपात-
 कानां तद्रूपोपदिष्टव्रतातिदिष्टातिपातकानां सङ्कलीकरणानां
 मलिनोकरणानां प्रकीर्णकादिनवविधानां अज्ञानतः सकृत्कृतानां
 एकगुणं ज्ञानतः सकृत्कृतानां द्विगुणं ज्ञानतोऽभ्यस्तानां
 त्रिगुणितं अत्यन्ताभ्यस्तानां चतुर्गुणं निरन्तराभ्यस्तानां पञ्चगुणं
 विरकालाभ्यस्तानां षड्गुणं अशीत्यधिकसहस्रसंख्याकप्राजा-
 पत्यकृष्णात्मकं षड्गुणितं षड्भ्यं सर्वप्रायश्चित्तं सर्वेषां पातकानां
 अपनोदकं भवतीति विज्ञाय काश्यपगोत्राय नक्षत्रे राशी जाताय
 देवदत्तनामधेयाय अस्मै यजमानाय भवन्मुखेन विज्ञापयामः ।
 तदेतदस्मद्विहितं सर्वप्रायश्चित्तं पापानुवादपुरःसरमुपदिश
 अस्मै यजमानाय इति त्वां नियोजयामः त्वमपि उच्चैर्मुखवाहुः
 सुविस्मृतं गोवर्णिभाषया यजमानाय त्रिवारं अनुवद । अनु-
 वादकोऽपि यजमानसमर्पितदक्षिणां स्वीकृत्य हिराचम्य प्राणा-
 नायम्य उत्थाय यजमानाभिमुखं स्पष्टमूर्धवाहुर्देवभाषया परि-
 षत्सन्निधौ विधायकविहितं सर्वप्रायश्चित्तोपदेशपूर्वकमुच्चैस्त्रिवार-
 मनुवदेत् । ब्राह्मणानां ब्राह्मणस्त्रीणां प्रायश्चित्ते तु यजमानस्य
 पुरस्तात् कञ्चन ब्राह्मणं स्थापयित्वा तं प्रत्यनुवदेत् ।

अथानुवादकवचनवचनाप्रकारः ।

भो यजमान काश्यपगोत्र नक्षत्रे राशौ जात देवदत्तनामधेय
अग्निषा विदुषी परिषत् त्वया विज्ञापितानां प्रकाशकृतमहा-
पातकव्यतिरिक्तानां तत्संसर्गाद्यतिपातकानां रहस्यकृतमहा-
पातकानां अतिपातकानां उपपातकानां सङ्कलीकरणानां
मलिनीकरणानां अपात्रीकरणानां जातिभ्रंशकरणानां प्रकीर्ण-
कानां बहूनां नवविधानां अपनोदकानि प्रायश्चित्तानि प्रति-
निमित्तं कर्तुं अक्षमस्य तव सर्वपापापनोदकमेकविधं प्राय-
श्चित्तं षड्गुणितषड्विधाप्राजापतकच्छात्मकं धर्मशास्त्रपर्यालोच-
नया निश्चित्य यजमानाय पापानुवादपुरःसरं द्विवारं उपदिश-
इति विधायकमुखेन मामादिष्टवती ग्रहमपि तदेतत् परि-
षद्भिर्णीतविधायकविहितं सर्वप्रायश्चित्तं तवोपदिशामि सावधानः
समाकर्ण्य ।

भो यजमान काश्यपगोत्र नक्षत्रे राशौ जात देवदत्तनामधेय
तव जन्मप्रभृत्येतत्क्षणपर्यन्तं मध्यवर्तिनि काले बाह्यकौमार-
यौवनवार्धकेषु जायतस्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु मनोवाक्कायकर्माभिः
काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्यैस्त्वकचक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणवाक्-
पाणिपादपायूपस्थैः ज्ञानतोऽज्ञानतश्च सम्भावितानां प्रकाशकृत-
महापातकव्यतिरिक्तानां तत्संसर्गतद्रुपातिदिष्टरूपातिपातकानां
रहस्यकृतब्रह्महत्यादिमहापातकानां महापातकरूपातिदेशिक-
महाप्रतातिदेशिकातिपातकसमरूपपातकानां उपपातकानां

मलिनीकरणानां अपात्रीकरणानां जातिभ्रंशकराणां प्रकीर्ण-
कानामज्ञानतः सकृत्कृतानां अज्ञानतः ज्ञानतयाभ्यस्ताना-
मत्यन्ताभ्यस्तानां निरन्तराभ्यस्तानां चिरकालाभ्यस्तानां बहूनां
बहुविधानां सर्वेषां पापानां साशीतिसहस्रसंख्याकप्राजापत्य-
कृष्णात्मकषड्गुणितषड्विधं प्रायश्चित्तमपनोदकं भवति तदे-
तदशेषपरिवर्त्तिणीं साङ्गोपाङ्गं त्वयाऽनुष्ठेयम् । त्वं साक्षात्
चर्यायां असमर्थयेत् विहिततत्संख्याकधेनुदानं तन्मूलदानायुत-
गायत्रीजप प्राणायामशतद्वयं तिलहोमसहस्रसंहितामात्रवेदपारा-
यणद्वादशब्राह्मणभोजनविधिवदनुष्ठितसमुद्रगन्दीक्षानादिप्राजाप-
त्यकृष्णप्रत्यान्नायरूपेणाचर शुचः पूतो भविष्यसि ।

काश्यपगोत्रेण नक्षत्रे राशी जातेन देवदत्तनामधेयेन त्वया
परिवर्त्तिणीं साङ्गोपाङ्गे सर्वप्रायश्चित्ते शक्यप्रत्यान्नायरूपेण
सम्यगनुष्ठिते सति त्वया परिवर्त्तविधौ विज्ञापितेभ्यः
प्रारम्भत्वत्कृतपातकव्यतिरिक्तेभ्यः तत्संसर्गतद्रुपातिदिष्टव्रतादिष्टा-
दिपातकेभ्यः तत्समरूपपातकेभ्यः रहस्यकृतब्रह्महत्यासुरापान-
सुवर्णस्तेयगुरुतल्पगमनाख्य महापातकेभ्यः तत्संसर्गित्वानुष्ठापक-
त्वप्रयोजकत्वमिद्रीभावोपदेष्टृत्वानुमन्तृत्वप्रोक्षाहकत्वादि महा-
पातकरूपातिदेशकातिपातकेभ्यः सोमयागस्वच्छत्रियवैश्वदेवा-
विज्ञातगर्त-ऋतुमत्यति-गोत्रादिदीक्षितस्त्रीवधादि महापातक-
व्रतातिदेशिकपातकेभ्यः गुर्वधिषेपवेदनिन्दासुहृद्वधाधीतनाश-
नादि ब्रह्महत्यासमपातकेभ्यः सत्कर्षानृतभाषणाऽभक्ष्यभक्ष्यं दुष्-
वतीमुखास्तादादि सुरापानसमपातकेभ्योऽप्यत्र स्त्रीधेनुनिषेप-

ब्राह्मणभूमिहिरण्यादिसवर्णस्तेयसमपातकेभ्यः सखिभार्याकुमारौ
 प्रातिस्नात्यजस्त्रीसुषापितृव्यपत्नीमातुलपत्नीनृपपत्नीपितृव्यसूमात-
 र्वसूमातसपत्नीभगिनीश्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायाचार्यमितपत्नीदुहितृ-
 रजस्वलाशरणागताप्रव्रजितानिचिसस्त्रीगमनादिगुरुतत्पसमपात-
 केभ्यः गो-वधव्रात्यत्वसामान्यद्रव्यस्तेयऋणानपाकरणानाहिताग्नि-
 त्वापण्यविक्रयपरिदेवनभृतकाध्ययनभृतकाध्यापनपारदार्यपारि-
 वित्त्यवार्धुष्यलवणविक्रयस्त्रीशूद्रविट्-क्षत्रियवधनिन्दितार्थोपजीवन-
 नास्तिक्यव्रतत्यागसुतविक्रयधान्यकुप्यपशुस्तेयायाज्ययाजन पितृ-
 मातृसुतत्यागतटारामादिविक्रयकन्यादूषणपरिविन्दककन्याप्रदान-
 कौटिल्यव्रतलोपनान्यार्थक्रियारभमद्यस्त्रीनिषेवणस्वाध्यायाग्नि-
 परित्यागवान्धवत्यागिन्धनार्धद्रुमच्छेदनस्त्रीहिंसोषधजीवनहिंसाय-
 न्नविधानव्यसनात्मविक्रयशूद्रप्रेष्यत्वहीनसख्यहीनयोनिनिषेवणाना-
 श्रमवासपराश्रपरिपुष्टत्वासच्छास्त्राधिगमनाकराधिकारित्वभार्या-
 विक्रयाद्युपपातकेभ्यः श्वरोद्भृगुभाजाविकाश्रमीनाहिमहिषवधा-
 दिसङ्कलीकरणेभ्यः क्षमिकौटवयोवधमद्यानुगतद्रव्यभोजनफलेक्षु-
 क्षसुप्तस्तेयादिमलिनीकरणेभ्यः निन्दितधनादानवाणिज्यकुसीद-
 जीवनासथभाषणशूद्रसेवाद्यपात्रीकरणेभ्यः ब्राह्मणपीडाकरणम-
 द्याघ्राणजैह्वपुंमैथुनादिजातिभ्रशकरेभ्यः विहितकर्मत्यागनिषि-
 द्धाचरनेन्द्रियानिग्रहपरमभेदनसूचकत्वशौचसन्ध्यावन्दनजपहोम-
 पञ्चमहायज्ञराहित्यकालाभोजनाकालभोजनदिवाहिवारभोजनस-
 ख्यच्छेदनतदगुण्यलताच्छेदन क्षौण्य स्त्रीवश्यत्व पतितस्त्रीवत्या-
 परिविन्दकपरिवित्तिशूद्रसेवकावार्धुषिकनिजकर्महीनाभोजनय-

त्वन्नयतिप्रेरितान्नयतिपात्रस्थान्नयतिपक्वान्नयतिस्पृष्टान्नयतिदापिता
 न्नभोजनशूद्रस्पृष्टशूद्रवीक्षितशूद्रानुमतशूद्राधिकतशूद्रयाचितान्नभो-
 जनग्रहणकालपक्वान्नभोजनपर्यंकालरात्रिभोजनैकादश्यहोरात्र--
 भोजनानिवेदितान्नभोजनहस्तदत्तान्नभोजनप्रेतपिंशाचोद्देशभोजन-
 वटाश्वत्यादिनिषिद्धपत्रभोजनबलिदत्तान्नभोजननीराजितान्नभोज-
 नग्रामयाजकगन्धकत्रुषलीपतिमाहिषिकशिवदिजशाक्तपाषण्डपाशु-
 पतचिह्निताङ्गचिकित्सकसौचिकन्यौतिषिकान्नभोजनभिन्नकांस-
 पात्रभोजनतान्त्रालावृदारुपात्रभोजनरजस्वलाचाण्डालादिवाक्यश्र-
 वणदग्धान्नभोजनपर्युषितपूतिगन्धभुक्तोच्छिष्टान्नभोजनगणान्नदी-
 क्षितान्नशूद्रपुराहितान्नपर्यायान्नभोजनशूद्रपात्रस्थान्नभोजनमहा-
 पुरुषार्थितान्नभोजनशूद्रभुक्तशेषान्नभोजनग्रामान्धजदत्तशेषान्नभो-
 जनभिन्नान्नभोजनदम्पतिभुक्तान्नशेषभोजनवीहमखन्नाङ्गणान्नभोज-
 नकारागृहवासभोजनखरोट्टाजाविकमहिषीक्षीरादिपानविवस्त्र-
 विंगतगर्भनिर्दृशगोपयःपानस्तन्यपानपिण्याककृतरससंयावपायसा-
 पूषमांसपुरोडाशादिद्वयभक्षणवामहस्तैकहस्तवर्षधारापरदत्तधा-
 रारूपजलपानरेतोविष्मूत्रकूटास्थिमिश्रितजलपानतादृङ्मिश्रि-
 तान्नभोजनवार्त्ताककृतककालिङ्गगृहजनरक्तमूलकवर्तुलालावुश्चेत-
 वृन्ताकादिनिषिद्धद्रव्यभक्षणनिषिद्धशिवनिष्ठाव्यभक्षणोपपातकि-
 पक्वतण्डुलान्नभोजनयोनिवीक्षणयोन्यास्वादनदिवास्वापदिवासङ्गम-
 दासीवेश्याकुलटावितन्तुपरावरुहप्रसवोन्मुखस्त्रीगमनसाधारणीभू-
 तपरस्त्रीगमनतिथ्यग्योनिगमनमुखमैथुनरथ्याराजमार्गच्छायावृ-
 चदेवालयगृहाङ्गणगोष्ठवृन्दावनजसाग्रयादिरेतोविष्मूत्रकरणजल-

मध्यनिष्ठैव न दूषणपितृमात्राचार्यादिशुश्रूषाराहित्य दर्शमहालय-
संक्रान्तिव्यतीपाताष्टकालभ्योगश्राद्धविकारण यज्ञादिपुण्यकाल-
ज्ञानदानराहित्य सन्ध्यात्रयवस्त्रपरिवर्तनीपासनादिराहित्य सन्ध्या-
कालसंलापताम्बूलचर्चभोजनमैद्युननिद्रादिपारवश्य पुण्यकालो-
ष्णोदकस्नान नमस्नान पैतृकादिनिषिद्धदिनाभ्यङ्ग स्नानसन्निहित-
तीर्थोत्सङ्गन तीर्थस्नानकच्छराहित्य कौपीनधारण द्विकच्छत्व पुच्छ-
कच्छतिर्यक्कटिसूत्रकच्छादिधारण स्वयामदेवोक्तवाददर्शनतदुक्त-
ववर्जनपरग्रामकुलाचारोत्सङ्गन गुर्व्याचार्यविप्रश्रोत्रियाहिताम्ब-
नृपच्छाद्योत्सङ्गन विप्रत्वह्वारहुह्वारतिरस्कारवादपराजयप्रापचा-
सहायारण्यमार्गगमन ब्राह्मणेतरदण्डनभर्त्सनताडणशोषितस्त्रावण
मलिनमेध्याविलकषायविदग्धादिवस्त्रधारण हरिहरगुर्व्याचार्यादि-
निन्दाश्रवण ब्राह्मणदूषणसोभकरण स्ववृत्तिपरित्याग चतुर्यादि-
वृत्तिद्वयार्जनगोतिरोधान स्वयंप्रवृत्तकर्मण कृषिजीवन क्रीड-
जीवन पीतावशिष्टोदकपान चाण्डालकारितकृषिधान्यशालादुग्ध-
पुष्पफलोपभोग चाण्डालकारितवापीकूपतटाकोदकपानान्यकारित-
प्रपाजलपान करमयिततल्लपान दीपोष्णिष्टाभ्यङ्गवशिष्टराचितैल-
जलपान साभिलाषपरदारनिरीक्षण नमस्त्रीनिरीक्षण मिद्युनीभूत-
स्त्रीनिरीक्षण गुर्व्याचार्यनृपादिमैद्युनदर्शनशब्दश्रवण पैद्युनविज्ञाच-
रण हीनवर्णाभिवादन राजासनाक्रमण राजत्वह्वारहुह्वाररन्ध्रावेषण
दूषण मर्त्योद्घाटनासाधूपदेशान्धायप्रवर्त्तनकरणचार्याकपावच्छादि-
पूजितदेवताभिवादन परोपतापकरण परोपकारनाशन दण्डगुल्म-
लतादिनाशन गोमांसगन्धान्नाद्य चाण्डालस्पर्शनदर्शनसम्भावण

पाकमिदपंक्तिभेदकरणं तुरष्कादिक्लेष्मालयनिवासं क्लेच्छद्रव्योप-
भोगं याचमानदीनान्धकपणोपेक्षणं सृष्टिमात्रतिलसहितैरकादि-
नानाप्रकारदुष्प्रतिग्रहं नियमरहितवेदशास्त्राध्ययनाध्यापनं व्यव-
हारपक्षपातं साधारणब्राह्मणसीमाकूल्यातटाककूपारामाद्यपहरणं
पशुपक्षिवन्धनं शीतवातातपवर्षचौरव्याध्याध्यापकृतगवादिदुःखानि-
वारणार्हासनशयनप्रदानं विषमभाषणं वाक्पाशकाकालविहिता-
चरचमित्रस्त्रामिसुहृदाचार्यैष्टभार्यादेवतावन्दनं परमात्मस्मरण-
राहित्यादिप्रकीर्णकेभ्यः अज्ञानतः सक्तत्कृतेभ्यः ज्ञानतः सक्तत्-
कृतेभ्यः ज्ञानतोऽज्ञानतश्चाभ्यस्तभ्यः निरन्तराभ्यस्तभ्यः चिरकाला-
भ्यस्तभ्यः नवविधेभ्यः बहुभ्यः पापेभ्यः काश्यपगोत्रं नक्षत्रे
राशौ जातं देवदत्तनामधेयस्त्वे मुक्तं पूतोभूयादिति त्रिवारमनु-
वदेत् । तत् श्रुत्वा परिषदपि सर्वेभ्यः पापेभ्यो मुक्तो भूयादिति
त्रिवारमुच्येः ब्रूयात् । ततोयजमानः मंडलान् प्रसादं इत्युक्त्वा
प्राधानायम्य सङ्कल्प्य परिषदुपदिष्टसर्वप्रायश्चित्तं साङ्गोपाङ्गं
कर्तुंकामः शरीरशुद्धयर्थं प्रायश्चित्ताङ्गभूतं वपनं करिष्ये इति
सङ्कल्प्य विज्ञाप्याऽऽज्ञां लब्ध्वा

“यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।

केशानान्त्रित्वं तिष्ठन्ति तस्मात् केशान् वपाम्यहम् ॥”

इति मन्त्रेण जहोदवचनं कचानुक्तरौत्या वापयित्वा स्नानं कुर्यात् ।

ततःपरं—

“आयुर्व्यसं यशोवर्धः प्रजाः पशुवसूनि च ।

ब्रह्म प्रजाश्च मेधाश्च त्वं नो देहि वनस्पते ॥”

इति मन्त्रेण क्षीरकण्टकवृक्षस्य दन्तकाष्ठं गृहीत्वा दन्तधावनं
कृत्वा द्वादशवारगण्डूषेण मुखशुद्धिं विधाय पाणिपादं प्रक्षाल्य
पुनराचम्य व्रतग्रहणयोग्यतासिद्धयर्थं दशविधस्नानान्याचरिष्य इति
सङ्कल्प्य शक्तश्चेत् स्वयमेव स्नानादिं कुर्यात्, अशक्ता व्याधिताः
सुवासिन्यो मूर्धाभिषिक्ताः शूद्राश्च ब्राह्मणेनैव कारयेयुः ।

तत्र द्रव्याणि मन्त्राश्च क्रमेण लिख्यन्ते ।

अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति
भस्म व्योमेति भस्म सर्व्वं हवा इदमेतद्भस्म भवति भस्मैवेतत्
प्रयुञ्जीतेति तस्मादबुध्यति इति अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः भस्मना
ज्ञानं कुर्यात् ।

गन्धहारिति मन्त्रेण जामयेन ? द्वितीयकम् ।

स्वोना पृथिवीति मन्त्रेण मृत्तिकया तृतीयकम् ॥

आपोहिष्टेति मन्त्रेण उदकेन चतुर्थकम् ।

गायत्र्या गोमूत्रेण पञ्चमं, गन्धहारिति मन्त्रेण गोमयेन षष्ठम् ।

आप्यायस्वेति क्षीरेण सप्तमं, दधिक्राव्ण इति दध्ना अष्टमं,
शुक्रमसीत्याज्येन नवमं, देवस्य त्वेति कुशोदकेन दशमं, ततो
जलमवगाह्य सम्यक् स्नात्वा शुद्धवस्त्रे परिधाय पवित्रपाणि
र्हिराचम्य प्राप्नुतः प्राणायामतथं कृत्वा व्रतग्रहणार्थं महा-
संकल्पं कुर्यात् ।

क्षीरसु । अस्य श्रीमहाभगवतः सच्चिदानन्दरूपस्य श्रीम-
दादिनारायणस्याऽचिन्त्यापरिमितशक्त्या विद्यमानानां महा-
जलोद्यममध्ये परिश्रममाचानामनेककोटिब्रह्माण्डानाम् एकतमे-

ऽस्मिन् चव्यक्तमहदहङ्कारप्रयिव्यतेजोवाग्वाकाशाद्यावरणैरावृते
महति मन्त्राण्यकटाहान्तरसकलजगदाधारशक्तिकूर्मवराहान्तो-
रावतः पुण्डरीक वामनः कुमुदासन पुण्यदन्त सार्वभौमसुप्रतीकाष्ट-
दिग्गजोपरिप्रतिष्ठितस्वातलवितलतलातलरसातलमहातलपाता-
लाख्यसप्तलोकोपरिभागे भूर्लोकभुवर्लोकस्वर्लोकजनोलोकतपो-
लोकसत्यलोकाख्यलोकषट्कस्याऽधोभागे महाकालायमानफणि-
राजशेषसहस्रफणमण्डलविधृते दिग्दन्तिशुक्लादङ्गादन्तर्वहिरन्ध-
तमसावृतेनान्तःसूर्यप्रकाशितेन लोकालोकाचलेन बलयिते लव
येक्षुसुरासर्पिर्दधिचीरस्वादूदकाख्यसप्तसागरावरणपरिवेष्टिते जम्बू-
प्रक्षकुशकौशशाख्यलिङ्गाकपुष्कराख्यसप्तद्वीपविराजिते स्वर्णप्रख-
चन्द्रकक्षेतावर्त्तरमणिसिंहलमहारमणपारसीकपाञ्चजन्वाद्युपद्वीप-
सहिते एवंविधसरोरुहाकारपञ्चाग्रकोटियोजनविस्तीर्णभूमण्डले
हिमाचलहेमकटनीलक्षेतमृङ्गिगन्धमादनपारिजाताद्यष्टसीमाचलै-
र्विभक्ते तस्यध्यवर्त्तिभारतकिम्बुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरन्मय-
कुरुभवाश्चकेतुमालाख्यनववर्षशोभिते जम्बूद्वीपे नानावर्णकेसरा-
चलशिखररत्नवौजाश्रितभृसरोरुहकर्षिकायमानस्य मेरोर्दक्षिण
दिग्भागे दक्षिणोदधिहिमाचलयोर्मध्यप्रदेशे नवसहस्रयोजन
विभक्तेन्द्रद्वीपकक्षेततान्त्रपर्णीगभस्तिनागसीम्यगान्धर्वाक्षभारता-
ख्यनवखण्डान्तर्गतेऽस्मिन् भारतवर्षे दक्षिणोदधिप्रसृतिसहस्र
योजनायामवति भरतखण्डे सम्भवति कुबजेचादिसप्तभूमध्य
रेखायाः प्रमुकदिग्भागे त्रयोध्यामथुरामायाकाशीकाञ्चरान्तिका-
हारवत्यादिमुक्तिवेत्तवत्यामक्षां कर्णभूमौ भागीरथीविन्ध्याचल-

गोदावरीणां दक्षिणदिग्भागे कावेरीमलयाचलरामसेतूनाम् उत्तर-
दिग्भागे श्रीशैलहेमकूटकिष्किभ्यागरुद्राचलवेङ्कटाचलारुणगिरि-
हस्तिगिरिप्रभृतिपुण्यशैलवति दण्डकारण्ये नानापुण्यतीर्थवत्यस्मिन्
देशविशेषे स्वर्गदेवालये तीर्थनदीतीरे खेष्टदेवतासन्निधौ
अनेककोटिब्रह्माण्डघटनायासव्योमविचरस्य विराड् रूपिणो भग-
वतो महापुरुषस्य शेषपर्यङ्कशायिनः श्रीमहाविष्णोराज्ञया प्रवर्त्त-
मानस्य तन्नाभिस्थानीयसरोरुद्रादुत्पन्नस्य सकलवेदनधिः सकल-
जगत्स्रष्टुः परार्द्धयजीविनो ब्रह्मणः प्रथमपरार्द्धे खेतवाराहकल्पे
प्रथमवर्षे प्रथममासे प्रथमपक्षे प्रथमदिवसे अहनि उदयादित्रयो-
दशघटिकास्तृतीतासु स्वायम्भुवस्वारोचिषोत्तमतामसरेवतचाक्षुषा-
ख्येषु षट्सु मनुषु व्यतीतेषु उपरितनघटिकायां सप्तमे वैवस्वतमन्व-
न्तरे सप्तविंशतिमहायुगेषु गतेषु अष्टाविंशतितमे महायुगे पुरुहुत-
नामिन्द्रसमये कृतचेताहापरेषु गतेषु वर्त्तमाने कलियुगे प्रथमपादे
बौद्धावतारे शालिवाहनशके सौरचान्द्रमानप्रभवादिषष्टिसंवत्सरा-
न्तर्गतप्रथमविंशत्यां वर्त्तमाने व्यावहारिके अमुकसंवत्सरे अमुकायने
अमुकश्रद्धौ अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकवारे
अमुकनक्षत्रे अमुकयोगे अमुककरणे एवं गुणविशिष्टपुण्यकाले
काश्यपगोक्षस्यामुकनक्षत्रे अमुकराशौ जातस्य देवदत्तनामधेयस्य
मम जन्माभ्यासाजन्मप्रभृत्येतत्क्षयपर्यन्तं मध्यवर्त्तिनि काले
सम्भावितानां प्रकाशकृतमहापातकानां रहस्यकृतमहापातका-
दीनां प्रकीर्णकान्तानां सर्वेषां पापानामपनोदकं साशीतिसहस्र-
संख्यकप्राजापात्यकृच्छ्रात्मकं षड्गुणितप्रहस्रसर्वप्रायश्चित्तं परि-

षट्पदिष्टं पूर्वोत्तराङ्गकलापसहितं विहितशक्यप्रत्याम्नायरूपेणा-
हमाचरिष्य इति संकल्प्य ततो नान्दीश्रावणवैष्णवश्रावणे कुर्यात् ।

तत्र प्रयोगः —

एवं गुणविशेषविविशिष्टपुण्यतिथौ अस्मिन् प्रायश्चित्तकर्म्मणि
नान्दीदेवतासन्निधानार्थं पितृप्रीत्यर्थं श्रीमहाविष्णुप्रीत्यर्थं च
नान्दीश्रावणवैष्णवश्रावणं करिष्य इति नान्दीप्रपितामहीपितामही-
मातरः काश्यपगोत्राः नान्दीमुखाः उभाभ्यां नान्दीप्रपितामह
पितामहपितरः काश्यपगोत्राः नान्दीमुखाः उभाभ्यां नान्दी-
सपत्नीकमातामहमाह पितामहमाहप्रपितामहाः गोत्रशर्मणः
नान्दीमुखाः उभाभ्यां सत्त्ववसुसंज्ञका विश्वेदेवाः नान्दीमुखाः
एता देवताः हिरण्येन तोषयिष्ये—

हिरण्यगर्भभग्नं ह्येवमवीजं विभावसो ।

अनन्तपुण्यदलदं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

एतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो गोत्रेभ्यो नामधेयेभ्यो नान्दीदेवताप्रीतिं
कामयमानः आग्नेयीं हिरण्यं दक्षिणां तेभ्यः सम्प्रददे न मम
इति यज्ञेश्वरं विष्णुं हिरण्येन तोषयिष्य इति संकल्प्य हिरण्य-
गर्भमिति ऋक्षे ब्राह्मणाय श्रीमहाविष्णुप्रीतिं कामयमानः
आग्नेयीं दक्षिणां तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति च चिकीर्षितसर्व-
प्रायश्चित्तसादृश्यार्थं प्राच्याङ्गोदानं करिष्य इति च संकल्प्य

यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याऽचप्रणाग्निनी ।

विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गवा ॥

अस्मै ब्राह्मणायेत्यादि इमां गां सवत्सां श्रीमहाविष्णुप्रीतिं

कामयमानशुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति । ततः चिकीर्षितसर्व-
प्रायश्चित्तसाङ्गुष्ठार्धं शालाम्निहोमं करिष्ये इति संकल्प्य स्थण्डि-
लोक्नेखनादि अग्निप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वा अस्मिन्नग्निहोमनाम्नि
अग्निं जातवेदसम् इध्मेन प्रजापतिश्चाधारदेवते आग्नेनाग्निहोमौ
चक्षुषी आग्नेन अग्निर्वायुः सूर्यः प्रजापतिश्च प्रधानदेवता आग्नेन
आग्न्यशेषेण स्विष्टकृतमित्यादि यज्य इति संकल्प्य चतसृभिर्व्याहृ-
तिभिः आग्न्यहोमं कृत्वा प्रायश्चित्तादिशेषं समापयेत् ।

ततः मया आचरितसर्वप्रायश्चित्तपूर्व्याङ्गभूत पञ्चगव्य-
प्राशनं करिष्यमाणस्तदङ्गहोमं करिष्ये इति संकल्प्य स्थण्डिलो-
क्नेखनाद्यग्निप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वा अस्मिन्नग्निहोमनाम्नि जातवेदसं
इध्मेन प्रजापतिं चाधारदेवते आग्नेनाग्निहोमौ चक्षुषी आग्ने-
नाग्निं सोमं विष्णुं रुद्रं परात्मानं सवितारं वायुं सूर्यं प्रजापतिं
प्रधानदेवताः पञ्चगव्यद्रव्येण शेषेण स्विष्टकृतमित्यादियज्ये इत्यन्तं
संकल्प्य अन्वाधेयपरिसमूहपरिस्तरणपात्रासादनाग्न्यसंस्कारान्तं
कृत्वा पञ्चसु पात्रेषु गव्यपञ्चकमादाय पात्रान्तरे कुशोदकञ्च
स्थापयित्वाऽग्न्यस्मिन् पात्रं वक्ष्यमाणभागसंख्यया तत्तन्मन्त्रैर्योज-
येत् । गायत्र्या एकभागं गोमूत्रं, गन्धहारेति अङ्गुष्ठायपरिमाणं
गोमयं, आप्यायस्वेति सप्तभागं क्षीरं, दधिक्षाव्ण इति भाग-
त्रयं दधि, शुक्रमसीत्येकभागमाग्न्यं, देवस्यत्वेत्येकभागं सर्वं
प्रणवेनालोप्याग्निमलङ्कृत्येषमाधाय आग्नेन चक्षुषी हुत्वा
वक्ष्यमाणमन्त्रैः पञ्चगव्यहोमं कुर्यात् ।

अग्निदूतं मेधातिथिरग्निर्गायत्री आप्यायस्व गीतमः सोमो

गायत्री सोमायेदं, इरावतीवशिष्टोविष्णुस्त्रिष्टुप् विष्णवेइदं, इदं
विष्णुर्मेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री विष्णवे इदं, मा नोमहान्तमिति
मा नस्तोक इतिद्वयं कुक्षोरुद्रो जगती रुद्रायेदं, प्रणवस्यान्तर्यामी
परमात्मा गायत्री परमात्मन इदं, तत्सवितुर्विष्णामित्रः सविता
गायत्री, सवित इदं, व्याहृतोनां विष्णामित्रगौतमभारद्वाजऋषयः
अग्निर्वायुः सूर्यः प्रजापतिर्देवताः गायत्रीच्छन्दः, अम्नये इदं
गायत्रे इदं सूर्याय इदं प्रजापतये इदम् ।

अथ खिष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् ।

ततो हुतशेषं कुशपवित्रेण प्रणवेनाऽऽमन्त्र्य प्रणवेनाऽभिमन्त्र्य
प्रणवेनोद्धृत्य मध्यमेनाऽन्तिमेनवा पलाशपर्णेन ब्रह्मतीर्थेन वा

यत् त्वगस्थितं पापं देहे तिष्ठति मामके ।

प्राशनं पञ्चगव्यस्य दहत्वग्निरिवेन्धनम् ॥

इति मन्त्रं पठित्वा प्रणवेन पिवेत् ।

अत्रियादयः खिष्टोरोगिणश्च भ्रातृभिर्यजमानैश्च होमं कारयित्वा
प्राशनं कुर्यात्, स्त्रीशूद्राणां अमन्त्रकमेव च ।

ततो यजमानः परमात्मस्मरणदिना आसार्यं स्त्रित्वा सायं
सन्ध्यादिकर्म निर्वर्त्य प्राच्यामन्त्रयं कृत्वा काश्यपमोक्षेण देवदत्त-
नामधेयेन मया परिवक्षन्निधौ विज्ञापितानां सर्वेषां पापानां
सद्यः सङ्ग्राह्यं परिवक्षन्तीतसर्वपापापनोदकं षड्गुणितषड्गुणं
प्रायश्चित्तं प्राजापत्यकृच्छ्रशक्यप्रत्यान्नायकूपेण चरिष्ये इति सङ्कल्प्य

धेनुमूल्यादिकृष्टद्रव्यं कुशकुसुमाक्षतसहितं गृहीत्वा यज्ञसाधन-
भूता या इतिमन्त्रेण हिरण्यगर्भ इति मन्त्रेण च श्रीमहाविष्णु
श्रियुतामिति मन्त्रेण चैतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नानागोत्रेभ्य इमां परि-
षन्निर्णीतषड्गुणितषड्भ्दाशीत्युत्तरसहस्रमंख्याकप्राजापत्यकृष्ट-
प्रत्यान्नायधेनुदानादिप्रत्यान्नायभूतामानेयहिरण्यदक्षिणां श्रीमहा-
विष्णुप्रीतिद्वारा मम समस्तपापक्षयं कामयमानोऽहं सम्प्रददे
न मम इति भूमौ सजलं दद्यात् ।

ततस्तस्यां रात्रौ वेदपारायणपुराणश्रवणादिना जागरणं
कृत्वा प्रातःस्नानादि कर्म निर्वर्त्य मया आचरितपरिषन्निर्णीतप्राय-
श्चित्तोत्तराङ्गभूतं शालाम्निहोमं उदीच्याङ्गगोदानं च करिष्य
इति सङ्कल्प्य पूर्वोक्तरीत्या व्याहृतिभिराज्येन हुत्वा प्रायश्चित्तादि-
होमशेषं समाप्य “यज्ञसाधनभूता या” इति मन्त्रं पठित्वा इमां
गां प्रायश्चित्तोदीच्याङ्गभूतां श्रीमहाविष्णुप्रीतिद्वारा सर्वप्रायश्चित्त-
साङ्गुण्यं कामयमानस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न मम इति दद्यात् ।
प्राच्योदीच्याङ्गगोदाने धेनोरभावे तन्मूल्यं दक्षिणां च दद्यात् ।

ततः परं मया आचरितसर्वप्रायश्चित्तसाङ्गुण्यार्थं न्यूनाति-
रिक्तदोषपरिहारार्थं च दश दानानि करिष्य इति सङ्कल्प्य तत्र
द्रव्याणि दक्षिणया सह दशब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ।

दशदानानि—

गो भूतिलहिरण्याज्यवासीधान्यगुडानि च ।

रौप्यं लवणमित्येवं दशदानं प्रकीर्तितम् ॥

गोदानमन्त्रस्तु प्रागुक्त एव । भूमिदानमन्त्रः—

सर्वशस्याश्रया भूमिर्वराहेण समुद्धृता ।

अनन्तपुष्पफलदा ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

तिलदानमन्त्रः—

तिलाः पापहरा नित्यं विष्णोर्देहसमुद्भवाः ।

तिलदानादसत्त्वं मे पापं नाशय केशव ॥

स्वर्णदानमन्त्रः—

स्वर्णं पवित्रममलं स्वर्णं पापप्रणाशनम् ।

स्वर्णं हि शङ्करोयस्माद् अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

आण्यदानस्य—

कामधेनुसमुद्भूतं सर्वक्रतुषु संस्थितम् ।

देवानामाण्यमाहारस्ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

वस्त्रस्य—

शीतवातोष्णसन्नायं लज्जानिर्हरणं परम् ।

देहालङ्करणं वस्त्रं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

धान्यस्य—

धन्यं करोषि दातारं इह लोके परच च ।

तस्मात् समुत्थसे धान्यं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

गुडस्य—

यस्माद् रसानां प्रवरं चक्षुदण्डसमुद्भवम् ।

तस्मान्मम परां लक्ष्मीं प्रयच्छ गुड सर्वदा ॥

रौप्यस्य—

रुद्रनेत्रसमुद्भूतं रजतं पितृवत्तमम् ।

तस्मादस्य प्रदानेन प्रीणातु मम शङ्करः ॥

लवणदानस्य—

लवणे वै रसाः सर्वे लवणे सर्वदेवताः ।

सर्वपाकाद्यधिष्ठानं लवणं मेऽस्तु सौख्यदम् ॥

इति मन्त्रान् पठित्वा एतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो इमानि द्रव्याणि
श्रीमहाविष्णुप्रीतिं कामयमानोऽहं सम्प्रददे न ममेति दद्यात् ।

अतः परमाचरितसर्वप्रायश्चित्तसाङ्गुष्ठार्थं भूरिदानं करिष्य-
इति सङ्कल्प्य हिरण्यगर्भमिति मन्त्रं पठित्वा इमां भूरिदक्षिणां
श्रीविष्णुप्रीतिं कामयमानः दीनान्वक्तृपणेभ्यः सम्प्रददे न ममेति
दद्यात् ।

अथाऽलक्ष्मीपरिहारार्थं आयुष्याभितृप्त्यर्थं निरौक्षिताज्यदानं
करिष्य इति सङ्कल्प्य रूपं रूपमिति पठेत् ।

याऽलक्ष्मीर्यच्च मेदो मे सर्वाङ्गेषु व्यवस्थितम् ।

तत्सर्वं नाशयाऽऽज्यं त्वं श्रियं पुष्टिञ्च वर्धय ॥ इति पठित्वा
अस्मै ब्राह्मणायेत्यादि इदं कांस्यपात्रपूरितं निरौक्षिताज्यं
सदक्षिणाकं ममाऽलक्ष्मीपरिहारार्थमायुष्याभितृप्त्यर्थञ्च कामय-
मानस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न मम इति मन्त्रेण दद्यात् ।

अनन्तरं मया चीर्णं सर्वप्रायश्चित्तसाङ्गुष्ठार्थं ब्राह्मणान् भोज-
यिष्य इति सङ्कल्प्य सहस्रं पञ्चशतानि गतं पञ्चाशद्वा ब्राह्मणान्

स्वयत्तुसारेण भोजयित्वा आशीर्वादं गृहीत्वा पश्चादिष्टैर्बन्धुभिः
सह स्वयं पारणां कुर्यात् ।

ततः परं “यस्य स्रुत्या च नामोक्त्या” इति “प्रायश्चित्ताभ्युप-
शान्ति”ति च मन्त्रद्वयं यथाशक्ति नामत्रयञ्च जप्त्वा गोत्रादियुक्तेन मया
आचरितपूर्वोत्तराङ्गसहितसर्वप्रायश्चित्तकर्मणि अशेषयज्ञस्वरूपी
भगवान् श्रीमहाविष्णुः प्रीयतामिति वदेदिदं च दिनत्रयप्राय-
श्चित्ताचरणशक्तविषयम् । अशक्तानां बालानां रोगिणां च मलाप-
कर्षणस्नानादि भूमिदानान्तं साङ्गोपाङ्गं प्रायश्चित्तं एकस्मिन्नेव
दिने, उपवासञ्च कारयित्वा परेद्युर्बाह्यभोजनं व्रतपारणं च
कारयेत् ।

अथ सुवासिनीनां प्रायश्चित्ताचरणे सृत्तिकास्नानशालान्नि-
होमपञ्चगव्यहोमाद्याचरणं ब्राह्मणेन कारयेत् । वपननाम्दी-
त्याहवैष्णवत्याहानि न सम्येव । पापनिवेदने प्रकौर्णकेषु परमात्म-
स्मरणराहित्यान्तं मुक्ता स्वार्थपरार्थ-धर्मं क्रियानुकूलक्रियानिरो-
धनक्रियानिन्दनभर्तृक्रियानिन्दनभर्तृवचोत्कृष्ट-शत्रू-शत्रुरदेव-
रादिवचनोत्कृष्ट-सावित्रीव्रतराहित्यसाभिलाषपरपुरुषनिरोक्षण-
सम्भाषणपरिहसनसङ्गयानासनशयनावस्थानाज्ञात-परपुरुषसंसर्ग-
पैतृकव्रतोपवासादिनिषिद्धदिनसङ्क्रमरहोऽवस्थानभर्तृदेवतासूच्या-
दिप्रहादर्शनभर्तृसम्भाषणराहित्यगृहोपकरणादिद्रव्यादर्शनोदक्या-
शूद्रग्रामाम्यजस्यर्शन-चाण्डालनिरीक्षणवाक्ययवणप्रतिकूलवचन-
भर्तृशत्रुशत्रूदेवान्मिरादित्य शिशुताडनक्षुत्पपरीतशिशुस्तन्या-
प्रदान भर्तृशत्रुरादिमैत्रीभेदनपंक्तिभेदव्यञ्जनादिप्रदान-भर्तृवशी-

कारणदोषचिन्तनदेवब्राह्मणगुरुदूषणभर्तृप्रवासकालद्विवारजभोजन-
परगृहयानदेहलीवासपरगृहवासकुचजालवातायनादिविचरणर-
थोपसर्पण-समाजोत्सवदर्शन जननीगृहयानदिवास्नाप-भर्तृश्वशुर-
श्वश्रूदेवरादिसमानासन-शय्याशयस्थानतदभिवादनराहित्यधान्य-
गृहोपकरणादि-विक्रयभर्तृननुज्ञातव्रतोपवासनियमाचरणदेहली-
गृहाद्यलङ्घनराहित्यसदानिष्ठुरभाषणवृथाक्रोधनबोधनोरःशिरो-
मुखताडनक्षुधितदासीदासपशूपेक्षणभक्ताप्रदानताम्बूलाञ्जनहारिदा-
लेपनतिलकमङ्गलसूत्रादिराहित्य-केशप्रसाधनराहित्यसदामलिन-
वस्त्रधारणस्तेष्ठाकामुकत्वभर्तृत्वंकारहुंकारतिरस्कारस्वयं प्रथम-
भोजनशयनप्रबोधनभर्तृचित्तारञ्जनादिप्रकीर्णकानां ज्ञानतोऽज्ञा-
नतयेति समानम् । अनुवादकवचनेऽपि स्वार्थपरार्थविप्रकीर्ण-
कादिभर्तृचित्तारञ्जनान्तप्रकीर्णकाणां इति ज्ञानतोऽज्ञानतो-
वेत्यादि यथायथं अनुवादः कार्यः ।

अथ विधवानां पापनिवेदने पापविशेषः कथ्यते । सुवासिनी-
त्वप्रयुक्तस्वार्थपरत्वभर्तृचित्तारञ्जनान्तं सुज्ञाऽज्ञानभोजनद्विवार-
भोजन-पर्युषिताञ्चभोजनकांश्यपात्रभोजनरात्रिभोजनपुत्राद्युष्णि-
ष्टाञ्चभोजनमदकरद्रव्यभक्षणताम्बूलचर्वणवलीवर्होहणकुसुमभक्त-
चित्तवस्त्रादिधारणतिलकाञ्जनगन्धकस्तूरीकर्पूरघुसृणसुरभिपुष्पादि-
धारणभर्तृस्मरणतर्पणादिराहित्यभर्तृनिन्दाश्रवणस्वशरीरपोषणादि-
प्रकीर्णकानां यथायथं निवेशः दासीकुलटावेष्ट्यामैत्रीकरैणसत्कथा-
श्रवणराहित्यभ्रातृभार्यादिमैत्रीभेदन-स्वाधीनपरमैद्युनशब्दश्रवण-
वीक्षणखट्वाशयनयानारोहणोदकज्ञानतीर्थोचरणराहित्यभर्तृ-

निन्दाश्रवण-स्वशरीरपोषणादि-प्रकीर्णकानां च यथायथं निवेशः
 ज्ञानतोऽज्ञानतश्चेति समानम् । अनुवादकवचने अज्ञानभोज-
 नादिस्वशरीरपोषणादिप्रकीर्णकेभ्य इति ज्ञानतोऽज्ञानतश्चेत्यनु-
 वादः विधवानां प्रायश्चित्ताचरणे शिरोमात्रवपनं, पाणिपाद-
 नखकृन्तनं, मृत्तिकास्नानं, दशविधस्नानानि च सा स्वयमेव
 कुर्यात् । नान्दीश्रावं वैष्णवश्रावम् च अस्थेवं, पञ्चगव्यहोम
 ब्राह्मणेन कारयेत् शेषमन्यत् समानम् । इति हेमाद्रौ सर्व-
 प्रायश्चित्तम् ।

पित्रोस्तु दिवसे दर्शे श्राद्धात् पूर्वं न तर्पयेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् पिण्डात् पूर्वं तु तर्पयेत् ॥

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्ताध्याये सर्वप्रायश्चित्तं समाप्तम् ।

श्रीविष्णेश्वरो जयति ।

शूर्पपुराणे—

अश्वो धेनुर्महिषश्च रासभः कुक्षरस्तथा ।
क्रीणन् नरकमाप्नोति विप्रो यद्वन्नविक्रयौ ॥
कन्यानारी अजावस्तौ पुत्रकं ब्रह्मसूत्रकम् ।
लवणं लघुनं चर्म्म पलाण्डं गृह्णन् तथा ॥
शुण्ठीपिप्पलिमारीचलवङ्गैलाहुरिद्रकाः ।
ओषधानीह यावन्ति मत्स्यकुक्कुटसूकराः ॥
हिङ्गुजीरकवस्तूनि ताम्रं कांस्याविकं तथा ।
एतान् मूत्रैः द्विजः क्रीत्वा सुलभैर्मूत्र्यसंस्थया ॥
तेभ्यश्च द्विगुणैर्मूत्र्यरत्नमृण्यैरथापि वा ।
विक्रीयलाभगणनं कुर्याद्यदि स पापभाक् ॥
मृत्वा नरकमासाद्य क्षमिकूपे पतत्यधः ।
तस्माद्देहविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमिहोच्यते ॥
स कृत्वा तद् द्विवारं च चतुर्वारमनेकशः ।
तप्तं पराकं च चान्द्रश्च यावकं वर्षमाचरेत् ॥
तस्मिन्पनयनं भूयः पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

इति इमाद्री निन्दितार्थोपजीवनप्रायश्चित्तम् ।

—

ASTIC SOCIETY, CALCUTTA

